

В. Ф. Баранівський

ПОЛІТОЛОГІЯ

Підручник

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ

В.Ф. Баранівський

ПОЛІТОЛОГІЯ

Підручник

Київ – 2016

УДК 32.001(075.8)

ББК 88.53я73

Б24

*Рекомендовано до друку
Вченою радою ВНЗ «Національна академія управління»
(Протокол № 5 від 28 січня 2016 р.)*

Рецензенти:

М.І. Михальченко, доктор філософських наук, професор, член-кореспондент НАН України (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України);

В.П. Горбатенко, доктор політичних наук, професор (Інститут держави і права імені В.М. Корещького НАН України).

Баранівський В.Ф.

Б24 **Політологія: Підручник** / В.Ф. Баранівський. – Київ: Національна академія управління, 2016. – 236 с.

ISBN 978-966-8406-98-0

У підручнику висвітлюється широке поле питань сучасної політології: зміст і структура політичної сфери життя суспільства; предмет і місце політології в системі суспільствознавства; історія розвитку політичної думки; сучасні ідейно-політичні течії; проблеми політичної влади, системи, громадянського суспільства та правової держави; роль політичних еліт та особи в політиці. Розкриті також актуальні питання міжетнічних відносин та етнополітики, світової політики і міжнародних відносин на сучасному етапі розвитку людства. Розгляд питань ув'язаний з українською дійсністю.

Головна мета підручника – допомогти студентам розібратися в складних явищах політичного життя сучасного суспільства. Підручник також буде корисним усім, хто цікавиться проблемами політики.

ISBN 978-966-8406-98-0

УДК 32.001(075.8)

ББК 88.53я73

© В.Ф. Баранівський, 2016

© ВНЗ «Національна академія управління», 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
РОЗДІЛ 1	
Зміст і структура політичної сфери життєдіяльності суспільства	8
1. Політична сфера в системі суспільного буття	8
2. Структура політичної сфери життєдіяльності суспільства	15
РОЗДІЛ 2	
Політологія: її предмет і місце в системі суспільствознавства	26
1. Політологія як наука і навчальна дисципліна	26
2. Предмет, методи, категорії та закономірності політології	28
3. Функції політології і її місце в системі суспільствознавства	31
РОЗДІЛ 3	
Історія світової політичної думки	35
1. Соціально-політична думка Стародавнього Китаю (Конфуцій, легісти)	35
2. Політична думка Стародавньої Греції (Платон, Аристотель)	37
3. Політичні ідеї Середньовіччя і Відродження (Ф. Аквінський, Ібн-Хальдун, Н. Макіавеллі)	38
4. Політична думка Нового часу (Г. Гроцій, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Д. Локк, Вольтер, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Г. Гегель)	41
5. Політична думка світу ХХ-ХХІ ст.	45
РОЗДІЛ 4	
Розвиток політичної думки в Україні	50
1. Політична думка України княжої доби	50
2. Українська соціально-політична думка ХVІ-ХVІІІ ст. (Роль письменників-полемістів, Києво-Могилянської академії, конституції П.Орлика в розвитку політичних ідей)	51
3. Політичні ідеї України першої половини ХІХ ст. (Кирило-Мефодіївське товариство, Т Шевченко та ін.)	53
4. Політична думка України другої половини ХІХ – першої половини ХХ ст. (М. Драгоманов, М. Грушевський, В. Липинський, Д. Донцов, В. Винниченко)	53

РОЗДІЛ 5

Сучасні ідейно-політичні течії	57
1. Лібералізм і неолібералізм	57
2. Консерватизм і неоконсерватизм	59
3. Соціалізм і сучасна соціал-демократія	61
4. Фашизм і неофашизм	64

РОЗДІЛ 6

Політична влада	67
1. Сутність політичної влади	67
2. Механізм здійснення влади в суспільстві	69
3. Функціонування влади в Україні	72

РОЗДІЛ 7

Політична система суспільства	75
1. Сутність політичної системи	75
2. Структура політичної системи	77
3. Функції політичної системи	80
4. Основні напрями розвитку політичної системи України	81

РОЗДІЛ 8

Держава як інститут політичної системи суспільства	83
1. Генеза, сутність і функції держави	83
2. Форми державного правління та державного устрою, політичний режим	86
3. Вибори і виборчі системи	89

РОЗДІЛ 9

Політичні партії та громадські об'єднання	93
1. Поняття, класифікація та функції політичних партій	93
2. Сутність та типи партійних систем	95
3. Громадсько-політичні організації та рухи, їх сутність та роль у політичному житті суспільства	96
4. Партійна система у сучасній Україні	96

РОЗДІЛ 10

Громадянське суспільство і правова держава	100
1. Історичні аспекти розвитку громадянського суспільства	100
2. Поняття громадянського суспільства	105
3. Правова держава та її ознаки	108

РОЗДІЛ 11

Політична свідомість і політична культура	111
1. Політична свідомість як відображення політичних відносин суспільства	111
2. Поняття, структура, типологія політичної культури	115

РОЗДІЛ 12

Особа як суб'єкт політики	123
1. Особа і суспільство	123
2. Політична соціалізація особи в умовах сучасної України	126

Розділ 13

Політичне лідерство та політичні еліти	132
1. Поняття політичного лідерства	132
2. Типологія політичного лідерства	134
3. Поняття «політичні еліти»	139
4. Типологія політичних еліт	142

РОЗДІЛ 14

Міжетнічні відносини та етнополітика на сучасному етапі розвитку людства	145
1. Сутність і структура міжетнічних відносин	145
2. Етнополітика: сутність, зміст та завдання	152
3. Етнополітична реальність сучасної України, цілі та завдання етнополітики української держави	154

РОЗДІЛ 15

Політичні конфлікти та шляхи їх подолання	159
1. Поняття політичного конфлікту	159
2. Основні методи врегулювання конфліктів	165
3. Конфліктологічний підхід до сучасної ситуації в Україні	167

РОЗДІЛ 16

Світова політика і міжнародні відносини	170
1. Міжнародні відносини та їх суб'єкти	170
2. Сучасні тенденції розвитку міжнародних відносин	173
3. Україна в системі міжнародних відносин	175

СТРУКТУРНО-ЛОГІЧНІ СХЕМИ ДО РОЗДІЛІВ	182
СЛОВНИК ПОЛІТОЛОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ	221
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ	229

ПЕРЕДМОВА

Знання про політику необхідні кожній людині, тим більше майбутньому спеціалісту, який прагне зрозуміти своє місце в суспільстві та перспективи розвитку останнього. Завдання полягає не лише в тому, щоб озброїти майбутніх фахівців відповідними знаннями, потрібними для успішного виконання службових обов'язків, а й сформувати таку людину, яка б свідомо, добровільно, належним чином могла виконувати загальнолюдські обов'язки, вміла за допомогою набутих знань захистити не лише свої законні права та інтереси, а й інтереси тих, хто працює поруч. Значною мірою розв'язанню цих проблем сприятиме вивчення дисципліни «Політологія», яка займає важливе місце в навчальних планах вищих навчальних закладів України як соціо-гуманітарна дисципліна.

Вивчення політології відповідає завданням гуманізації підготовки фахівців у вищих навчальних закладах, допомагає студентам самовизначитися в особистих світоглядних позиціях та духовних інтересах, сприяє формуванню їх політичної свідомості та політичної культури.

У сучасних умовах зростає роль політології як інструменту пізнання політичних процесів, їх регулювання з метою забезпечення політичного мислення і активної політичної діяльності громадян та їх об'єднань. В процесі становлення в Україні правової держави і демократичної політичної системи, формування різноманітних партій і рухів, з входженням в політику великої маси людей без пізнання політичних явищ і процесів не може бути ефективних політичних дій. Політична наука тісно пов'язана з історією, філософією, правознавством, політичною географією, економічними, соціологічними і соціально-психічними вченнями. Її вивчення дозволить студенту по-новому осмислювати історичні події і сучасні політичні факти, побачити певну логіку у взаємовідносинах країн і народів.

Після завершення вивчення дисципліни «Політологія» студент повинен: **знати** об'єкт, предмет і методи політичної науки, чітко володіти і оперувати її категоріальним апаратом;

орієнтуватися в основних світових політичних школах, концепціях і напрямках, знати і вміти давати характеристику українським політичним вченням;

мати уявлення про сутність політичного життя, політичних відносин і процесів, про суб'єкти і об'єкти політики, знати права людини і громадянина, суть і значення політичних систем і режимів у житті держави і суспільства;

вміти визначати теоретичні, духовні, прикладні та інструментальні компоненти політичного знання, їх роль і функції в підготовці політичних рішень, в забезпеченні особистого внеску до суспільно-політичного життя;

мати уявлення про процеси міжнародного політичного життя, геополітичну обстановку, місце, роль, статус України у сучасному політичному світі;

володіти навичками політичної культури, вміти застосовувати політичні знання у своїй громадській діяльності.

Розділ 1

ЗМІСТ І СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНОЇ СФЕРИ ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ СУСПІЛЬСТВА

Буття людей здійснюється в рамках певних суспільних сфер, які в сукупності складають єдиний надзвичайно складний організм, назва якого – суспільство. В самому широкому значенні під суспільством розуміють сукупність різних форм людського спілкування і діяльності, яка склалася історично і характеризується розподілом праці, особливою соціальною диференціацією, способами регуляції і влади, колективною свідомістю і захистом своєї єдності. Для нього характерні різноманітні внутрішні зв'язки, взаємодія, взаємовплив, взаємозалежність багатьох соціальних спільностей, окремих осіб, які обумовлені наявністю різноманітних інтересів – особистих, соціальних, класових, групових, корпоративних, загальнонаціональних, загальнонародних, загальнодержавних тощо. Суспільні відносини виступають результатом діяльності людей, соціальних організацій і інститутів, спрямованої на задоволення їх інтересів.

Найважливіші види суспільних зв'язків між людьми здійснюються у різних сферах життєдіяльності суспільства – економічній, соціальній, політичній, духовній, правовій та ін., які взаємопов'язані та підпорядковані одна одній.

У той же час кожна з них має свої внутрішні механізми функціонування, структуру, особливості розвитку, специфіку зв'язків з іншими сферами. А тому вивчення політології як науки та навчальної дисципліни слід розпочати з вивчення та аналізу політичної сфери життєдіяльності суспільства, її змісту та структури.

1. Політична сфера в системі суспільного буття

У системі сфер суспільного життя важливе місце належить **політичній сфері**, яка є відносно самостійною сферою, що охоплює усі прояви і реалії функціонування політичного життя. Вона пов'язана з діяльністю і відносинами соціальних суб'єктів (класів, соціальних груп, верств населення, ет-

носів, окремих осіб тощо), створених ними політичних інститутів, спрямованими на виявлення, структурування та забезпечення їх соціально-економічних, політичних та інших інтересів і потреб. Тобто сутність політичної сфери можна визначити як процес виробництва чи відтворення політичних зв'язків між різними соціальними суб'єктами. Змістом політичної сфери є насамперед політико-владні відносини між народами, етносами, соціальними групами, особами щодо завоювання, утримання, використання влади і впливу на неї. Політична сфера включає в себе також діяльність, пов'язану з виробленням і реалізацією політичних програм, політичного курсу, організацією державної і політичної влади, з визначенням її цілей, завдань і засобів, забезпеченням їхнього функціонування політичними і правовими нормами.

Обсяг політичної сфери визначається наявністю всіх політичних форм життєдіяльності суспільства, що виникають і функціонують навколо політико-владних відносин як виразу політичних інтересів і політичних потреб у суспільстві. Розвиненість політичної сфери зумовлюється розвитком організаційних структур, активністю всіх форм політичної діяльності в суспільстві, її насиченістю подіями, широтою функціонування, організованістю політичних сил, впливом на інші сфери.

Політична сфера оточена соціальним середовищем. Це середовище визначає різноманітність політичного життя, його якісну характеристику, політичні цінності. Політична сфера впливає на соціальне оточення, формує його цілі, принципи, вимоги до нього, реагує на зміни в ньому та ін. Межі впливу політичної сфери на соціальне середовище визначаються історичними етапами розвитку, політичною ситуацією, режимом політичного життя та ін. Так, якщо політична сфера підпорядковує собі функціонування економічної, соціальної та інших сфер, то встановлюється тоталітарний режим. Наслідки такого тиску, як правило, катастрофічні. Політична сфера акумулює в собі все, що пов'язане з політикою, але визначальними серед них є види і форми політичних відносин і політичної діяльності, організаційні структури, політичні цінності й політичні та правові норми, що лежать в основі політичного функціонування суспільства. Найбільш повно політична сфера виражена через політичне життя суспільства.

Політичне життя – частина суспільного життя, пов'язана з конкретно-історичною, свідомою та цілеспрямованою політичною діяльністю людей, їхніх політичних структур щодо виявлення і реалізації соціально-політичних інтересів та потреб у процесі формування й здійснення політичної влади в суспільстві. Зміст політичного життя становлять політичні відносини з приводу встановлення влади і процесу владарювання; ставлення до держави, до здійснення нею притаманних їй функцій, до системи держав-

них органів, їхньої діяльності; відносини між партіями та громадськими об'єднаннями, між масами й політичними лідерами, між політичними партіями і політичними лідерами та ін.

Політичне життя багатогранне і різнобарвне. Його можна класифікувати за різними підставами. Типологія політичного життя має такий вигляд:

- за обсягом охоплення сфери – внутрішньополітичне, зовнішньополітичне;
- за сферами прояву – соціально-політичне, національно-політичне; військово-політичне; адміністративно-політичне та ін.;

- за суб'єктами політики – соціально-класове, національне, державне, партійне, громадсько-політичне тощо; .

- за діяльністю політичних органів – парламентське, адміністративне;
- за формами діяльності мас – парламентське, страйкове, мітингове;
- за формами організації – організоване, стихійне, слабоорганізоване;
- за рівнем здійснення – за місцем проживання, в трудових колективах, на рівні управління й самоуправління, за адміністративно-територіальним поділом, на державному та міжнародному рівнях.

Отже, політичне життя має складну внутрішню структуру. Насамперед розрізняють внутрішньополітичне та зовнішньополітичне життя.

Внутрішньополітичне життя включає так звані об'єктивно-інституційні елементи, їх функціонування. Це життєдіяльність політичної системи суспільства з її основними структурами – політичною владою, політичними відносинами, політичною організацією суспільства (державна, політичні партії, громадські об'єднання), політичною культурою, найважливішими політичними процесами, напрямками й формами політичної діяльності та ін.

Зовнішньополітичне життя є системою взаємовідносин держав, їхніх блоків і союзів з питань власних інтересів, а також інтересів світового співтовариства і має своїм змістом контакти між державними та іншими політичними лідерами (переговори, зустрічі, візити та ін.) з метою укладення або здійснення існуючих домовленостей договірних сторін із зовнішньополітичних питань.

Типи і форми політичного життя детерміновані об'єктивними умовами й суб'єктивними чинниками внутрішньополітичного та міжнародного порядку. Так, найбільш активно впливають на політичне життя суспільства економічне життя і соціальний стан. Розвиток суспільства ХХ-ХХІ ст. продемонстрував можливість існування двох варіантів організації економічного життя, які суттєво відрізняються один від одного: ринкова економіка і командна економіка.

Відповідно до організації економічного життя в кожній із систем будувалось значною мірою і життя політичне. Можна говорити про певні паралелі, хоча абсолютизувати їх не слід. Наведемо приклади взаємовпливу.

Ринкове організоване суспільство.

Особливості економічного життя:

1. Децентралізація економічного життя у масштабі всього світу, країни, регіону.
2. Розширення суб'єктів власності і відповідно активне включення їх в економічне життя.
3. Активізація ринкового життя, впливу його на виробничу діяльність. Свобода й ефективність економічної діяльності.
4. Ринок підвищує цінність знань. Розвиток ринку інформації.
5. Свобода – якість економічного життя в умовах ринку.
6. Розвиток конкуренції як стимулятора економічного життя.
7. «Змішана економіка», де діє водночас невидимий ринковий механізм спільної економічної діяльності суб'єктів економічного життя.
8. Розвиток демократичних форм економічного життя.
9. Складність економічного життя як об'єктивне відображення різноманітності форм власності.
10. Динамізм економічного життя.

Особливості політичного життя:

1. Децентралізація політичного життя з вільним виходом його у світові структури, розширення вітчизняних і окремих регіональних форм.
2. Розширення суб'єктів політики, що беруть участь у здійсненні влади, їхнього впливу на зміст владної діяльності різних рівнів.
3. Звуження державного регулювання. Спрямованість економічної діяльності держави на створення умов розвитку економічного життя всіх форм власності.
4. Політика спрямована на активність інформаційного, наукового й освітнього життя суспільства.
5. Політична свобода економічно незалежної людини.
6. Антимонопольна політика державної діяльності.
7. Держава – найважливіший регулятор ринкової стихії в межах, визначених правом, завдяки чому економічне життя набуває свідомого політично організованого характеру.
8. Розвиток політичної демократії як передумови розвитку економіки.
9. Складність, плюралізм і різнобарвність політичного життя.
10. Динамізм політичного життя.

Особливості економічного і політичного життя варіюються залежно від розвиненості ринкової економіки і політичної системи. Чим більш розвинені ринкові відносини і відповідне їм економічне життя, тим демократичніше політичне життя і політична система, що йому відповідають. І навпаки, зву-

ження сфери ринкової економіки, набуття нею командних рис, а також зниження активізації економічного життя в суспільстві, централізація його в державних структурах призводять значною мірою до згорання обсягу демократичних форм політичного життя і його одержавлення.

Однією із найсуттєвіших ознак цілісності політичного життя суспільства, що впливає на характер життєдіяльності усього суспільства, є його стабільність або нестабільність, які є сторонами, моментами його політичного розвитку.

Політична стабільність суспільства – такий стан рівноваги політичного життя, для якого є характерними в основному сталість і збереження рівноваги функціонування політичних інституцій, порівняно рівномірний перебіг політичних процесів, низький рівень конфліктності або відсутність впливу конфліктних ситуацій на якісні зміни у політичній сфері.

Основними особливостями стабільності політичного життя є насамперед розгляд суб'єктів політики, політичної стабільності як однієї з центральних цілей і цінностей; наявність механізмів досягнення й збереження постійної рівноваги, упорядкованості політичного життя; своєчасне витіснення з політичної системи елементів, структур, які порушують функціонування і розвиток політичного життя (уникнення, розв'язання політичних конфліктів, попередження передкризового, а тим більше кризового стану тощо); постійне оновлення функціонування внутрішніх структур політичного життя; зв'язок внутрішнього політичного життя країни із світовим політичним життям, тобто глобалізація, універсалізація політичного життя.

Часто в політичних методах забезпечення стабільності вбачають ледь не панацею від усіх бід. При цьому акцентується увага на тому, що метою розвитку є порядок. Справді, проблема порядку надзвичайно важлива. Однак навряд чи можна віднести до числа досягнень тієї чи іншої країни порівняну стабільність антинародного реакційного диктаторського режиму, а тому цілком природною є протидія такому правлінню. Цю протидію не можна кваліфікувати лише як дестабілізуючий чинник.

При оцінці стабільності як умови суспільного прогресу вирішальне значення мають характер і природа існуючої влади, форми, засоби і методи її здійснення, цілі і завдання, які вона ставить і проводить у життя через державний (політичний) механізм. Іншими словами, стабільність реакційного устрою обертається негативними наслідками, а боротьба проти такого ладу відповідає інтересам прогресивного розвитку. За умов такої дестабілізації наростають кризи і конфлікти.

Однак ані економічні складності, ані соціальні диспропорції, ані інші чинники самі по собі не обов'язково приводять до дестабілізації. Вони здатні

породити такі наслідки лише в тому разі, якщо сприяють загостренню суперечностей, що виключають «нормальне» функціонування механізму влади і розвиток політичного процесу в суспільстві.

Такий «критичний поріг», що обов'язково викликає політичну кризу, не можна оцінити однозначно, оскільки еволюція політичних обставин зумовлена багатьма чинниками, що можуть варіюватися надзвичайно широко.

Отже, стабільне політичне життя – це не аморфне й тихе, а надзвичайно складне життя, активне, рухоме, наповнене безперервним процесом змін у політичній сфері. Воно потребує постійної уваги до підтримки рівноваги через політичне керівництво, управління, організацію, ідеологічний вплив та інші стабілізуючі заходи. Якщо стабілізаційні механізми якісних політичних трансформацій перестануть діяти, політична стабільність вступає в смугу стагнації.

Політична стагнація життя суспільства – це застій, згорання змін, закріплення форм, розпад структур політичного життя, що призводить до припинення політичного розвитку, краху політичної системи суспільства або ж політичного регресу в цілому. Процес політичної стагнації розпочинається начебто як неполітичний, не одразу помітний. Протікаючи досить повільно і тривалий час, він діє надзвичайно руйнівно.

Об'єктивно політична стагнація веде до політичної безвиході, політичної кризи, політичного конфлікту як симптому політичної нестабільності.

Політична нестабільність (дестабілізація) суспільства – це стан політичного життя, який перебуває під постійним впливом різного роду соціальних і політичних катаклізмів (криз, конфліктів тощо), що ведуть до докорінних якісних змін, до розвалу політичної стабільності. Нестабільність політичного життя суспільства характеризується наявністю періодичних криз, потрясінь, політичних та інших конфліктів; відсутністю автоматично діючого механізму усунення диспропорцій, які виникають досить природно, що спричиняє хаос та ін.; порушенням управлінських відносин у зв'язку з розвалом економічних відносин; безвладдям або надзвичайною слабкістю структур законодавчої, виконавчої та судової влади; повним розпадом традиційних політичних інституцій (партій, громадських об'єднань та ін.); розпадом окремих політичних структур (армії, органів державної безпеки та ін.); виникненням нових владних, адміністративних політичних структур як передумови оновлення політичної системи; висуненням альтернативних шляхів розвитку, нових політичних елементів і структур, що прагнуть впливати на політичну систему методом руйнування або творення; можливою інтервенцією, що або призводить до загибелі політичної системи, або, у разі перемоги над ворогом, стає причиною її розквіту; плюралізмом у діяльності засобів масової інформації; виникненням різноманітних нових форм політич-

ної діяльності; появою в умовах нестабільної правової системи розмаїття партій, громадських об'єднань та інших форм громадсько-політичної діяльності мас.

Забезпечення стабільності політичного життя відбувається завдяки посиленню уваги з боку політичного керівництва до його проблем, досягненню громадської злагоди в суспільстві шляхом соціальної впорядкованості, узгодженню різноманітних інтересів, інтеграції різних форм політичної діяльності – консенсусом.

Консенсус – (від лат. consensus) – згода, єдність, однотайність, загальна думка) розглядається як взаємна згода, спільність, погодженість позицій, збіг думок політичних суб'єктів у процесі політичної діяльності та як принцип політичних відносин, процедура вироблення і прийняття суб'єктами політики рішень або договорів, засіб, форма подолання існуючих суперечностей та розбіжностей; метод прийняття колегіальних рішень, що передбачає досягнення згоди.

На основі консенсусу при наявності у сторін розмаїття інтересів та орієнтацій відбувається політична консолідація. При відсутності консенсусу з найбільш принципових питань і основних цінностей відбувається політична дезінтеграція, тобто поділ спільноти на групи. Строкатість таких груп може розширюватись. За таких умов політика перетворюється на декларування вузькогрупового або особистого егоїзму, перестає бути механізмом зіставлення позицій і інтересів, накопичення й передачі досвіду. Можливість для співробітництва різнорідних сил у межах соціальної цілісності зникає, бо в ній у такому разі немає необхідності, а цілісність є характерною рисою політичного життя.

Цілісність політичного життя досягається багатьма шляхами: узгодженням різноманітних інтересів, інтеграцією різних форм політичної діяльності, врахуванням усього багатства суспільно-політичних зв'язків та залежностей, досягненням співвідношення політичних інтересів окремого політичного суб'єкта з об'єктивними потребами, інтересами політичного суспільства взагалі.

Єдність політичного життя досягається в результаті інтеграції, погодження політичних і всіх інших інтересів. Незалежність, самостійність будь-якого суб'єкта політичного життя в реалізації власних політичних інтересів за умов єдиного інтегрованого суспільства є відносною. Вона вимагає врахування всього багатства суспільно-політичних зв'язків, всіх тих різного роду залежностей, у межах яких перебуває політичний суб'єкт, тобто соціальної впорядкованості політичного життя.

Соціальна впорядкованість є основою утвердження організації політичного життя. Якщо ступінь соціальної впорядкованості істотно знижується,

люди починають сприймати політику і все, що з нею пов'язане, як дуже небезпечний хаос. Це супроводжується розчаруванням у вибраному політичному курсі, наростанням тривоги, готовності прийняти будь-які (але, на їх думку, ефективні) засоби впорядкування соціальних зв'язків.

Уроки історії у таких випадках є повчальними саме тому, що існують межі підтримки масами демократичних змін. Ступінь невпорядкованості соціальних зв'язків у перехідний період до нової моделі регуляції їх неминуче зростає. Проте вона не повинна викликати почуття втрати безпеки, цьому сприяє правова система. Однак впорядкованість політичного життя не виключає його множинності. Пліуралізм політичного життя наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. дедалі більше набуває конструктивного характеру, сприяє консолідації соціальної системи. Він передбачає консенсус усіх членів суспільства з фундаментальних питань його існування. В основі консенсусу лежить пошук ключових для будь-якої політичної системи цінностей – образ суспільства, до якого тяжіє більшість громадян.

2. Структура політичної сфери життєдіяльності суспільства

Політичне життя суспільства багатогранне і різноманітне. Воно тісно пов'язане з різними формами політичної діяльності.

Політична діяльність – це особлива, специфічна сфера суспільної діяльності, яка охоплює політичне життя суспільства в цілому, проявляється в діяльності окремих суб'єктів політики: людини, соціальної групи, організації, політичних еліт, партій, держави тощо. У діяльності суб'єктів політики виявляється їх ставлення до навколишнього світу, політичних явищ і процесів, політичних цінностей, влади та ін.

Суб'єкт політики – це діюча особа, соціальна група, організація, які, маючи певні інтереси, використовуючи певні засоби, проявляють себе в сфері політики.

Суб'єктами політики є: особа, політичні лідери, політична еліта, соціальні спільноти, громадські організації, політичні партії, регіони, держава.

Крім поняття «суб'єкт політики» в політології існує таке поняття, як «об'єкт політики», яке тісно пов'язане з першим поняттям.

Об'єкт політики – це особа, соціальна група, організація, на які справляє вплив суб'єкт політики. Іншими словами, перелік суб'єктів, політики поширюється і на об'єкти політики.

Слід відзначити або виділити притаманну всім їм ознаку: суб'єкти можуть бути одночасно й об'єктами політики, об'єкти – суб'єктами.

Особа – це первісний суб'єкт та об'єкт політики, адже з людини починається політичний інтерес, на людину врешті-решт виходить політика, визначаючи її благополуччя та громадянські свободи, права й обов'язки.

Політичний лідер – це персоніфікований суб'єкт та об'єкт політики, здатний справляти суттєвий вплив на політичні процеси і, разом з тим, змушений враховувати вплив того середовища, в якому діє.

Політична еліта – це група осіб, прошарок суспільства, яка знаходиться при владі або протидіє владі; її діяльність має вирішальне значення для вироблення та здійснення державної політики.

Соціальна спільнота – це основний суб'єкт та об'єкт політики, адже політика здійснюється в інтересах великих груп суспільства або ж всупереч цим інтересам.

Етнонаціональна спільнота – це суб'єкт та об'єкт політики, що ґрунтується переважно на ідеї національної самосвідомості, яка проявляється певною мірою і підтримується або придушується владою.

Громадський рух – це неформальний суб'єкт та об'єкт політики, що виникає та проявляє себе як відгук на потреби суспільства та окремих його частин.

Громадська організація – це усталений, сформований суб'єкт та об'єкт політики, що сприяє розвитку трудової, соціальної, політичної активності та самодіяльності своїх членів, захищаючи їх інтереси.

Політична партія – це політизований, колективний суб'єкт та об'єкт політики, що має свою платформу, чітку структуру, включеність у політичні процеси і прагнення до влади або впливу на неї.

Регіон – це своєрідний суб'єкт та об'єкт політики в межах держави, що поєднує в собі як загальнодержавні так і місцеві ознаки, інтереси.

Держава – це офіційно визнаний суб'єкт та об'єкт політики, що діє через свої законодавчі, виконавчі та судові органи, забезпечуючи життєдіяльність суспільства в усіх його сферах і є об'єктом для усіх попередніх суб'єктів політики.

Для задоволення своїх інтересів суб'єкти політики здійснюють певні дії стосовно об'єктів. Тому під **політичною діяльністю у широкому значенні** розуміють усю сукупність дій, в яких реалізуються політичні суспільні відносини. Сюди відносять взаємодію класів, соціальних груп, етносів, організацій чи окремих осіб, спрямовану на задоволення певних політичних інтересів, пов'язаних насамперед з задоволенням, утриманням та використанням влади. До політичної діяльності можуть бути віднесені війни, насилля, примус, акти шантажу, підкуп, погрози, безпосереднє застосування сили, хоча у сучасній світовій прогресивній практиці така діяльність сприймається як неправомірна, незаконна і підлягає осуду.

У більш вузькому розумінні політичну діяльність пов'язують з методами, засобами та заходами, які застосовуються панівними політичними силами, владними органами або силами, які їм протидіють. До конкретних форм політичної діяльності відносять участь у виборчих компаніях, законодавчу діяльність, дії, пов'язані з прийняттям законів, інших рішень загально-державного масштабу, страйки, демонстрації, переговори. Борьба політичних партій та організацій за встановлення певного політичного режиму, форми правління, створення форми державного устрою є також проявами політичної діяльності. Управління соціально-політичними процесами, інструкціями здійснюються у межах власне політичної діяльності.

Розрізняють також теоретичну та практичну діяльність. Перша пов'язана з високим рівнем політичної свідомості суб'єктів політичної діяльності, базується на виробленні чи використанні певних ідей, теорій, поглядів, переконань. На основі певних теоретичних концепцій висуваються програмні положення, стратегічні та тактичні настанови, реалізація яких, в свою чергу, приводить до розроблення конкретних практичних політичних планів, дій, тобто практичної політичної діяльності. Таким чином відбувається зв'язок політичних ідеалів з практичною політичною діяльністю. Отже, **політична діяльність** – вид суспільної діяльності суб'єктів політики, що являє собою сукупність осмислених дій, які ґрунтуються на врахуванні політичних інтересів, мобілізації політичної волі з метою досягнення політичних цілей. Вона по суті віддзеркалює систему політико-владних відносин, що панують у суспільстві. Політична діяльність має свою структуру, в якій розрізняють діяльність як політичну участь і діяльність як політичне функціонування. (Див. схему 1).

Політична участь – це здійснення політичних акцій, заходів, участь громадян у діяльності політичних партій, організацій, у виборах, референдумах, з метою висловлення інтересів, позицій, вимог, настроїв, що панують у певних соціальних групах, верствах, масах, формування їх, а також вплив на органи влади з метою їх задоволення; підтримка або протест проти певних рішень владних органів. Сюди відносять участь у політичних демонстраціях, маніфестаціях, здійсненні контролю за діяльністю державних органів, тощо. Конкретні форми політичної участі можуть бути екстремістського спрямування, тобто здійснюватись крайніми засобами, примусовим впливом або реалізуватись через узгодження інтересів, ґрунтуватись на принципі толерантності, (тобто визнанні і терпимому ставленні до інтересів і позицій інших політичних сил), плюралізмі, компромісності, консенсусі.

Політична діяльність має різну спрямованість та різні наслідки і результативність. Вона може бути направлена на збереження існуючого суспільного чи державного ладу, існуючих законів, політичних і правових норм, чи

навпаки – на проведення змін у житті суспільства в цілому, окремих суб'єктів політичної діяльності шляхом радикальних заходів, або внесення змін до законів, норм суспільного життя. Найбільш поширеними видами політичної діяльності є демонстрації, мітинги, маніфестації, пікетування органів державної влади, вибори представницьких органів влади, керівних органів партій, громадських організацій, різні форми контролю за діяльністю державних органів та громадських організацій, за виконанням прийнятих рішень.

Іншим видом політичної діяльності є **політичне функціонування**, під яким розуміють здійснення управління діяльністю різних політичних інститутів суспільства (державних і політичних органів, громадських організацій), професійну діяльність управлінського апарату. Політичне функціонування включає в себе також такі форми як добір кадрів, розроблення механізмів прийняття рішень, їх реалізацію, контроль за цими процесами, прогнозування політичного розвитку. Характер і зміст політичної діяльності визначаються соціокультурними традиціями, що склались у суспільстві, суспільними нормами, правилами та інструкціями.

Отже, **політична діяльність** – це свідома, цілеспрямована участь у завоюванні, зміцненні, утриманні влади, влаштування і використання панівного становища в суспільстві, участь у керівництві та управлінні державними і громадськими справами, різноманітні форми впливу на них.

Політична діяльність є специфічним видом людської діяльності, і тому її результативність залежить від певних чинників:

- від володіння інформацією про політичні відносини як між великими суспільними групами, так і між центральними та місцевими органами влади і громадянами держави;
- від обраних цілей і завдань, розробки політичної стратегії і тактики, прийняття політичних рішень, прогнозування їх можливих наслідків;
- від розроблення політичної технології, методів і засобів політичної діяльності та ін.

У процесі спільної політичної діяльності суб'єкти політики вступають у політичні відносини. Політичні відносини визначають як взаємодію соціальних груп, особистостей, соціальних інститутів з приводу завоювання, використання і перерозподілу влади. Політичні відносини існують у суспільстві поряд з економічними, соціальними, духовними і відіграють таку ж роль, як інші відносини. Виникаючи на основі економічних відносин, політичні відносини є вторинними і часто виконують функцію обслуговування перших, але при певних умовах, в переломні періоди розвитку суспільства, вони можуть набувати більшої ваги і виступати як первинні, використовуватись як основний засіб перебудови інших сфер суспільного життя. Вони характери-

зують тип суспільної організації: відносин експлуатації, панування або співробітництва, взаємодії і політичної єдності.

Сутність політичних відносин залежить від того, кому належить політична влада і як, в чийх інтересах вона використовується. Зміст політичних відносин визначається відносинами держави і суспільства, влади і народу, класів, соціальних груп і верств суспільства, ступенем розвитку суспільного процесу, рівнем його демократії, політичними свободами, доступністю інформації, рівнем та характером політичної культури і свідомості суспільства тощо. Зміст цих відносин включає засновану на ненасильницьких методах взаємодію суб'єктів політики з метою свідомого використання політичної влади, реалізації політичних інтересів і потреб.

Політичні відносини у системі суспільних відносин мають властиві тільки їм риси (Див. схему 2):

- відзначаються надзвичайною різноманітністю;
- існують у вчинках, діях і процесах, взаємовідносинах, взаємодії, між соціальними групами, державами, партіями, особами;
- визначаються політичними потребами і інтересами;
- обумовлені соціально-економічними відносинами і культурним рівнем суспільства;
- виконують регулятивну функцію стосовно інших видів суспільних відносин;
- здійснюють більший вплив, ніж інші відносини, на підтримання соціальної стабільності, функціонування всіх елементів політичної системи, забезпечення її цілісності;
- можуть відігравати прогресивну роль у загальному процесі суспільного розвитку, або гальмувати його і навіть бути джерелом регресу.

Політичні відносини є різноманітними за своїм характером, їх можна класифікувати за певними критеріями. Виділяють такі основні типи політичних відносин:

- за характером соціальних суб'єктів: міжнародні, міжетнічні, міжкласові, між соціальними групами, особами (лідерами);
- за організацією соціальних суб'єктів політики: міждержавні, міжпартійні, державно-партійні, між державою і громадянами, між державою і громадськими організаціями та об'єднаннями;
- за характером відносин між суб'єктом і об'єктом політики: відносини панування, підкорення, управління;
- за механізмом формування і прояву: стихійні, свідомі, організовані та ін. (Див. схему 3).

Зазначені типи політичних відносин є їх зовнішнім виразом, через який можна визначити їх систему, структуру, усталеність або зміну.

Політичні відносини проявляються у різних формах, основними з яких є політичне співробітництво, політичний компроміс, політична опозиція, конкуренція, конфлікт, політична боротьба та ін. (Див. схему 4). Розвиток форм політичних відносин, їх різноманітність, багатство проявів свідчать про складність політичного життя.

В структурі політичних відносин розрізняють конфліктні і консенсусні (узгоджувальні) відносини, що ґрунтуються на взаємодії, взаєморозумінні і одностайності сторін. Вони належать до договірної типу відносин, основною формою яких є взаємодія, хоча вони можуть бути і опозиційними, і конфліктними. Особливою формою політичних відносин є взаємодія політики як організаційної і регулятивно-контрольної системи суспільства з іншими неполітичними організаційно-регулятивними системами – економічною, правовою, ідеологічною, моральною та ін. Відносини між ними виникають об'єктивно в силу необхідності координувати ці системи, організувати й спрямовувати їх; вони утворюють нові, складні форми політичних відносин, які виникають в сфері економічної, культурної, наукової політики тощо.

На творення і функціонування політичних відносин, розвиток їх типів і форм впливають певні чинники, основним серед яких є:

1) усвідомлення політичного інтересу як певної цілі у формуванні політичних відносин та координація методів і засобів її досягнення. При цьому необхідно врахувати, що існує ієрархія інтересів, найзагальнішими серед яких є загальнолюдські, далі – інтереси того чи іншого суспільства, народу, класу, групи та ін. Узгодження та координація складної системи політичних інтересів, їх взаємне уточнення та обмеження з урахуванням об'єктивної ситуації досягаються у процесі активної політичної діяльності (угоди, консенсуси, компроміси та ін.);

2) наявність стабільної, легітимної політичної влади, здатної демократичними, цивілізованими методами регулювати політичні відносини;

3) правова регламентація політичних відносин, їх організаційно-правове забезпечення;

4) розвиток демократичних засад політичних відносин в суспільстві, які повинні базуватись на чітко визначених принципах та певних процедурах. (Див. схему 5).

Отже, **політичні відносини** – це обумовлені соціально-економічним і культурним рівнем суспільства різноманітні реальні, практичні взаємозв'язки і взаємодії, що виникають між соціальними спільностями і індивідами, створеними ними політичними інститутами і організаціями з питань втілення політичних інтересів і політичних потреб у сфері завоювання, формування і функціонування політичної влади.

Політичні відносини значно більше, ніж інші, впливають на забезпечення соціальної стабільності, на функціонування всіх структур політичної системи суспільства, забезпечують її цілісність. Політичні відносини безперервно змінюються, вдосконалюються, переходять від одного типу до іншого. Послідовна зміна стану політичних відносин набуває вигляду **політичного процесу**.

Термін «процес» походить від латинського «processus», що означає рух вперед, просування. У соціально-політичній літературі поняття «політичний процес» характеризується як складне за змістом і структурою. Особливість використання цього поняття пов'язана з тим, що політична сфера суспільства розглядається як динамічна система політичних явищ, процесів, відносин, що формуються в результаті різноманітної політичної діяльності суб'єктів політики, спрямованих на реалізацію їх політичних інтересів та потреб. Отже, під **політичними процесами** розуміють сукупну діяльність політичних суб'єктів, через яку відбувається формування, модифікація і функціонування політичної системи, реалізація політичних інтересів суб'єктів політики, насамперед, пов'язаних із домаганням, використанням і утриманням влади. В той же час політичний процес уособлює функціонування всього політичного життя, його підсистем, послідовність подій, зумовлених певними причинами. (Див. схему б).

Зміст політичного процесу визначається багатьма чинниками, що характеризують рівень розвитку соціальних і економічних відносин, стан духовно-ідеологічної сфери суспільства і тих концептуальних моделей, які концентрують в собі загальні уявлення про світові процеси, тенденції розвитку громадської думки, пріоритет у ній певних політичних цінностей.

Поняття «політичний процес» в однині вживається, коли мова йде про загальносистемний процес – функціонування політичних інститутів та сукупну діяльність інших суб'єктів політики зі своєю специфікою, етапами, результатами. Термін «політичні процеси» у множині вживається тоді, коли в рамках політичної системи виокремлюються різноспрямовані дії і події, за допомогою яких суб'єкти політики прагнуть досягти своїх цілей.

Оскільки політичний процес є діяльністю, він може мати різні результати, різну спрямованість і по-різному проявлятися за умов командно-адміністративної системи, різних форм демократії, і самоврядування. Політичні процеси можуть відбуватися на різних рівнях: на рівні суспільних систем – як світові, регіональні, національні; на рівні включення широких соціальних верств населення у відносини з державою – як базові; на рівні формування і діяльності окремих політичних асоціацій (партій) – як периферійні, тощо.

Учасниками політичного процесу є різноманітні суспільно-політичні сили, партії, рухи, тому його зміст утворюють різні за рівнем, масштабами і

спрямуванням дії суб'єктів політики. Одним із найважливіших завдань, яке прагнуть вирішити для себе суб'єкти політики – це питання про технологію здійснення влади, прийняття таких рішень і законодавчих актів, які б давали змогу відповідним чином репрезентувати інтереси на різних рівнях владних структур і особливо – на найвищому.

Різноманітність і суперечливість інтересів учасників політичного процесу зумовлюють його складну структуру, рухливість стадій та напрямів вияву, непослідовність розвитку в кризових ситуаціях. У політичному процесі під впливом різноманітних чинників своєрідно проявляються періоди соціальних конфліктів і політичної стабільності, політичних криз, потрясінь, соціальних революцій.

Показником високої стадії нестабільності розвитку суспільства, його конфліктності є соціальна революція, яка репрезентує такі політичні дії і відповідно стан суспільства, які приводять до докорінних якісних змін у всій економічній і соціально-політичній структурі суспільства. Соціальна революція, її наслідки неоднозначно оцінюються представниками різних політичних теорій та доктрин: від ідеалізації марксистською теорією, до критичної негативної оцінки представниками сучасної зарубіжної політичної теорії. Аналіз ролі і впливу соціальних революцій на суспільний розвиток змусив багатьох учених критично оцінити їх можливості і наслідки у сучасному політичному процесі, оскільки революція як силова форма зміни існуючого політичного порядку не приводить, за окремими винятками, до демократії і демократичних форм правління.

У політичному житті суспільства учасниками політичного процесу можуть застосовуватись різні акції політичного протесту, як негативної реакції соціальних сил на політичну ситуацію. Ці форми політичного протесту можуть бути законними, легальними, дозволеними владою (демонстрації, пікети, політичні реформи, запити парламентарів) та незаконними, антиконституційними (демонстрації-протести, діяльність підпільних політичних організацій, політичний тероризм, повстання, путч, бунт, військовий переворот тощо). (Див. схему 7).

Використання учасниками політичного процесу цих та інших його форм свідчить про нестабільність і конфліктність розвитку суспільства, про неефективність здійснюваної політики і організації влади, і необхідності їх змін.

В демократичних суспільствах політичний процес відбувається переважно у вигляді реформ, перетворень, змін, нововведень, які не знищують основ існуючої системи, а створюють більш сприятливі умови для трансформації існуючих суспільно-політичних відносин, владних повноважень суб'єктів політики, реалізації їх інтересів і потреб.

Політична реформа – (від лат. *reformato* – перетворюю) – перетворення, зміна, переустрій політичного життя суспільства в цілому, політичних відносин, інститутів влади, що здійснюються без зміни існуючого ладу і передбачають еволюційний розвиток суспільства, певний крок, етап прогресивного політичного процесу. Політичні реформи здійснюються переважно трьома способами:

зверху, тобто проводяться владною верхівкою яка розуміє необхідність зміни системи політичної влади і за своєю волею здійснює розроблену нею програму політичних перетворень. Другим способом політичної реформи є зречення влади, відмова від неї пануючих політичних сил, які під впливом різних обставин зрозуміли безперспективність, недоцільність свого владарювання. Найчастіше це відбувається в умовах кризи авторитарних режимів. Третій спосіб політичної реформи – це процес поступових, погоджених змін і перетворень владних відносин спільними погодженими зусиллями панівних і опозиційних політичних сил, шляхом взаємних поступок, переговорів, компромісів, діалогів тощо. Такий спосіб політичних реформ зустрічається рідко, але можливість його здійснення в певних умовах залишається і свідчить про утвердження більш демократичного режиму.

Політичні реформи запобігають застосуванню насильницьких методів, конфронтації, політичним конфліктам; створюють умови для безкризового прогресивного розвитку політичних процесів.

Отже, **політичний процес** можна кваліфікувати як певну сукупність політичних дій, акцій, які здійснюються суб'єктами політики для досягнення своїх цілей. Ці акції (кампанії) є цілеспрямованими, готуються і регулюються певними політичними інститутами, в ході їх проведення вивіряється політичний курс, потенційні політичні союзники та супротивники, їх можливості, конкретизуються завдання наступних політичних акцій. Все це впливає на зміст політичного життя суспільства, сприяє вирішенню актуальних проблем, спрямованих на посилення позицій учасників.

У політичному процесі виділяють певні стадії: установлення (конституювання), відтворення певних компонентів та ознак політичної системи, прийняття та виконання політичних рішень, контроль за функціонуванням і напрямками розвитку політичної системи. У реальному політичному процесі всі ці стадії взаємообумовлені, взаємопов'язані і складають єдиний цілісний і динамічний процес.

Зміст і характер політичного процесу значним чином залежить від дієвості та ефективності управлінських структур, їх здатності організовувати діяльність політичних інститутів і здійснювати контроль за їх функціонуванням та розвитком політичної системи в цілому.

Разом з тим відмінність і навіть протилежність інтересів окремих політичних сил можуть блокувати розвиток політичного процесу в цілому, або його окремих стадій, що може привести до політичної кризи. **Політична криза** – (від грец. *krisiss* – рішення, перелом, поворотний пункт) – тимчасове призупинення або припинення функціонування окремих елементів або інститутів політичної системи; поглиблення комплексу суперечностей, загострення наявних політичних конфліктів, політичної напруженості і нестабільності. Політична криза може набувати різних форм (відставка уряду, розпуск парламенту, запровадження надзвичайного стану) і є наслідком та проявом загострення комплексу суперечностей, що утворились і поглибились на основі економічної кризи, політичної нестабільності. Вона виявляється у падінні авторитету правлячих кіл, нездатності офіційних владних структур приймати раціональне рішення, узгоджувати і примиряти інтереси різних соціальних груп і політичних сил, знаходити компроміси з опозицією і т. п.

Вихід з кризи можливий у двох варіантах:

1) подолання кризи, відновлення функціонування докризових, але суттєво оновлених структур (формування коаліційного уряду, проведення дострокових парламентських виборів), відновлення втраченої рівноваги у суспільстві;

2) незворотний характер руйнівних процесів.

Різними можуть бути і наслідки політичної кризи – від модернізації політичних структур, проведення відповідних економічних перетворень і примирення інтересів різних соціальних груп до наступу реакції й реставрації попередніх владних структур збройним шляхом.

Отже, політичне життя суспільства – одна з найбільш широких категорій політичної науки, яка включає в себе політичну сферу життєдіяльності суспільства, її структуру (елементи), види, форми прояву. Воно завжди існує в конкретних історичних формах, зумовлених матеріальними і соціокультурними чинниками.

Політичне життя – це сукупність усіх політичних явищ, відносин, які виникають у суспільстві, політичних процесів, якими управляють і які виникають і розвиваються стихійно, діяльність політичних суб'єктів та інститутів і її результати, це також боротьба за реалізацію ідеалів, цінностей, які концентрують потреби та інтереси соціальних спільностей, у процесі завоювання та здійснення політичної влади.

Політичні відносини, діяльність та процеси складають основу політичної сфери життя суспільства, але вона значно складніша і включає в себе також інші компоненти – політичні інститути, норми, владу, свідомість, культуру та ін., про які більш докладно буде сказано в наступних розділах.

Базові поняття та категорії:

Суспільство, політична сфера, політичне життя, консенсус, політична стабільність, політична діяльність, політична участь, політичне функціонування, політичні відносини, політичний конфлікт, політичний компроміс, політична боротьба, політичне співробітництво, політичний процес, політична реформа, політична криза, толерантність.

Навчальні завдання для самостійної роботи:

- назвіть основні суспільні сфери, що входять в поняття «суспільство», спробуйте обґрунтувати їх субординацію;
- дайте визначення політичної сфери та вясніть її місце в структурі суспільства;
- дайте визначення категорії «політичне життя», вясніть елементи його структури;
- проаналізуйте взаємозв'язок політичного та економічного життя суспільства;
- назвіть основні елементи структури політичного життя суспільства;
- дайте визначення категорії «політична діяльність», назвіть види політичної діяльності;
- назвіть типи політичних відносин;
- дайте визначення категорій «політичний процес» та «політична реформа».
- спробуйте об'єктивно оцінити політичну сферу життя сучасного українського суспільства.

Питання для самоконтролю:

- 1) Від чого залежить стабільність політичного життя суспільства?
- 2) Що означає «консенсус» в політиці?
- 3) Від яких чинників залежать політичні відносини в суспільстві?
- 4) Яка роль економічних та духовних інтересів у політичних відносинах?
- 5) Чому політичні відносини слід розглядати як процес?
- 6) В чому полягає сутність політичних реформ у сучасній Україні?

Розділ 2

ПОЛІТОЛОГІЯ: ЇЇ ПРЕДМЕТ І МІСЦЕ В СИСТЕМІ СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА

Політичну сферу суспільства, його політичне життя та політичну діяльність вивчає політологічна наука. Що являє собою ця наука? Для того щоб дати відповідь на це запитання, треба проаналізувати процес виникнення цієї науки, її предмет, методи дослідження, усвідомити природу політичних знань, функції політології та її роль у суспільному житті.

Головним завданням, для студентів при вивченні даного розділу, є необхідність усвідомити, що політична наука не вказує людям, які політичні позиції вони повинні займати. У запропонованому підручнику політологія – це комплекс знань, який студенти мають отримати для того, щоб займати активну громадянську позицію, робити правильний політичний вибір.

1. Політологія як наука і навчальна дисципліна

Поняття «політологія» походить від двох грецьких слів: *politike* – державні, суспільні справи і *logos* – слово, вчення. Об'єднання цих двох понять означає, що політологія – це наука, вчення про політику.

Походження поняття «*politike*» пов'язане з старогрецьким містом-державою – полісом, який являв собою форму суспільного устрою античної Греції. Цей устрій спирався на економічний і державний суверенітет вільних власників і виробників-громадян поліса. Останній передбачав для кожного громадянина можливість, а нерідко і обов'язок, в тій чи іншій формі – перш за все у формі голосування у народних зборах – приймати участь у вирішенні питань життєдіяльності полісного співтовариства. Наявність особливої діяльності, зв'язаної з участю людей у вирішенні питань полісного життя викликала необхідність позначення неї коротким терміном. Саме ним став термін «політика», який міцно впровадився в життя після появи однойменного трактату Аристотеля про державу, управління і уряд.

Політика як специфічна діяльність людей стала предметом наукового дослідження ще в глибоку давнину. Спочатку знання про політику було складовою частиною філософії. Але вже в античні часи з'являються і спеціальні трактати, присвячені аналізу політичної діяльності. До цих трактатів відносяться, наприклад, «Законои» і «Держава» Платона, а також вищезазначений трактат Аристотеля «Політика».

Вагомий внесок в становлення політології як науки зробив видатний італійський мислитель епохи Відродження **Нікколо Макіавеллі** (1469-1527 рр). На відміну від мислителів античності, які не виділяли політологію з етики і філософії, Макіавеллі розглядав вчення про політику як самостійну галузь знання. В центрі його вчення стояла проблема державної влади. Макіавеллі підпорядкував політичні дослідження вирішенню практичних завдань державного життя.

Наукового характеру дослідження політичної дійсності набувають у ХІХ столітті, коли вчені почали вивчати поведінку людей у зв'язку з їх участю у державному управлінні, використовуючи наукові методи. В цей період виникають також наукові заклади, що спеціалізуються на дослідженнях в сфері політичних відносин. Першою з таких закладів була створена у Франції у 1871 році вільна школа політичної науки (нині – Інститут політичних досліджень Паризького університету). У 1880 році була заснована Школа політичних наук у Колумбійському коледжі США, а у 1895 р. – Лондонська школа економічної і політичної науки.

З другої половини ХХ ст. науку, яка виробляє теоретичні уявлення про державне управління, почали називати політологією. З 1949 року діє Міжнародна асоціація політичної науки, створена з ініціативи підрозділу ООН з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), метою якої є подальший розвиток політичних досліджень. (Див. схему 8).

Як самостійна навчальна дисципліна політологія почала складатися з кінця ХІХ – початку ХХ ст., коли в Західній Європі і в США з'явилися перші її кафедри. У системі вищої освіти вона почала поширюватись з другої половини ХХ століття. У 1948 р. ЮНЕСКО рекомендувала курс політології для вивчення у вищих навчальних закладах своїх країн – членів. Всі західні держави і деякі держави Східної Європи взяли до уваги цю рекомендацію. Після ліквідації тоталітарних режимів у Східній Європі політологія стала загальнообов'язковою дисципліною в усьому цьому регіоні. В Україні рекомендація ООН була реалізована лише через 40 років – перші кафедри політології з'явилися у 1989 р. Нині ця дисципліна пропонується для викладання в усіх вищих навчальних закладах України. (Див. схему 9).

2. Предмет, методи, категорії та закономірності політології

Політологія як і будь-яка наука, має свій об'єкт і специфічний предмет дослідження. (Див. схему 10). Об'єктом політології є політична сфера суспільства, тобто сфера суспільних відносин, пов'язана з взаємодією різних спільностей людей – класів, соціальних груп, прошарків, націй і народів. Вона включає в себе також соціальні інститути і організації, якими опосередковується ця взаємодія. Найважливішим з цих інститутів є держава. Участь в державних справах, визначення форм, завдань, змісту діяльності держави і є політикою – головним змістом діяльності людей у політичній сфері. Однак політичну сферу суспільства вивчають також філософія, історія, соціологія, теорія держави і права, інші науки. Кожна з них розглядає політичні процеси під специфічним кутом зору, тобто має свій предмет вивчення. Яким же є предмет вивчення політології?

Предметом політології є, головним чином, **феномен політичної влади**. Політологія покликана досліджувати сутність політичної влади, її інститутів, закономірності їх виникнення, функціонування, розвитку і змін.

Слід зважати на те, що число спеціальних тем, що їх вивчає політична наука, постійно зростає. Це спричиняється еволюцією політичного життя і ще більшою мірою застосуванням політики до дуже широкого кола сфер людської діяльності, а також великою інтелектуальною активністю дослідників політичної проблематики, складністю самого об'єкта, який вивчається.

Поняття **«метод»** означає шлях, спосіб дослідження явищ і процесів дійсності. Вивчаючи конкретні явища і процеси політологія використовує різноманітні методи, а саме: діалектичний, синергетичний, емпірико-соціологічний, порівняльний, системний, системно-історичний, структурно-функціональний, біхевіористський та ін. (Див. схему 10).

Діалектичний метод дає можливість розглядати процеси, явища політичної сфери в їх становленні й розвитку, у взаємозв'язках, протиріччях, взаємопереходах і т. п. Охоплюючи політику в усіх її взаємозв'язках і опосередкуваннях, цей метод дозволяє виробити найбільш загальні поняття і категорії політичної теорії, виконує об'єднавчу роль у всій сукупності досліджень у сфері політики. Застосування принципу історизму у вивченні політичних явищ дає змогу зрозуміти логіку їх розвитку.

Синергетичний метод (грец. *sinergetikos* – спільний, узгоджено діючий). Передбачає багатоваріантність, альтернативність вибору шляхів суспільно-політичного розвитку, його не лінійність та можливості самоорганізації.

Емпірико-соціологічний метод у політології являє собою сукупність прийомів і методів конкретних соціологічних досліджень, які спрямовані на збирання і аналіз фактів реального політичного життя. Цей метод набув широкого розповсюдження у політології на Заході. Тут склався відносно самостійний напрям – прикладна політологія, яка орієнтується на практичне застосування результатів соціологічних досліджень у політичному житті. Ці дослідження, їх результати виступають як товар, замовником і покупцем якого є центральні і місцеві органи влади, політичні партії, державні установи, приватні фірми.

Порівняльний метод – орієнтує дослідження на розкриття спільних і відмінних рис політичних систем та їхніх елементів у різних країнах, народів та епох.

Системний метод розглядає політичну сферу суспільства як певну цілісність, яка складається з сукупності елементів, що перебувають у відношеннях і зв'язках один з одним та з зовнішнім середовищем. Оригінальність цього підходу в цілісним сприйнятті об'єкта дослідження і всебічному аналізі зв'язків між окремими елементами в межах цілого. Системний аналіз вважається у пізнавальному відношенні особливо цінним. Цей метод широко використовує як західна, так і вітчизняна політологія.

Системно-історичний метод – передбачає виділення певних типів політичного життя, політичних систем, що виникають у процесі історичного розвитку людського суспільства. Дає змогу не лише пізнати закономірності й особливості розвитку різних типів політичного життя і політичних систем, а й глибше розглянути їх історичний взаємозв'язок і, навпаки, за формальною відмінністю розкрити сутнісну подібність політичних систем.

Структурно-функціональний метод – полягає у розчленуванні складного об'єкта на складові, вивченні зв'язків між ними й визначенні місця і ролі всіх складових у функціонуванні об'єкта як цілого, за умови збереження ним своєї цілісності у взаємодії із зовнішнім середовищем. Застосування структурно-функціонального методу в дослідженні політичної системи суспільства передбачає виокремлення елементів її структури, основними з яких є політичні інститути, з'ясування особливостей їхнього функціонування та зв'язку між ними.

Біхевіористський метод – (англ. *behaviour* – «поведінка») полягає в дослідженні поведінки індивідів і соціальних груп, передбачає широке використання в політологічних дослідженнях статистичних даних, кількісних методів, анкетних опитувань, моделювання політичних процесів тощо.

Спеціальні методи дослідження – група методів, що ґрунтуються на різних варіантах дослідження структури, функцій політичних процесів та інститутів – *методи, запозичені політологією з інших наук*. Це методи емпіричних соціальних досліджень, соціальної психології, статистики, моде-

лювання. Об'єктом цих досліджень є функціонування політичних інститутів, дії політичних суб'єктів, динаміка громадської думки. Вивчають стиль діяльності учасників політичних процесів, ефективність політичних рішень, рівень політичної свідомості й культури різних груп населення. Використовують аналіз статистичних даних, зміст політичних рішень, усні методи (інтерв'ювання), письмові опитування (анкетування), безпосереднє спостереження за досліджуванним об'єктом, соціально-політичний експеримент. Прикладні функції політології розширюють, застосовуючи сааме спеціальні методи.

Поняття і категорії є основним конструкційним елементом будь-якої наукової теорії. Вони в узагальненій формі відображають найбільш суттєві закономірні зв'язки і відносини реальної дійсності. Категорії і поняття політології як науки є результатом пізнання політичної сфери суспільного життя. Зміст об'єкта і предмета політології знаходить своє розгорнуте відображення у системі понять і категорій даної науки.

Поняття і категорії політології можна розділити на поняття і категорії загальної теорії політики і політичних систем і поняття та категорії, які відображають процеси змін, розвитку політичної дійсності. (Див. схему 10).

До понять і категорій загальної теорії політики і політичних систем належать: політика, політична влада, суб'єкти політики, політичні відносини, політична система суспільства, політична норма, політичний інститут, держава, політична партія, громадські об'єднання, громадський рух, політична свідомість, політична ідеологія, політична культура.

Основними поняттями, які розкривають динамічні аспекти політичної реальності, є: політична діяльність, політична дія, політичне рішення, політичний процес, революція, реформа, політичний конфлікт, політична згода, політична соціалізація, політична роль, політичне лідерство, політична поведінка, політична участь. Крім цього, в політології широко використовуються поняття і категорії суміжних з нею наукових дисциплін.

Специфіка політології як науки в тому, що стрижневою проблемою і основною її категорією є **політична влада**. Всі соціальні явища і процеси політологія розглядає відносно політичної влади. Саме категорія «політична влада» з найбільшою повнотою відображає сутність і зміст феномена політики. Остання є там, де є боротьба за владу, за оволодіння нею, за її використання і утримання. Без влади не може бути політики, оскільки саме влада виступає засобом її реалізації.

Конституювання політології у самостійну наукову дисципліну здійснилося не тільки завдяки наявності специфічного предмета вивчення, а й тому, що у політичній сфері також мають місце певні **закономірності** – об'єктивно існуючі, **суттєві зв'язки** її явищ, що повторюються. Як наукова і навчальна

дисципліна політологія прагне з'ясувати існуючі закономірності у сфері політичних відносин, без знання яких успішна політична діяльність неможлива.

Закономірності, що їх вивчає політологія, можна розділити на три основні групи в залежності від сфери їх прояву: (Див. схему 10).

I – політико-економічні закономірності, що відображають співвідношення між економічним базисом суспільства і політичною владою як елементом надбудови. Головна з цих закономірностей полягає в тому, що політика і відповідно система політичної, державної влади детерміновані розвитком економічних процесів.

II – політико-соціальні закономірності, що характеризують розвиток політичної влади як особливої соціальної системи зі своєю внутрішньою логікою і структурою. Тут основною закономірністю є зміцнення стабільності політичної влади.

III – політико-психологічні закономірності, що відображають комплекс існуючих зв'язків і відношень між особою і владою.

3. Функції політології і її місце в системі суспільствознавства

З'ясування питання про функції політології дає нам можливість виявити її соціальну роль, основні обов'язки перед суспільством, найважливіші напрями і коло діяльності даної науки. Як правило, виділяють такі функції політології: методологічну, теоретичну, описову, пояснювальну, прогностичну, інструментальну, світоглядну і ідеологічну. (Див. схему 11).

Методологічна функція спрямована на вироблення способів і прийомів аналізу політичних явищ і процесів. Результатом такого пошуку є система принципів і способів раціонального пізнання політичної дійсності.

Теоретична функція – це концентрація, пояснення, поповнення і збагачення наявних політичних знань, розроблення законів і категорій даної науки. Результатом цієї функції є політична теорія.

Описова функція – вивчення, накопичення, опис, систематизація фактів, явищ політичного життя і визначення на їх основі тенденцій та закономірностей політичного розвитку.

Пояснювальна функція – це пошук відповідей на питання політичного життя, зокрема: для чого, чому, за яких причин дані явища чи процеси виникли, чому їм притаманні саме ці, а не інші особливості?

Прогностична функція – вироблення прогнозів щодо розвитку процесів у політичній сфері. Ця функція відповідає на питання: якою буде політична дійсність у майбутньому і коли потрібно очікувати певних подій.

Інструментальна функція – знаходження відповідей на питання практичної політики, а саме: які слід здійснити дії, прийняти рішення, щоб досягнути бажаного політичного результату?

Світоглядна функція – знаходить вираз у пошуку відповіді на питання про те, яке місце займають політичні явища у системі уявлень людини про суспільство, про світ в цілому, про її місце у системі суспільних відносин і роль у політичних процесах.

Ідеологічна функція – це вироблення, обґрунтування і захист певного політичного ідеалу, який зумовлює стійкість тієї чи іншої політичної системи. Ця функція знаходить свій вираз у пошуку відповіді на питання: до яких суспільних ідеалів слід прагнути? Результатами дослідження у даному випадку буде всебічно обґрунтована політична мета.

Вище зазначалося, що політичну сферу суспільного життя крім політології розглядають під специфічним кутом зору і інші суспільні науки, а саме: філософія, економічна теорія, теорія держави і права, політична історія, соціологія, соціальна психологія, географія і т. д. Для поглиблення нашого уявлення про предмет політології з'ясуємо, яке ж її співвідношення з цими науками? (див. схему 12).

Філософія як загальнометодологічна дисципліна розглядає найбільш загальні питання політики. В межах соціальної філософії тривалий час розвивається особливий напрям – філософія політики, яка займається світоглядним осмисленням політики як соціального феномена. Філософське обґрунтування політики використовується політологією для визначення методології і світоглядної направленості аналізу політичних явищ і процесів.

Економічна теорія, економічно обґрунтовуючи політичні процеси, дозволяє бачити в останніх боротьбу за реалізацію економічних інтересів. В цьому зв'язку економічну науку можна розглядати як одну із методологічних основ політології. В свою чергу, політологія науково обґрунтовує принципи вироблення і здійснення економічної політики, державного регулювання економічних процесів.

Теорія держави має своїм предметом основні та загальні закономірності держави, її суті, призначення і розвитку. Таким чином, політологія і теорія держави співпадають в руслі дослідження ролі держави як суспільного інституту, як основного елемента політичної системи суспільства. Однак предметом політології є теорія політики в широкому значенні слова – дослідження будь-яких політичних явищ і процесів. В цьому зв'язку політологія по відношенню до теорії держави виступає як методологічна основа.

Правознавство, як відомо, пов'язане з регулюванням відносин і поведінки людей в процесі суспільного життя, в тому числі і в сфері політики. Політологія ж по відношенню до правової науки є більш загальною теорією,

теоретико-методологічною основою останньої. Правознавство керується висновками політології у розробці правових норм. В той же час правова наука вивчає правові механізми розробки і реалізації політичних рішень, без чого не може нормально функціонувати політична влада.

Політична історія досліджує процес розвитку політичного життя суспільства, державних інститутів, партій і рухів. Співвідношення політології і політичної історії визначається тим, що, з одного боку, політична наука допомагає створювати теоретичну базу аналізу реальної еволюції політичних процесів; з іншого – історія і сучасна політична практика служать не тільки визначальними критеріями правильності теоретичних висновків політичної науки, але і основою для нових узагальнень і висновків.

Соціологія і політологія найбільш тісно пов'язані одна з одною. З точки зору об'єкта і методів дослідження політологія і така галузь соціології, як політична соціологія мало різняться між собою. Але залишаються принципи відмінності в предметі їх дослідження. Політологія розглядає політику як процес, який підлягає певним закономірностям. Соціологія політики цей процес вивчає не сам по собі, а його «людський вимір». Її цікавить як політика впливає на розвиток людей і їх спільностей.

Соціальна психологія вивчає суспільно-психологічні явища у сфері політики. От чому політологія і соціальна психологія знаходяться одна з одною у партнерських відносинах. В той же час кожна з них по відношенню до іншої виконує методологічну роль. Знання політичних закономірностей дозволяє з'ясувати суть психологічних явищ в сфері політики. І навпаки, знання психологічних закономірностей дозволяє досягнути глибинну суть політичних процесів.

Географія, на перший погляд, слабо пов'язана з політологією. Однак це не так. Географічне середовище, природнокліматичні умови суттєво впливають на розгортання політичних процесів, історичних подій, долю цілих народів. Тому політологічний аналіз повинен, враховувати дані географічної науки.

Політологія розвивається у взаємозв'язку із науками, безпосереднім предметом яких не є процеси і явища політичної сфери суспільства. Серед них виділяють **антропологію, демографію, етнографію, семіотику** та ін.

Особливе співвідношення існує між політологією і формальними науками, наприклад, **логікою, кібернетикою, статистикою**. Ці науки дають політології кількісні виміри, зразки конструювання абстрактних трактувань політичних явищ і процесів.

На сучасному етапі розбудови суверенної демократичної української державності роль політології постійно зростає, що обумовлено вирішенням широкого кола нових проблем соціально-політичного характеру. (Див. схему 13 і 14).

Базові поняття та категорії:

Політика, політологія, об'єкт політології, предмет політології, методи політології, політологічна категорія, політологічне поняття, політологічна закономірність, політична влада, функції політології, політична філософія, політична історія, політична соціологія, політична географія, політична психологія.

Навчальні завдання для самостійної роботи:

- назвіть основні категорії політології, чи є серед них головна?
- які методи використовуються для дослідження об'єктів політології?
- чи погоджуєтесь Ви з твердженням, що політологія – це наука про:
 - а) політику;
 - б) владу;
 - в) державу.

Відповідь аргументуйте та поясніть.

- який зв'язок політології із спеціальністю, яку Ви маєте отримати в Національній академії управління?
- у чому Ви вбачаєте відмінність політології від інших наук з точки зору:
 - а) критеріїв науковості;
 - б) методики передбачення та прогнозування;
 - в) практичної реалізації наукових ідей;
- проаналізуйте, чому потрібні політичні знання фахівцеві Вашої спеціальності? Чи має політологія виховне значення?

Питання для самоконтролю:

- 1) Що вивчає політична наука?
- 2) Яке її місце у системі сучасного суспільного знання і у суспільному житті?
- 3) З якими науками політологія найтісніше пов'язана?
- 4) Які її функції?
- 5) У чому відмінність навчальної дисципліни «політологія» від науки «політологія»?
- 6) Що є об'єктом політології?

Розділ 3

ІСТОРІЯ СВІТОВОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Проблеми сучасної політології коріняться в далекому минулому людства, в тих країнах, де склалися перші ранньокласові відносини і на їх основі держави. За свідченням істориків, у країнах Стародавнього Сходу (Вавилон, Єгипет, Індія, Китай) державність виникає у IV-III т. до н. е., а в країнах Євроантичного світу (Греція, Рим) вона з'являється у I тис. до н. е. З того часу суспільно-політична думка активно шукає відповіді на запитання: Що таке державна влада для суспільства? Якою вона має бути? За якими законами розвиватися? та ін. Залежно від рівня суспільно-політичних знань населення, цивілізованості суспільства, конкретно-історичних, географічних, кліматичних умов його розвитку характер відповідей на ці запитання був різний.

Світову соціально-політичну думку можна поділити на п'ять основних етапів: соціально-політична думка Стародавнього Світу, представлена соціально-політичною думкою Стародавнього Сходу (Конфуцій, легісти) та Євроантичною соціально-політичною думкою (Платон, Аристотель); середньовічна соціально-політична думка і епохи Відродження (Ібн-Хальдун, Фома Аквінський, Нікколо Макіавеллі); соціально-політична думка Просвітництва (Т. Гоббс, Д. Локк, Ш. Монтеск'є, Вольтер, Ж.-Ж. Руссо та ін.); соціально-політична думка XIX ст. (І. Кант, Г. Гегель); соціально-політична думка XX ст. (М. Вебер, Г. Моска, Р. Міхельс та ін.). Три останні етапи ще називають етапами розвитку політичної думки Нового та Новітнього часів. (Див. схему 15).

Як же видозмінювалися, реалізовувалися проблеми державності, владування і демократії (як центральні проблеми) на різних етапах розвитку політичної думки?

1. Соціально-політична думка Стародавнього Китаю (Конфуцій, легісти)

Зазначимо, що соціально-політична думка Стародавнього Сходу розвивалась в умовах політичного деспотизму, який зріс на ґрунті соціально-

економічного примітивізму. При всій своїй різноманітності вона мала спільні риси. До них слід віднести, по-перше, ідеально розроблену систему обожнювання царської влади і створення образу ідеального чиновника; по-друге, прагнення оцінювати суспільно-політичні явища з допомогою пануючих морально-етичних критеріїв та позицій законності. Особливо це простежується в протиборстві двох ідеологічних систем у Стародавньому Китаї – конфуціанської та легістської.

Конфуцій (551-479 рр. до н. е.) і його послідовники вважали, що ідеальна держава повинна являти собою, велику патріархальну сім'ю, в якій міцна влада правителя спирається на його власний авторитет і на відданих ідеї служіння загальній користі чиновників. Відносини в суспільстві повинні регулюватися морально-етичними нормами, неухильне дотримання яких здатне перетворити неприборканий натовп на народ.

Прийняття ж законів не в змозі виправити суспільство, бо завжди існує можливість їх обійти. У збірці висловлювань Конфуція під назвою «Лунь-юй» центральною проблемою є проблема створення ідеалу досконалої людини, яка повинна ґрунтувати свої життєві принципи і вчинки на нормах обов'язкового, чітко розписаного і досконало вивченого ритуалу: людина зобов'язана володіти добродієністю, любов'ю до інших, тобто гуманністю, людяністю, почуттям обов'язку і справедливості, їй слід завжди тягнутися до знань, шанувати старших, демонструвати їм вірність і відданість, бути одночасно поступливою, м'якою і шанобливою.

Отже, у «виправленні» суспільства конфуціанство надавало перевагу виховній функції державного апарату над каральною. Нагодувати і виховувати людей – головний обов'язок правителів. Благо народу – центральний пункт конфуціанської доктрини владування.

Конфуцій і його послідовники розробили систему контролю за государем через його міністрів, яка давала змогу «скидати тирана».

Конфуціанська модель ідеальної держави була утопічною, бо могла функціонувати тільки за умови існування ідеального в морально-етичному відношенні державного апарату. Нажаль, такий апарат суспільство може мати у виняткових випадках (наприклад, визвольна боротьба народу за свою незалежність).

Легісти від лат. *Lex (Legis)*, ідеологом яких був китайський мислитель Шан Ян (IV ст. до н. е.), на відміну від конфуціанців, вважали моральне виховання людей недостатнім і наполягали на впровадженні в суспільне життя суворих законів та суворих покарань.

Неухильне виконання законів усіма мав забезпечувати надмогутній апарат чиновників. Легісти вважали, що управляти грамотним народом важко,

а тому, на відміну від конфуціанства, виступали рішучими противниками культури. Легістська модель ідеальної держави не менш утопічна ніж конфуціанська, бо визнавала найважливішим неможливе – позбавлення народу культури; контролювання законів з допомогою слабо контрольованого чиновницького апарату, який як показує практика, за таких умов сам стає джерелом беззаконня.

2. Політична думка Стародавньої Греції (Платон, Аристотель)

Зовсім інший підхід до цих питань демонстрували представники соціально-політичної думки Стародавньої Греції. Саме ними було сформульовано чимало понять і категорій, що набували загально-цивілізаційного, загальнолюдського значення, а саме: демократія, тиранія, держава справедлива, правова, продукт добровільної згоди людей. Мислителі Стародавньої Греції активно розробляли вчення, яке обґрунтовувало ідею суспільного перевлаштування, яка б здійснювалась не тільки для зміцнення державної влади, а насамперед з метою створення необхідних умов для реалізації природного права вільної людини. Уявлення про таку форму правління найбільш яскраво виявились у поглядах Платона і Аристотеля.

Ідеали рабовласницької аристократії найпослідовніше розкриті в працях **Платона (427-347 рр. до н. е.)**. «Держава» і «Закони». Він вважав, що поява держави – акт добровільної згоди людей, Ідеальна держава – це держава справедлива. Такою вона може бути за умов: 1) відповідності державного устрою устрою людської душі, її основним началам: розумному, чуттєвому і жаданому; 2) поділу влад: справедливість вимагає, щоб кожна гілка влади ретельно виконувала свої функції і не втручалася у справи інших; 3) розумного управління державними справами на основі чинних законів буття. Таке управління може здійснювати тільки філософ, здатний пізнати ці закони. Ідеальною формою справедливої держави є аристократія – «влада найкращих», за якої панує верховенство законів для всіх її громадян, включаючи правителів (ідея правової держави).

Модель справедливої держави запропонував **Аристотель (384-322 рр. до н. е.)**. У першій половині свого життя він, учень та прихильник Платона, побачив вразливі місця в системі ідей вчителя і піддав їх ґрунтовній критиці. На відміну від Платона для Аристотеля держава – не акт добровільної згоди людей, а закономірний результат соціально-економічного розвитку суспільства. З виникненням приватної власності виникає особлива організація політичної влади, покликаної цю власність захистити. Аристотель розглядав дер-

жаву, яку він ототожнював із суспільством, як форму спілкування людей. Людина є істотою політичною, вона може себе реалізувати в суспільстві й через суспільство. Мета створення держави – заборонити людям чинити несправедливість, допомогти їм задовольняти матеріальні потреби. Служіння спільному благу є критерієм правильності державної форми, справедливої держави. Остання, на думку Аристотеля, це держава, де панує верховенство закону, а інтереси особистого блага підпорядковані загальній користі. Соціальною основою будь-якої держави є середні верстви населення з середнім достатком. Аристотель вперше в історії обґрунтував положення про те, що соціальною основою будь-якої політичної влади є середній клас. Ідеальною формою справедливої держави Аристотель вважав політею (правління більшості в інтересах усіх).

3. Політичні ідеї Середньовіччя і Відродження (Ф. Аквінський, Ібн-Хальдун, Н. Макіавеллі)

Проблеми державності, владування зі специфічним відтінком прозвучали в середньовічній соціально-політичній думці. Слід зазначити, що вона формується багатьма чинниками, а саме: перетворенням релігії в державну ідеологію; появою книгодрукування, що сприяло розвитку науки і суспільної свідомості; великими географічними відкриттями і налагодженням добросусідських, насамперед економічних, зв'язків між державами; початком міграційних процесів вчених людей.

Слід пам'ятати, що характерним для епохи Середньовіччя є те, що духівництво було значущою економічною, політичною та ідеологічною силою, і тому розвиток соціально-політичної думки в основному здійснювався його зусиллями. Протягом майже 11 віків у соціально-політичній думці «із перемінним успіхом» взаємодіяли дві тенденції: релігійна і світська. Над цими тенденціями зберігала своє благотворне панування антична соціально-політична спадщина.

Найвпливовішим теоретиком церкви в Західній Європі на той час був **Фома Аквінський (1225-1274 рр.)**. У 1323 р. за заслуги він був причислений до лику святих римсько-католицької церкви, а його вчення було визнано згодом офіційною ідеологією католицизму. У працях «Про правління владарів», «Сума теології» Ф. Аквінський намагається пристосувати погляди Аристотеля до догм католицької церкви і в такий спосіб ще більше зміцнити її позиції. Уявлення Фоми Аквінського про державність, владарювання будується на основі праці Аристотеля «Політика». Від Аристотеля він взяв думку про те, що людина «істота політич-

на», що в людях закладено бажання об'єднатися і жити в державі, тому що індивід в одиночку задовольнити свої потреби не може. Діяльність монарха схожа з активністю бога. Бог вносить в світ стрункість і організованість і тільки потім керує ним. Так і монарх, спочатку засновує державу, а потім починає управляти нею. Щоб показати перевагу духовної влади над світською, Фома Аквінський ввів три елементи державної влади – сутність влади, форма влади і використання влади. «Сутність влади» – «вся влада – від бога». «Форма влади» – із багатьох форм влади (аристократія, олігархія, демократія, монархія) він вибирає останню. Ф.Аквінський розрізняє абсолютну монархію і політичну, віддаючи перевагу політичній. «Використання влади» – тільки церква є носієм влади Бога на землі. В XIV ст. своєрідно вирішує проблему державності, владування видатний арабський історик **Ібн-Хальдун (1332-1406 рр.)**. Основна його праця, яка отримала широку відомість «Велика історія» («Книга повчальних прикладів»). Ідеї Ібн-Хальдуна про державність, владування формувались під впливом ідей Аристотеля.

Ібн-Хальдун чітко розрізняв суспільство і державу, намагався з'ясувати їх співвідношення і закономірності розвитку.

На суспільство впливає клімат і інші природні чинники, але головне – форми господарювання, спосіб виробництва. Розвал економічного життя суспільства ослаблює державу. Ібн-Хальдун виділяє два етапи в розвитку суспільства: 1) примітивний, або «сільський», коли люди займаються тільки землеробством і тваринництвом. На цьому етапі люди виробляють «тільки те, що є достатнім для існування без якого-небудь лишку», 2) цивілізаційний, або «міський», коли розвиваються ремесла, торгівля, науки, мистецтва. На цьому етапі люди створюють виробництво лишків, які породжують розкіш.

Кожній якості розвитку суспільства відповідає своя особлива організація політичної влади. Примітивному («сільському») стану суспільства відповідає організація кровних родичів оснований на началах повної рівності і відсутності примусу. Виробництво лишків і розкоші веде до виникнення особливої організації політичної влади, основаної на нерівності і примусі.

Ібн-Хальдун виділяє три форми державного правління з врахуванням їх політики, релігії, відносин між правителем і підлеглими: 1) «природня монархія» – це деспотична держава, яка захищає інтереси правителів і опирається на силу; 2) «політична монархія» – це держава, яка захищає інтереси своїх підданих, але залишається для них «чужою», оскільки не пов'язана з ними спільною релігією; 3) «халіфат» – держава, яка захищає інтереси

своїх громадян і пов'язана з ними спільною релігією (мусульманська община з «своїм» правителем).

Будучи родоначальником теорії соціальних конфліктів Ібн-Хальдун вважав, що джерелом розвитку форм державного правління є соціальні конфлікти між окремими племенами, які призводять до посилення влади або її ослаблення.

Ібн-Хальдун робить висновок, що виникнення тієї чи іншої форми влади обов'язково закінчується її падінням, а потім історія циклічно повторюється.

Яскравий слід у розвитку **соціально-політичної думки залишила епоха Відродження (XV-XVI ст.)**

Першою країною Відродження була Італія. Мислителі цієї епохи на перший план висунули ідею індивідуальності, яка була не відома ні античності, ні середньовіччю, і під якою розумілося право людини на незалежність, гідність, власний спосіб життя, власну думку.

Видатним представником епохи Відродження був **Нікколо Макіавеллі (1469-1527 рр.)** – автор теорії моралі в політиці, засновник світської політичної науки. Основними його працями є «Монарх», і «Історія Флоренції», де відображені погляди автора на проблеми моралі і диктатури в політиці. Він розглядав політику як особливу галузь людської діяльності, що розвивається за своїми законами, має свої цілі, завдання, методи функціонування, які не залежать ні від релігії, ні від моралі. Зміст понять «мораль», «справедливість» мають тільки тоді, коли вони підпорядковані цілком визначеним кінцевим політичним цілям, головною серед яких є збереження та зміцнення державної влади. Дії правителя моральні, справедливі, незважаючи на засоби, використовуваним ним, якщо вони спрямовані на досягнення мети «збереження та зміцнення держави». Перехід до нової якості суспільства Н. Макіавеллі бачив через диктатуру вождя, неминуче криваву як тимчасовий перехідний захід. Насильство, якщо воно застосовується один раз і на користь підлеглих, можна виправдати. Йому не має виправдань, якщо воно застосовується систематично.

Мета, якої намагався досягти Н. Макіавеллі (об'єднання роздібнених земель в єдину, сильну, централізовану державу), була прогресивною, проте пропаганда насилля, звільнення політики від моральних критеріїв кваліфікувалися згодом як макіавеллізм.

Від буржуазної революції в Англії бере початок Новий час – період історії, який прийшов на зміну Середньовіччю.

4. Політична думка Нового часу

(Г. Гроцій, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Д. Локк, Вольтер, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Г. Гегель)

Політична думка Нового часу формувалася під знаком ідеології Прогресивізму. Політичні та економічні інтереси буржуазії, яка рвалася до влади, вимагали рішучої відмови від теологічних уявлень про державу та владу, і пошуку нових, які б відповідали її ідеології. В основу цього процесу були покладені принципи законності, раціональності та дотримання природних прав людини.

Першою країною, яка успішно здійснила буржуазну революцію була Голландія (Нідерланди, Республіка Сполучених провінцій), витримавши багатолітню визвольну війну (1565-1609 рр.) проти панування іспанської монархії і місцевих феодальних порядків.

Видатними ідеологами, які внесли великий вклад в розробку ранньої буржуазної політичної думки були нідерландські мислителі Гуго Гроцій і Барух (Бенедикт) Спіноза.

Г. Гроцій (1583-1645 рр.) – перший визначний теоретик природного права. Під ним він розумів те «що виникає з самої природи розрізняє право природне і волевстановлене. Джерелом природного права є людський розум, в якому закладено прагнення до спокійного спілкування людини з іншими людьми. Волевстановлене право виходить з природного права і йому має відповідати. Рання історія людського суспільства, яку він називає природним станом, не знала держави і приватної власності. Прагнення людей до спілкування було причиною прийняття договору про створення держави, мета якої – захистити приватну власність, виконання громадянами існуючих прав, служіння загальній користі.

Наявність верховної влади є найважливішою ознакою державності, і, в залежності від форми правління, безпосередніми носіями якої, може бути одна особа, група осіб, збори, або поєднання одного з другим. Люди повинні підкорятися верховній владі на основі «Закону про непротивлення». Народ може вибирати будь-яку форму правління при створенні держави, але вибравши її, підкоряється правителю і без його згоди не може міняти форму правління, бо договори, відповідно природному праву, повинні виконуватися.

Гуго Гроція вважають «батьком міжнародного права». Його знаменитий трактат «Про право війни і миру. Три книги», присвячений актуальним проблемам міжнародного права. Характерною ознакою міжнародного права держави є сила, тому війна, як стан боротьби силою, не суперечить при-

родному праву. Гроцій розрізняє справедливу і несправедливу війну, і, перший з ідеологів ставить цю проблему на науково-теоретичну основу.

Продовжувачем ідей Гроція був видатний нідерландський мислитель **Барух (Бенедикт) Спіноза (1632-1677 рр.)**. Основні праці: «Богословсько-політичний трактат», «Етика», «Політичний трактат». Прибічник теорії природного права (все в світі підкорено законові самозбереження) і суспільного договору, Спіноза ввійшов в історію політичної думки як мислитель, який високо цінував розум – основу блага кожного і всіх, перший серед буржуазних ідеологів дав теоретичне обґрунтування демократії. Для Спінози Бог і природа поняття тотожні, тому він вважав, що закони природи – рішення Бога, розкриті розумом людини. Вся природа і людина як частина її, існують на основі природного права, тобто законів і правил її розвитку. Формально всі люди рівні, так як володіють рівним для всіх природним правом, але в дійсності розмір цих прав для кожної людини залежить від її фактичної могутності, тому насправді люди, являються ворогами один одному. З метою самозбереження люди створюють державу за спільною домовленістю. Спіноза був прихильником демократичної республіки, тому вважав, що закони повинні приймати не окремі люди, а збори людей, воля яких визначається не примхами, а розумом. На думку вченого, гарантом виконання законів повинна бути сильна влада, якій передається частина природних прав громадян і тому вони зобов'язані підкорятися їй. В демократичній державі це не буде насиллям над громадянами, так як вона діє у відповідності з здоровим глуздом.

Далі розвинули теорію природного права та суспільного договору англійські просвітники **Томас Гоббс (1588-1679рр.)** та **Джон Локк (1632-1704 рр.)**. Т. Гоббс був сучасником англійської буржуазної революції та захисником монархії. Свою концепцію держави і влади він висвітлює у праці «Левіафан». За своєю природою, стверджував Т.Гоббс, людина зла і egoїстична. Природним її станом є конфлікти і війни. Вихід із такого становища тільки один – ухвала суспільного договору про заснування влади і держави.

Дещо іншої точки зору дотримувався Д. Локк. У творі «Нарис про людський розум» він висуває думку, що розум людини переважає над її пристрастями, тому природним для людини є стан миру, а не війни. Домовленість людей щодо створення держави викликана потребою вирішення конфліктів і проблем, які виникають на різних рівнях їх спілкування. Державна влада не абсолютна. Такі природні права, як право на життя, свободу, рівність, володіння майном не відчужуються людьми і не передаються державі ні за яких умов. Щоб не допустити узурпації влади Д.Локк пропонує ділити її на законодавчу (має бути у парламенті, виконавчу (має належа-

ти суду і армії) і федеративну, що відає відносинами з іншими державами (у руках короля). На думку Д.Локка, влада короля повинна бути обмежена конституцією.

Особливий слід у розвитку соціально-політичної думки XVII-XVIII ст. залишили французькі просвітники, зокрема **Шарль Монтеск'є (1689-1775 рр.)**. Його ідеї знайшли відображення у основних працях «Персидські листи» та «Про дух законів». Ш. Монтеск'є вважав, що моральне обличчя народу, характер його законів залежить від географічного середовища (клімату, ґрунту, рельєфу місцевості, величини території). На характер законів значною мірою впливають і форми державного правління, з яких ним виділені три: деспотія, монархія і республіка. Деспотія це держава, в якій панує сваволя і відсутні закони. Монархія – це держава, в якій влада монарха обмежена конституцією. Під республікою Ш. Монтеск'є розумів таку форму правління, за якої верховна влада повністю або частково належить народу. Гарантією безпеки громадян від беззаконня та свавілля, за Монтеск'є, є поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову.

Одним з вождів французького Просвітництва був **Вольгер (1694-1778)** – письменник, філософ, публіцист. Соціально-політичні ідеї він висвітлив в основних своїх працях: «Філософські листи», «Кандід, або Оптимізм».

Вольгер вважав, що соціальне зло корениться у відсутності освіти і неучтві, яке бажає зберегти церква. «Розчавіть гадину!» – закликав Вольгер. «Гадиною» він називав католицьку церкву. Критику деспотизму і феодалного права Вольгер веде з позиції природно-правової доктрини. Природними законами, на думку мислителя, є закони розуму, які пропонують людям рівність і свободу. Під рівністю він розумів рівність громадян перед законом. Свобода – найважливіше природне право людини. Під нею мислитель розумів відміну феодалних привілеїв, свободу віросповідання, думки й слова, свободу власності. Мислитель засуджує всілякі прояви нетерпимості до інакомислячих: інквізицію, переслідування еретиків, релігійні війни. Він говорив про розумність республіканської форми правління, оскільки вона більше за інших наближає людей до природної рівності. Але долю Франції він все ж таки зв'язував з «освіченим монархом», якому досить побажати як будуть ліквідовані привілеї дворянства і духовенства; він повинен спиратися на законодавчу діяльність найбільш передової частини суспільства. Вольгер палко вірив у можливість перевлаштування суспільства на «царство розуму» шляхом своєчасного проведення реформ «зверху».

Ідеї державності, владування і демократії найшли відображення в основних працях видатного французького мислителя **Жан-Жака Руссо (1712-1778)**. «Про суспільний договір, або Принципи політичного права», «Мірку-

вання про походження і основах нерівності між людьми». В цих працях Руссо виходить з гіпотези про природній стан, в якому всі люди були рівними і свободними; він називає його «золотим віком» Тут існує лише один вид нерівності – фізичний (стан здоров'я, вік). На думку мислителя, причиною суспільної нерівності є приватна власність. Руссо один із перших з'ясував різницю між громадянським суспільством, (виникає в зв'язку з приватною власністю) і державою, яка з'являється вслід за цим суспільством на засадах суспільного договору. Руссо розробив вчення про три ступіні суспільної нерівності: 1) виникнення приватної власності і поділ суспільства на багатих і бідних; 2) створення держави, яка хоча і створена за спільною згодою, є «заговором багатих проти бідних»; 3) виникнення деспотизму. Руссо критикує деспотизм, намагається знайти способи обмеження суспільної нерівності. Вирішенню цього завдання мислитель і присвятив свою основну працю «Про суспільний договір». Провідною ідеєю цього твору є ідея народного суверенітету, за якою народ є джерелом і носієм влади. Народ, через своїх представників здійснює владу, приймає участь у створенні законодавства. Законом може стати тільки той акт, який безпосередньо схвалений народом. Вразі порушення владою законів, згідно договору, народ має право на соціальну революцію, як на шлях позбавлення від беззаконня, деспотії.

Форми держави, як і у Монтеск'є, залежать від розміру території. На думку мислителя, що з усіх держав найбільш досконалі – малі. Для них демократія – найкращий спосіб правління, малі демократичні держави досконалі, бо наближені до природи і кожен може впливати на державні справи безпосередньо.

На межі XVIII-XIX століть бурхливий розвиток соціально-політичної думки спостерігається в Німеччині. Найбільш яскравими її представниками були **Іммануїл Кант (1724-1804 рр.)** і **Георг Гегель (1770-1831 рр.)**. Проблеми державності, владарювання і демократії І.Кант обґрунтовує з позиції буржуазного лібералізму. Людина розглядається І.Кантом як абсолютна цінність суспільного розвитку, як істота розумна і внутрішньо вільна. У своїх вчинках вона керується виключно законами моралі та совісті, але часто ці почуття перетворюються у свавілля однієї людини по відношенню до інших. Для обмеження проявів свавілля суспільству потрібне право. Право, формально виражене в законах і загальнообов'язкове для всіх, забезпечується примусовою силою держави, призначення якої максимально відповідати як за організацію верховної влади, так і за способи її здійснення. Політичним ідеалом І.Канта є верховенство народу, свобода, рівність та незалежність усіх громадян у державі.

Важливу роль у розвитку соціально-політичної думки цього періоду відіграв Г.Гегель. Його заслуга полягає в розробленні та застосуванні для аналізу явищ природи і суспільства діалектичного методу.

Г. Гегель вважав, що суспільний розвиток відбувається за спіраллю, і кожні повтори в ньому несуть у собі нову якість. Суспільно-політичний розвиток – це процес взаємопов’язаний і здійснюється в логічній послідовності, будь-яке явище в ньому не випадкове, а завжди необхідне і, отже, розумне. Завдання в тому, щоб зрозуміти цю необхідність і розумність. Вираз, яким керувався Г.Гегель: «Все, що розумне – дійсне, все, що дійсне – розумне». Він був одним із перших, хто розмежував поняття «громадянське суспільство» і «правова держава», бачив тісний взаємозв’язок між цими поняттями. Громадянське суспільство – це єдність приватного інтересу кожної людини й спільного інтересу, який виступає як «зовнішня необхідність» стосовно особистого інтересу, а тому й перебуває в стані протидії з ним. Держава є виявом всезагальних інтересів, тобто намагається об’єднати інтереси усіх верств населення і окремих людей, вносячи примирення у всі сфери життя. За цих умов держава підноситься над суспільством, але це не означає, що держава відмежовується від суспільства. Держава і громадянське суспільство перебувають у постійному розвитку, утримуючи й зберігаючи в собі це суспільство у «знятому» вигляді як свою протилежність.

Політичне вчення Гегеля справило величезний вплив на подальшу історію політичної думки. Гегелівська філософія давала досить широкий простір для обґрунтування як консервативних, реакційних, так і критичних, опозиційних поглядів. Це було наочно продемонстровано в подальшій історії гегельянства і трактувань його вчення з різних ідейно-теоретичних позицій.

У ХІХ ст. сформувалося марксистське політичне вчення, яке справило вплив не тільки на розвиток теорії, але і на долі багатьох народів. Засновниками марксизму були Карл Маркс (1818-1883 рр.) та Фрідріх Енгельс (1820-1895 рр.).

Понад півтора століть не вщухають суперечки навколо теоретичної спадщини К. Маркса і Ф. Енгельса. На відміну від гегельянства марксизм виступає не тільки як напрямок теоретичної думки, а й як впливова ідеологія, що тісно пов’язана з масовими громадськими рухами ХІХ і ХХ ст. На думку ряду політологів, марксистська концепція політики в її класичному вигляді виступила в якості такого собі «моста», що забезпечує спадкоємність між класичними концепціями минулого і сучасними її інтерпретаціями. Багато сучасних концепцій політики формувалися під безпосереднім впливом марксизму або в боротьбі з ним.

5. Політична думка світу ХХ-ХХІ ст.

Політична думка ХХ ст. характеризується різноманітністю шкіл, течій і напрямів, які відбили різноманітний спектр інтересів і поглядів різних груп населення, їх сподівань і прагнень.

Макс Вебер (1864-1920 рр.) увійшов у історію сучасної політичної думки як автор теорії державної бюрократії. За Вебером, бюрократія – це раціональна форма колективної діяльності людей, а капіталізм – це «концентрований вираз раціональності». М. Вебер підкреслював, що державна бюрократія за своєю надійністю й дисципліною перевершує будь-яку іншу суспільну систему. Розвинутий бюрократичний механізм – це машина в порівнянні з немеханічними видами виробництва. М. Вебер намагався типологізувати таке суспільно-політичне явище, як влада. Вважав, що історія знає три **типи влади: традиційну, харизматичну, раціональну.**

Традиційна – базується на наявності традиційних норм, якими керується в своїй діяльності правитель. Ігнорування цих норм може призвести до втрати влади. **Харизматична** базується на вірі в те, що правитель має якісь надзвичайні здібності. Такий тип влади базується не на законах, а на особистих якостях правителя. Він притаманний вождям революцій, політичним діячам, релігійним керівникам, лідерам в цілому.

Раціональна – означає вибір політичного правителя через демократичні процедури і надання йому повноважень; у разі зловживання ними він несе відповідальність перед виборцями.

Значний внесок у розвиток соціально-політичної думки ХХ століття зробили творці теорії еліти італійські вчені – Вільфредо Парето і Гаetano Моска.

В. Парето (1848-1923 рр.) у своїй основній праці «Трактат із загальної соціології» зазначав, що світом завжди правила і повинна правити еліта – обрана, наділена особливими якостями меншість суспільства, якій протистоїть інша частина. Еліта створюється у всіх сферах суспільного життя і поділяється на «правлячу (панівну)» і «неправлячу». Здатність приймати рішення, диктувати свою волю іншим, закладено в самій психології людей, які входять в «панівну еліту». На думку вченого, основою суспільних процесів є боротьба еліт за владу в результаті якої відбувається зміна різного типу еліт: стара пануюча еліта з часом поступається місцем новій, яка висувається з найбільш обдарованих представників низових верств суспільства і гостро відчуває потребу у владі, а потім історія циклічно повторюється.

«Основи політичної теорії» – основна праця Г. Моски (**1858-1941 рр.**), в якій він підкреслював, що неодмінною умовою існування цивілізації є поділ суспільства на панівну меншість і політично залежну більшість. Здатність диктувати свою волю більшості стає можливим за рахунок кращої організації меншості. Зі зміною суспільства змінюється склад, структура «правлячого класу», незмінними залишаються його функції. На думку вченого, правління панівної меншості може бути як автократичним, так і ліберальним.

Сучасні політичні вчення Заходу. ХХ століття стало часом народження самостійної політичної науки не тільки як галузі наукового знання, але і як специфічного інструменту перетворення суспільства. Потребуваність політичної науки практикою і на цій основі становлення і розвиток її практичної функції виразилося в наступному. По-перше, в розумінні світовою громадськістю високу практичну значимість висновків політології як для зміцнення і вдосконалення інститутів демократії всередині конкретних суспільств, так і для створення рівноправних міжнародних відносин. Цьому завданню стала служити створена в 1949 р. в Парижі під егідою ЮНЕСКО Міжнародна асоціація політичної науки. По-друге, це виразилося у перетворенні політології в одну з авторитетних галузей соціального знання. У всіх розвинених країнах фахівці-аналітики в галузі політології є важливою ланкою в ухваленні стратегічних рішень.

Активний розвиток політології на Заході було викликано потребою знайти цивілізовані форми спільного проживання індивідів, що розрізняються своїми соціально-економічними, природними, статусними можливостями. Західна політологія виходить з однієї культурної традиції, що спирається на тезу про повну раціональності поведінки окремого індивіда. Однак, враховуючи раціонально-егоїстичну природу його інтересів, європейська та американська політична думка по-різному уявляють собі механізм забезпечення політичної стабільності та злагоди в суспільстві. Європейська наука акцентує увагу на діяльності політичних інститутів: держави, партій, права, що відображають стійкі групи інтересів, в рамках яких реалізує свої права і індивід. Американська політична думка схильна розглядати політику як процес прийняття рішень, в якому дуже важливо знати мотивацію індивідуальної поведінки, можливу реакцію окремої людини на нього.

Розглядаючи основні напрямки розвитку політичної думки, слід мати і уявлення про основні політологічних національних школах, які забезпечують цей розвиток.

Однією з найбільш представницьких є політологічна наука США. Серед багатьох американських політологів, які залишили глибокий слід у розвитку політології, особливо виділяються А. Бентлі (1870-1957 рр.), Ч. Мерріам (1874-1953 рр.), Г. Лассуелл (1902-1979 рр.) Та Г. Моргентгау (1904-1980 рр.). Вони створили та затвердили школу прагматизму та політичного реалізму, зв'язали з політологією такі методи дослідження як біхевіоризм та психоаналіз.

У наш час **американська політологія** проводить дослідження у таких напрямках:

- Вивчення основ американського управління і політики – загальнонаціональних політичних інститутів, виборчих технологій, політичного лідерства, політичної поведінки на федеральному і регіональному рівні та ін;

- Порівняльна політика, пов'язана з дослідженням політичних проблем у багатьох країнах;

- Міжнародні відносини та світова політика. Досліджуються проблеми війни і миру, міжнародних громадських рухів, контролю за озброєнням і роззброєнням, роботи міжнародних організацій;

- Політична філософія та політична наука. Розробляється широке коло проблем – від історії політичної думки до її сучасних філософських інтерпретацій;

- Розробка змісту та методів прикладної політології, що досліджує практичні аспекти функціонування політики в конкретних сферах суспільного життя від рівня особистості, соціальної групи до виробничої, ділової, фінансової, культурної, соціально-побутової та ін сфер життя.

Провідними політологами в США в даний час залишаються Р. Даль, Д. Істон, З. Бжезинський, Р. Такер, С. Хантінгтон, Ч. Еліот, Ф. Хайек та ін.

Головною особливістю розвитку німецької політології є те, що вона значною мірою зберігає теоретико-філософський характер, продовжуючи значною мірою традиції німецької класичної філософії. У цілому структуру сучасної німецької політичної науки можна розділити на три великі блоки: 1) фундаментальна політична філософія та дослідження науково-методологічних принципів політичної науки; 2) концепції про державу, пов'язані з традиційною філософією держави і загальним вченням про державу в юриспруденції, 3) глобальні політико – соціологічні теорії суспільства.

Провідними політологами Німеччини є Р. Дарендорф, Г. Майер, Ф. Нойман та ін.

Своїм твердженням і розвитком **французька політична наука** багато в чому зобов'язана Раймону Арону (1905-1983 рр.), Морісу Дюверже. Вони фундаментально досліджували такі політологічні проблеми, як розподіл політичної влади серед безлічі суб'єктів, співвідношення влади та авторитету, плутодемократії, ліберальної демократії і технодемократії політичних партій.

Англійська політологія охоплює досить широке коло проблем: політична мобілізація, політичні зміни, діяльність політичних партій, груп тиску, політичні еліти і лідерство – це тільки деякі аспекти, що вивчаються англійськими вченими. Серед відомих англійських політологів слід назвати Г. Ласкі, К. Поппера, Р. Роуза і ін.

З початку 90-х ХХ ст. років особливий напрямок в західній політології складають концепції реформування постсоціалістичних країн. Ці концепції дуже суперечливі, в них відстоюються різні інтереси і цілі. Одні з них виходять з установок, продиктованих лише інтересами західного боку, нав'язують (і часто небезуспішно) молодим державам по суті чужі їм моделі роз-

витку. Інші керуються потребами формування нового глобального світового порядку. Треті – широкі намагаються визначити найбільш ефективні шляхи виходу цих країн із кризи, висловлюючи при цьому чимало цікавих ідей. У цих умовах надзвичайно зростає роль і значення безпосередньо національних політологічних шкіл молодих суверенних держав.

Базові поняття та категорії:

Патріархальна сім'я, легісти, ідеальна держава, політея, середній стан, духовна влада, природна монархія, політична монархія, халіфат, макіавеллізм, суспільний договір, розподіл влади, народний суверенітет.

Навчальні завдання для самостійної роботи:

- охарактеризуйте політичну думку Стародавньої Греції та Стародавнього Риму;
- доведіть, що епоха Відродження стала новим етапом у розвитку політичної думки;
- розкрийте особливості політичних ідей І.Канта, Г.-Ф.Гегеля та Є.Бентама;
- поясніть «біхевіоризм» як напрям політичної думки;
- коротко охарактеризуйте основні напрями сучасної зарубіжної політичної думки;
- сформулюйте визначення політики, її функцій та ролі в суспільстві.

Питання для самоконтролю:

- 1) У чому полягає важливість вивчення історії політичної думки для сучасної людини?
- 2) Які ідеї Платона та Арістотеля є актуальними у сучасному політичному житті?
- 3) Які тенденції у розвитку державності обгрунтував Н.Макіавеллі?
- 4) У чому Ви вбачаєте вплив політичних концепцій Д.Локка і Т.Гоббса на становлення теорії лібералізму, вчення про державу?
- 5) Що вплинуло на становлення політології як науки і навчальної дисципліни?

Розділ 4

РОЗВИТОК ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ

Основним завданням вивчення даного розділу є з'ясування специфіки української політичної думки. Для цього зміст кожного з підрозділів пропонується розглянути з урахуванням традицій, ментальності українців та історичних обставин, що впливали на політичне життя України.

1. Політична думка України княжої доби

В унісон розвиткові світової соціально-політичної думки розвивалася соціально-політична думка українського народу. (Див. схему 16). Проблеми державності, владування, демократії були актуальними для української соціально-політичної думки і якість їх вирішення не поступалася світовій якості з'ясування цих проблем. Особливе місце в українській історії та політичному житті належить княжій добі, яка охоплює майже п'ять століть. Вітчизняні історики виділяють у ній два періоди від середини IX ст.: **Київський** – до 1240 р. й **Галицько-Волинський** – до 1349 р. Процес формування феодалного суспільства супроводжувався бурхливим розвитком державності, поширенням новітніх політичних ідей, науки, літератури, філософії тощо. Християнству в цьому процесі належала провідна роль. Поширення й утвердження християнства сприяло розвитку не тільки духовно-політичного життя, а й посиленню економічних і культурних зв'язків Київської Русі з Візантією та іншими європейськими країнами. Свідченням високого рівня суспільно-політичних ідей того часу є писемні джерела та пам'ятки, які дійшли до наших днів. Серед цих джерел треба відзначити, насамперед «Повість врем'яних літ», «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Руську правду», «Слово о полку Ігоревім», «Послання» Климентія Смолятича, «Повчання» Володимира Мономаха та ін.

Провідними ідеями цих джерел були ідея об'єднання всього східного слов'янства в єдину державу, ідея незалежності та величчя древньоруського народу. Змістом багатьох писемних джерел, що дійшли до нас є цікаві дум-

ки про походження держави, про єдність і суверенність політичної влади, найдоцільніші форми організації верховної влади, способи і методи її здійснення, взаємовідносини між церквою та державою тощо.

2. Українська соціально-політична думка XVI-XVIII ст. (Роль письменників-полемістів, Києво-Могилянської академії, конституції П.Орлика в розвитку політичних ідей)

У XVI-XVIII ст. українська соціально-політична думка розвивається разом з визвольною боротьбою українського народу під проводом Криштофора Косинського, Северина Наливайка, Павлика, Тараса Федоровича (Трясила) проти соціального гноблення і колонізації. У другій половині XVI ст. починається справжній похід католицької церкви проти православ'я та української культури в цілому.

Епоха ідейної боротьби з католицизмом висунула плеяду письменників-полемістів, які у своїй творчості стали на захист національної та релігійної незалежності України. До них належали Герасим Смотрицький, Іван Вишенський та ін. Вони були своєрідною опозицією тим феодалним колам, які підтримували греко-католиків, унію 1596 р.

Герасим Смотрицький – родоначальник і пропагандист полемічної української літератури. У праці: «Ключ царства небесного» він таврує ганьбою зрадників українського народу – феодалів, викриває підступність папи римського, розбуджує почуття гідності і патріотизму українців.

Рішучим противником унії був видатний полеміст **Іван Вишенський (1545-1620)**. У своїх працях: «Послання єпископам-відступникам від православ'я» та «Короткослівна відповідь Петру Скарзі» виступив з критикою тогочасного суспільного ладу та шляхти, проти соціального поневолення селян з боку «рідних» поміщиків. Ідеалом майбутнього суспільства для Вишенського є «царство божіє», де всі люди рівні. Шлях до майбутнього суспільства, на його думку, лежить через самовдосконалення людей. І.Вишенський заперечував як абсолютизм духовної влади (папи римського), так і абсолютизм світської влади (царів, королів).

В подальшому ідеологічну боротьбу проти унії, теорії і практики католицизму очолило Київське братство (1615 р.) з центром наукового і культурного життя тогочасної України – Києво-Печерською лаврою. Важливою передумовою значного поширення освіти в Україні було створення та функціонування Києво-Могилянської академії. Вона сприяла утвердженню політичних, соціально-економічних і культурних цінностей. Чимало викладачів і випускників академії зробили суттєвий внесок у

розвиток соціально-політичної думки (Феофан Прокопович, Григорій Сковорода та ін.).

Феофан Прокопович (1681-1737) визначний філософ, професор, ректор Києво-Могилянської академії першим в умовах російської імперії створив теорію освіченого абсолютизму, спираючись на теорію природного права та суспільного договору. Ця теорія служила утвердженню пріоритету світської влади над церквою, підпорядкуванню церкви державі. Створена Ф.Прокоповичем теорія передбачала, що основою історичного прогресу, могутності держави і добробуту її громадян є розповсюдження освіти і розвиток наукових знань. Носієм державної влади, за теорією освіченого абсолютизму Ф.Прокоповича, може бути тільки освічений правитель, «філософ на троні».

Вагомий внесок у розвиток української політичної думки зробив видатний мислитель, поет, просвітитель-демократ **Григорій Савич Сковорода (1722-1794)**. Філософ порівнював суспільство з чітко працюючою машиною, висловив думку про те, що джерелом розвитку суспільства, основою щастя, добробуту людей є праця. В його уяві ідеальною формою державного правління має бути демократична республіка, яка гарантує свободу й забезпечує права своїм громадянам незалежно від їх положення в суспільстві, статі, раси, віросповідання та майнового стану. Лише за цієї умови у суспільстві може панувати братерство, дружба і любов.

Значне місце в боротьбі українського народу за волю, незалежність й суверенітет держави належить козацтву. Стихійна боротьба пригнобленого народу проти національного і феодалного ярма породила його у південно-східних степах України з військово-адміністративною організацією, державним устроєм, політичними відносинами, владою, демократією, свободою, правом.

Надзвичайно великою подією в соціально-політичному житті українського народу була **конституція Пилипа Орлика 1710 р.** Вперше ідея української державності, владування, демократії знайшла втілення в юридичному документі, який визначив як саме і в якому порядку мають здійснюватися державні реформи в Україні.

«Конституція прав і свобод Запорізького Війська» – це перша офіційна угода, укладена між гетьманом України Пилипом Орликом та Військом Запорізьким. Основним її пунктом було проголошення незалежності України; підкреслювалось, що в Україні повинна бути тільки православна церква, яка б не залежала від Московського патріархату. Конституція спиралась на ідею розподілу влад, де передбачалось створення вищого законодавчого органу – Генеральної Ради, яка б обмежувала права гетьмана. Без рішення Генеральної Ради гетьман мав право розглядати тільки поточні питання, радячись при цьому з Генеральною старшиною, передбачався також незалеж-

ний військовий суд для вирішення конфліктів між загальною Радою та гетьманом. Україна, за конституцією П.Орлика, повинна бути демократичною республікою з виборними законодавчими та виконавчими органами.

3. Політичні ідеї України першої половини XIX ст. (Кирило-Мефодіївське товариство, Т Шевченко та ін.)

З 40-х років XIX ст. і до 20-х років XX ст. в українській політичній думці панує народницький напрям. Представники цього напрямку в своїх творах, практичній діяльності зосереджували увагу на народних масах, насамперед селянстві, як головній рушійній силі історії.

Значний доробок в розвиток соціально-політичної думки належить членам таємної політичної організації – **Кирило-Мефодіївському товариству**, антикріпосницькій організації, створеної в Києві у 1846 р. Засновники товариства – М. Костомаров, М. Гулак, П. Куліш, В. Білозерський, О. Маркович, Т Шевченко та ін. – поширювали ідеї визволення всіх слов'янських народів, формування єдиної слов'янської федеративної республіки.

4. Політична думка України другої половини XIX – першої половини XX ст. (М. Драгоманов, М. Грушевський, В. Липинський, Д. Донцов, В. Винниченко

Подальший розвиток соціально-політичної думки в Україні пов'язаний з творчістю і практичною діяльністю вченого, політичного та громадського діяча **Михайла Драгоманова (1841-1895 рр.)** – М. Драгоманов вважав російську державу деспотією, а її уряд – тиранським. Його приваблювала ідея федеративного устрою суспільства, оскільки державний централізм не здатний розв'язати національні проблеми; він породжує бюрократизм і сваволю чиновників. У майбутньому, зазначав М. Драгоманов, суспільство прийде до адміністративної автономії та децентралізації.

Українська соціально-політична думка XX ст. тісно пов'язана з видатним українським вченим-істориком, політологом, публіцистом і політичним діячем **Михайлом Грушевським (1866-1934 рр.)**.

У праці «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання» М. Грушевський визначив витoki своїх політичних поглядів. У ній розкривається сутність народницького світогляду вченого – ідея пріоритету інтересів народу, суспільства над інтересами держави. Ця ідея була провідною в усій науковій і громадській діяльності М. Грушевського. Як політик М. Гру-

шевський був засновником Національно-демократичної партії Галичини і Товариства українських поступовців у Києві, творцем засад української незалежної держави, першим президентом УНР. М.Грушевський – автор «Історії України – Руси» і майже двох тисяч наукових праць. Ним опубліковані численні статті з українського питання, висунута програма національно-територіальної автономії та політичної самостійності України. М.Грушевського звинувачували в українському сепаратизмі після видання в Росії «Очерков истории украинского народа».

Видатним українським політичним мислителем і політичним діячем консервативного напрямку був **В'ячеслав Липинський (1882-1931 рр.)**. Українська держава у майбутньому, стверджував В.Липинський, має бути незалежною монархією спадкового характеру з обов'язковою передачею успадкованої гетьманської влади. Влада гетьмана в державі повинна спиратись на традиції, започатковані ще Б.Хмельницьким. Існування інституту гетьманства в Україні дає можливість об'єднатися і співпрацювати різним політичним угрупованням в «ім'я добробуту і процвітання держави».

Суттєвий внесок у розвиток політичної думки України першої половини ХХ ст. належить **Дмитру Донцову (1883-1973 рр.)**. У 1926 р. він видав книгу «Націоналізм», в якій центральною проблемою була проблема нації і побудови української незалежної держави. Д.Донцов розглядав націоналізм як світогляд, що стимулює всі починання. Він вважав, що для його поширення і зміцнення в українському народі потрібно перетворити українця на людину, яка б горіла майже релігійною любов'ю до своєї нації. Проголосивши вольовий аспект людської психіки, він підніс до рівня чеснот ірраціоналізм, насильство, фанатизм (це був інтегральний націоналізм з його ніцшеанською волею до влади). Згідно з ідеєю Д.Донцова, інтелект є тільки спрямовуючим чинником у житті людини і народу, а воля є тим рушієм, який оживляє світ. Мислитель заперечував право на самовизначення всіх націй, які живуть в Україні. Невід'ємна частина ідеології Д.Донцова – поняття «ініціативної меншості». Йшлося про групу людей, яка прагне до влади і яка формує неясну для неусвідомленої маси ідею, робить її доступною цій масі і нарешті мобілізує народ для боротьби за цю ідею. Цим самим Д.Донцов пропонував звести українську політику до авторитарної системи провідництва.

Д.Донцов – рішучий противник федералістичного устрою України. Він вважав, що гуманізм і демократія несумісні з національною волею, національною ідеєю, оскільки вони заважають консолідувати націю.

Значне місце в боротьбі за визначення суверенітету України, зростання національної самосвідомості українського народу належить **Володимиру Винниченку (188-1951 рр.)**. В головному своєму політичному творі «Відрод-

ження нації» та в інших працях він критикував надмірну політичну і економічну централізацію СРСР, бачив недооцінку з боку центру національних інтересів України і обмеження її прав. В. Винниченко висунув ідею «колекторатії» як найбільш ефективного засобу подолання соціальних конфліктів і побудови справедливого суспільства. Він зазначав, що відродження української нації в національній сфері відбувалося і відбуватиметься у процесі соціального визволення.

В. Винниченко вважав, що Українська держава є; її створив народ, уся українська нація в процесі великого перевороту життя в Росії. Проте існуюча українська державність не може задовольнити потреб національного відродження. Вона не самостійна, не незалежна, вона опанована Росією, вона понівечена, покалічена, пограбована, замучена. Але суть її, держави, є. Вона живе, вона береже в собі сили, які невиразно тримають в собі ідею самостійності, які в слушний час вибухнуть, щоб здійснити її.

В. Винниченко розглядав більшовизм і фашизм як тоталітарні режими, які мали за соціальну мету перебудову державного організму згідно з відповідними соціально-класовим світоглядом та інтересом. Диктатура, вождизм і тероризм – це їхні засоби досягнення мети.

Базові поняття і категорії:

Абсолютизм, аристократія, бюрократія, авторитаризм, держава, деспотизм, диктатура, конституційна монархія, макіавеллізм, охлократія, тиранія, теократія, республіка, поділ влади.

Навчальні завдання для самостійної роботи:

- використовуючи документи та історичні джерела періоду Київської Русі, обґрунтуйте принципи єдиновладдя князя, поєднання принципів політики та моралі;
- охарактеризуйте державотворчу діяльність Б.Хмельницького;
- розкрийте політологічне значення «Історії русів»;
- вивчіть політологічний доробок М. Драгоманова;
- порівняйте національно-самостійницьку концепцію М. Міхновського та політичну доктрину М. Грушевського;
- в яких документах міститься обґрунтування новітньої української державності.

Питання для самоконтролю:

- 1) Які морально-правові уявлення відображають «Руська правда», «Повість минулих літ», «Слово про закон і благодать»?
- 2) Які ідеї панували у політичних доктринах доби Галицько-Волинської та Литовсько-Польської держав?
- 3) В якому творі XVIII ст. відображена українська державницька ідея?

Розділ 5

СУЧАСНІ ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНІ ТЕЧІЇ

Політична ідеологія є однією з найвпливовіших форм політичної свідомості. Вона реалізується в доктринах, які виправдовують прагнення певних суспільних сил до завоювання та використання влади. Кожна з політичних доктрин містить певні політичні цінності й орієнтири, намагається пропагувати свої цілі та ідеали. Вивчити та усвідомити їх – одне із завдань політології.

1. Лібералізм і неолібералізм

Лібералізм (*лат. Liberalis – вільний*) – політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва та демократичних свобод і обмежує сферу діяльності держави.

Ідеологія лібералізму сягає своїм корінням у XVII-XVIII ст. У її створення значний внесок зробили такі видатні мислителі, як Д.Локк і Ш.Монтеск'є. Класичний лібералізм виник у Європі в XVIII-XIX ст. в період боротьби буржуазії, що народжувалася, проти абсолютизму. Ідейно-моральне ядро класичного лібералізму сформували такі положення: абсолютна цінність людської свободи та рівність усіх людей; автономія індивідуальної свободи; визнання невідчужуваності прав людини на життя, свободу, власність; існування держави на основі загального консенсусу з метою збереження й захисту природних прав людини; договірний характер відносин між державою та індивідом; обмеження обсягу і сфер діяльності держави; захищеність від державного втручання в особисте життя людини і свобода її дій (у межах закону) в усіх сферах суспільного життя.

У класичному лібералізмі свобода ще не вступає в драматичні відносини з новими капіталістичними відносинами. Вона розглядається як свобода для всіх, а індивідуалізм – як розвиток і самовираження особистості. Ідеологом буржуазного лібералізму Франції першої половини XIX ст. був Бенжамен Констан, який вважав, що свобода утверджується не через владу народу, а через незалежність індивіда від державної влади. Свобода людини – це осо-

биста, громадянська свобода. Права громадянина існують незалежно від державної влади. Влада, яка порушує громадянську свободу, перетворюється на тиранію. За Констаном, політична влада кому б вона не належала – монарху, народові, – не може бути абсолютною. Межі її – у правах особистості.

Видатним теоретиком класичного лібералізму був також англійський мислитель Ієремія Бентам (1748-1832), який сформулював теорію тоталітаризму, взявши за основу принцип корисності. Відповідно дії людини мотивуються практичною вигодою, тісно пов'язаною з пошуком задоволення та уникнення страждань. Загальне благо є сукупністю індивідуальних благ. У цьому полягає головний закон соціально-політичного життя. Особистість (її вигода і щастя) є метою, а держава – засобом. Завдання держави, на думку І.Бентама, полягає у тому, щоб на основі корисності забезпечити найбільше щастя для найбільшої кількості людей. Цього можна досягти мирним шляхом: а саме через політику лібералізму вільний розвиток приватно – власницьких відносин, демократизацію всіх державних інститутів, підконтрольність діяльності посадових осіб.

В останній третині XIX ст. почав складатися новий тип лібералізму – неолібералізм, або «соціальний» лібералізм.

Неолібералізм (*грецьк. Noes – новий і лат. Liberals – вільний*) – сучасна політична течія, різновид ліберальної ідеології та політики, що сформувався як відображення трансформації буржуазного суспільства від вільного підприємства до державно-монополістичного регулювання економіки, інституалізацій нових форм державного втручання в суспільне життя; «статичний» різновид лібералізму зі збереженням принципу демократії, вільної конкуренції, приватного підприємництва.

В основі неоліберальних теорій фігурують не стільки проблеми власності, скільки проблеми розподілу й перерозподілу національного доходу, структура соціальних потреб суспільства і способи їх задоволення. Соціалізм, соціальну справедливість, неоліберали трактують як загальні гуманістичні спрямування, яких дуже важко досягти, оскільки природа людини незмінна.

Практичне втілення неолібералізму дістав у політиці «нового курсу» Ф.Рузвельта, особливо в роки другої світової війни та у повоєнні роки. «Новий курс» Ф.Рузвельта був зумовлений значною мірою науково-технічною революцією, яка потребувала значних державних капіталовкладень в основні фонди невиробничої сфери, у розвиток освіти, науки, підвищення кваліфікації робочої сили, охорону здоров'я.

Лібералізм як напрям має поширення нині в Україні. Створена відповідна політична партія. Домінантні умови лібералізму у вигляді ринкової еко-

номіки, потужного середнього класу; базованих на індивідуалізмі в Україні ще не склалися.

Нині ліберальний рух налічує до 110 партій; 60 із них об'єднано в Ліберальній Інтернаціонал, створений в 1947 р. В ряді країн партії лібералів являються правлячими, або входять до урядових коаліцій.

2. Консерватизм і неоконсерватизм

Консерватизм (лат. *Conservare* – *зберігати, охороняти*) – політична ідеологія і практика суспільно-політичного життя, що орієнтується на збереження і підтримку існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад.

Головні положення консерватизму було сформульовано у працях Едмунда Берка (1729-1797), Жозеф де Местра (1753-1821), Луї де Боналда (1754-1840). Відправною точкою консерватизму вважають вихід у світ книги Е.Берка «Міркування про французьку революцію». Сам термін «консерватизм» увійшов до наукового обігу після заснування Шатобріаном у 1815 р. журналу «Консерватор».

Засновники консерватизму протиставили висунутим європейським Просвітництвом і Великою французькою революцією ідеям індивідуалізму, прогресу, раціоналізму погляд на суспільство як на органічну й цілісну систему; всі його частини настільки взаємопов'язані, що зміна однієї з них підриває його стабільність. У суспільно-політичній сфері не можна діяти за планом, намальованим заздалегідь, або згідно з будь-якою соціальною теорією. Потрібно спиратися тільки на досвід. Суспільство само поступово вдосконалюватиметься за внутрішніми законами, що ґрунтуються на глибокому минулому. Вирішальне значення в житті, на думку консерваторів, мають звички, смаки, традиції людей, а тому їх необхідно зберігати, враховуючи реалії, що змінюються, пристосовуватися до них.

Будь-які передчасні зміни, а тим більше революційний злам порядків, що встановилися, неминуче призводять до негативних результатів та застою в соціально-політичному механізмі, падіння моральних чинників. Ось чому розвиток суспільства не повинен виходити за межі традицій, що створені попередніми поколіннями.

Враховуючи реалії, що змінюються, пристосовуючись до них, консерватизм продемонстрував свою здатність до цього на поворотних етапах історії. Так, за вільно підприємницького капіталізму консерватизм обстоював ідею вільної конкуренції, вільного ринку, а після великої економічної кризи – кейнсіанські ідеї державного регулювання економіки, соціальних реформ, «держави добробуту».

Більшість сучасних консерваторів вважає себе захисниками прав людини і головних принципів демократії. Не заперечуючи плюралістичну демократію, вони висловлюються за критичний підхід до неї, визнаючи взаємозв'язок між капіталізмом і демократією.

Значна частина консерваторів ставить на перше місце суспільство, яке на їх думку, значно ширше від уряду, історично, етично й логічно вище за конкретного індивіда.

У другій половині ХХ ст. традиційний консерватизм вступив у суперечність із тенденціями суспільного розвитку, що зумовило його трансформацію в неоконсерватизм.

Неоконсерватизм – сучасна політична течія, що пристосовує традиційні цінності консерватизму до реалій постіндустріального суспільства.

Головним критерієм суспільного розвитку представники цього ідеологічного напрямку, вважають зміни звичок, традицій і характеру людей.

Сучасні консерватори наголошують, що розвиток суспільства мусить бути безпечним як для окремої людини, так і для всього суспільного організму. Важливого значення в удосконаленні суспільства сучасні консерватори надають моральному вдосконаленню людини.

Для неоконсерватизму останніх десятиліть характерні:

- в економіці – заміна реформістської моделі розвитку монетаристською моделлю, орієнтованою на звільнення приватного бізнесу від надмірного державного втручання, всебічне стимулювання ринкових відносин, приватне підприємництво;
- у соціальній сфері – більш гнучкий ліберально-реформістський курс поступився місцем жорсткій економії, «економічному реалізму», скороченню соціальних витрат.

У політичній сфері спостерігається переорієнтація щодо проблем політичної влади, демократії, політичної участі, функцій і прерогатив держави і бюрократії в напрямі посилення елітарних тенденцій і антибюрократичних настроїв. Він ставить завдання функціонально посилити політичну систему, пошуку ідей і підходів у створенні більш гнучких структур влади.

Не заперечуючи таких норм політичного консенсусу, як свобода, правова держава, федералізм, неоконсерватори виступають за політичну централізацію, проголошують концепцію «обмеженої» демократії.

Найбільш системного і глибокого розвитку українська консервативна думка досягла в працях В. Липинського, С. Томашівського і В. Кучабського, які в своїх наукових працях намагаються довести необхідність монархічного ладу.

У сучасній Україні неоконсервативних позицій дотримуються Українська республіканська партія, Українська консервативна республіканська партія та ін.

3. Соціалізм і сучасна соціал-демократія

Соціалізм (лат. *Socialism* – *суспільний*) – вчення і теорія, які стверджують ідеал суспільного устрою, заснованого на суспільній власності, відсутності експлуатації, справедливому розподілі матеріальних благ залежно від затраченої праці, на основі соціально забезпеченої свободи особистості.

У політичній науці існують різноманітні тлумачення соціалізму. Найпоширеніші з них – марксизм і соціал-демократія.

Марксистська концепція соціалізму розглядає його як нижчу, незрілу фазу комунізму – соціально-економічної формації, яка характеризується ліквідацією приватної власності та експлуаторських класів, утвердженням суспільної власності на засоби виробництва, провідної ролі робітничого класу, здійсненням принципу від кожного за здібностями, – кожному за працю, забезпеченням соціальної справедливості, умов для всебічного гармонійного розвитку особистості.

Реалізація догматизованого марксистського варіанту соціалізму здійснювалася через масове соціальне насильство, заборону приватної власності, політичної опозиції. Соціалізм як суспільний лад протиставив себе свободі й демократії, що призвело як до повної його ліквідації (СРСР, країни Центральної та Східної Європи), або до глибокої кризи (Куба, Північна Корея) чи ринкового реформування (Китай, В'єтнам). Відповідно це спричинило і кризу уявлень про соціалізм. Соціал-демократична концепція соціалізму визначає його як суспільний лад, що досягається не революційною ліквідацією, а реформуванням капіталізму зі збереженням приватної власності, забезпеченням зростанням середнього класу і соціального партнерства, досягнення значно вищого рівня соціальної рівності і справедливості. Соціал-демократія – ідеологічна і політична течія, яка виступає за здійснення ідей соціалізму в усіх сферах суспільного життя, важлива складова політичних сил сучасності, передусім Західної Європи.

Одним із перших розгорнуте обґрунтування соціал-демократичної ідеї здійснив німецький теоретик Едуард Бернштейн (1850-1932). Теоретична позиція Е. Бернштейна тісно пов'язана з політичною орієнтацією на реформи. На відміну від К. Маркса він вважав неможливим завоювання політичної влади пролетаріатом. Сучасний пролетаріат, на думку Бернштейна, не досяг того рівня політичної і моральної зрілості, який би дозволив йому управляти суспільними процесами, взяти на себе всю повноту державної влади. Перехід до соціалізму може відбуватися не внаслідок революції, яку Бернштейн вважав ознакою варварства, а лише через соціалізацію капіталізму.

Найближчими цілями робітничого руху він вважав боротьбу за економічні й політичні права.

Е. Бернштейн віддавав перевагу стихійному, еволюційному розвитку економіки, основою організації якої є споживча і виробнича кооперація, здатна утверджувати справжню демократію, за якої жоден клас не користується привілеями.

На думку Е. Бернштейна, між соціалізмом і демократією не існує прірви. Чому? Тому, що її, як вважав Бернштейн, не можна досягти одним стрибком. Соціалізм, як мета, неперервна і на протязі розвитку людської цивілізації вона наповнюється новим змістом.

Демократичний соціалізм не претендує на роль вчення про кінцеві цілі робітничого руху. Він є своєрідним діалогом, дискусією, пошуком цілей і засобів цього руху.

Світова соціал-демократія є організованою політичною силою. Координує їх діяльність Соціалістичний Інтернаціонал, який об'єднує політичні організації і партії, метою діяльності котрих є демократичний соціалізм, новий економічний порядок, який заснований на засадах рівноправності й партнерства між усіма партнерами.

Розробка теорії демократичного соціалізму в документах Соціал-демократичної партії та практичні заходи соціал-демократії для її здійснення в країнах Заходу є важливим внеском у розвиток соціального прогресу. На особливу увагу в зв'язку з цим заслуговують:

- пошук способів підвищення економіки, піднесення продуктивних сил на новий, більш високий рівень розвитку за допомогою реформ. Реформування має спиратися на ідеологію і політику соціального партнерства;

- економічний захист, поліпшення умов праці, розвиток системи соціального забезпечення, якості життя трудящих, як стверджують соціал-демократи, є найвища мета в соціальній державі;

- складовими політичної демократії, яка несумісна з будь-якою формою диктатури, є права людини, свобода й самостійність профспілкового руху, існування правової держави.

Прикладом ефективної реалізації ідей демократичного соціалізму може служити «шведський експеримент». Його успіх зв'язаний з діяльністю Соціал-демократичної робітничої партії Швеції. Першочерговим завданням шведської соціальної системи є обмеження приватного прибутку. Воно досягається з допомогою добре продуманої системи податків. Це дозволяє шведським соціал-демократам значно поліпшувати становище в соціальній сфері, особливо в медицині та в освіті, забезпечувати людям рівні «стартові» можливості, які не залежать від їх походження й умов життя. Успіху

«шведського експерименту» сприяла політика нейтралітету, яку послідовно проводить уряд, відсутність в історії Швеції руйнівних війн, стабільність політичної обстановки.

Соціал-демократичні партії Франції, Італії, Бельгії передбачають у своїх програмах залучення всіх громадян до керівництва різними сферами життєдіяльності суспільства. З цією метою громадяни залучаються до процесу опрацювання й ухвалення рішень. Це в свою чергу активізує активність громадян, громадських організацій, місцевого самоврядування.

Соціал-демократи виступають як організована політична сила в Європарламенті, яка виробила спільну позицію з багатьох політичних і економічних проблем, а тому може реально впливати на розвиток Європи і світу. (Див. схему 17).

Соціал-демократичні партії, які виникли в Україні, дотримуються орієнтації на класичну соціал-демократію.

В останні роки соціал-демократичні партії в Україні за низки причин об'єктивного та суб'єктивного характеру втратили свій вплив.

Анархізм (від гр. *anarchia* – безвладдя, хаос) – ідейно-політична течія, спрямована на звільнення від усіх форм політичної, економічної і духовної влади, заперечення держави як форми організації суспільства та її владного впливу, утвердження нічим не обмеженої свободи людини. (Див. схему 18).

Ця течія склалася в середині XIX ст. у країнах Західної Європи, де була значною частка дрібнотоварного і ремісничого виробництва. Основні теоретики анархізму – П. Прудон, М. Бакунін, П. Кропоткін, М. Штірнер.

Характерними ознаками анархізму є уявлення про державу як абсолютне зло; заперечення будь-якої влади, у тому числі і державної; утвердження повної свободи без будь-яких меж; вимога негайного здійснення соціальної революції і встановлення бездержавного суспільного ладу; розгляд майбутнього бездержавного, неполітичного суспільства як федерації виробничих асоціацій, комун, що гарантують свободу особи і є формою самоорганізації і самоврядування.

Об'єктивний аналіз анархізму свідчить, що такі його представники, як М. Бакунін, П. Кропоткін, висловили ряд ідей, які актуальні і досі. Так вони відкидали будь-яку форму деспотії, культ одноосібного правління, пригнічення особистості. Вони передбачали безперспективність державного соціалізму, вважали, що зосередження влади в одному центрі неминуче призведе до створення роздутої бюрократичної форми правління, що найбільш природним є самоврядування на місцях. Традиційному уявленню про анархію як безпорядок Прудон протиставляє позитивну дефініцію як певний суспільний порядок, заснований не на політичному авторитеті, а виключно на ряді вільно

укладених договорів. Отже, анархію анархісти розуміли не як хаос, а як реальні і не підтвержені досвідом можливості самоорганізації. Однак така організація йде знизу, а не зверху, як це робиться за суворої централізації.

Ліві екстремісти (лат. *extremus* – *крайній*) у своїх поглядах звертаються, як правило, до ідей марксизму-ленінізму та інших лівих течій (анархізм, лівий радикалізм) проголошують себе найбільш послідовними борцями за «справу пролетаріату» «трудолюбних мас». Представники лівого екстремізму таврують капіталізм за соціальну нерівність, пригнічення особистості, експлуатацію, а соціалістичне суспільство вони піддають критиці за бюрократизацію, за зраду принципів класової боротьби (наприклад діяльність «червоних бригад» в Італії, «Сантендаро луміносо» в Перу, пол-потівців у Камбоджі). Хоч деякі «ліві» екстремістські організації подекуди заборонені, більшість їх діють легально і навіть мають своїх представників у парламентах та місцевих органах влади.

Крім лівого екстремізму існує правий – фашизм. (Див. схему 19).

4. Фашизм і неофашизм

Фашизм – (від лат. *fascio* – *пучок, в'язка*) – ідейно-політична течія, яка виражає інтереси агресивних сил, прихильників крайніх поглядів і методів у політиці та ідеології; екстремістський політичний рух, різновид тоталітаризму.

Для фашизму є характерними: тоталітаризм; використання крайніх методів і форм насильства для досягнення політичної мети; зрощування партії з державним апаратом; заборона прогресивних партій та організацій; ліквідація демократичних свобод; максимальний контроль за життям громадян; расизм; геноцид; шовінізм.

Соціальною базою фашизму є насамперед дрібні власники, консервативне чиновництво, міщани, політично не освічені робітники, декласовані елементи.

Як політична течія вона найповніше реалізувалася в Італії, під час правління Беніто Муссоліні, та Німеччині, за режиму А. Гітлера.

Ліквідуючи парламентську форму правління, фашизм не здатний утворити стабільну структуру. Свідченням цьому є падіння фашистських режимів в Італії, Німеччині, Іспанії та інших європейських країнах. Але як ідеологія він не зник, а, пристосувавшись до нових історичних умов, трансформувався в формі неофашизму.

Неофашизм – різноманітні варіанти відтворення елементів ідеології і політичної практики фашизму, соціальну базу яких становлять маргінальні верстви населення.

Ідеологи неофашизму реанімують фашистські доктрини, намагаються виступати під гаслом «справжнього» фашизму, зовні відмежовуючись від його злочинів. Вони утверджують, що людина за своєю природою хижа і зла, вишукують аргументи про біогенетичну природу феномена насильства; цю тезу неофашисти використовують для того, щоб виправдати воєнні злочини фашистів.

Неофашизм як політична течія виник у 60-х роках ХХ ст. Неофашистські організації діють більш ніж як у 80 країнах світу. Серед найбільш відомих можна назвати Національний фронт на чолі з Ж. Де Пенном у Франції.

Ідеологія сучасного неофашизму проявляється у вимогах перегляду кордонів, обмеження міграції, збереження «чистоти нації». До сучасних форм фашизму слід віднести й сучасну ідеологію та політику путінської влади Росії, що особливо проявляється в її зусиллях підкорити Україну та її народ.

Людство вже виробило потужні політичні та правові важелі для боротьби з насиллям, тому неофашизм як реакційна та ідеологічна течія приречений на провал.

Клерикалізм (від лат. *clericalis* – церковний) – політична течія, представники якої виступають за посилення позицій, впливу церкви в політиці і духовному житті суспільства.

Клерикалізм має такі різновиди: католицький, російський православний, іудейський, ісламський. Всі вони відбивають взаємозв'язок політики і релігії. В світі існують клерикальні політичні партії, що володарюють у ряді країн, створені також їх профспілкові, молодіжні, жіночі та інші релігійні організації. Діяльність цих організацій включає акції політичного характеру – участь у виборах державних органів, місцевому управлінні, вплив на уряд, формування громадської думки.

Серед конфесій (віросповідань) найбільш впливовим є католицизм, яке визнають майже 600 млн. чоловік з усіх континентів. Ідейно-політичним центром католицизму є Ватикан.

Російський клерикалізм нині став одним із чинників відкритої агресії проти України та інших країн світу.

До світових релігій, які справляють серйозний вплив на політичні процеси й суспільне життя належить іслам. Його послідовники понад мільярд мусульман, які проживають у 52 країнах Азії та Африки і проголосили іслам основою своєї державності.

Суспільна практика свідчить, що будь-яка ідейно-політична теорія намагається справити як найсильніший вплив на людей з метою залучення до себе максимальної кількості прихильників. Через це різні політичні течії неминуче змагаються між собою, сподіваючись відштовхнути одна одну на

узбіччя суспільного життя. Але взаємовідносини різних ідейно-політичних течій неможливо звести лише до боротьби. Між ними відбуваються постійна дискусія з приводу суспільних проблем, в якій вони взаємно впливають одна на одну і взаємозбагачуються. Тому взаємне збагачення різних ідейно-політичних течій можна розглядати передусім як взаємодію, що включає в себе різні елементи і процеси.

Базові поняття та категорії:

Лібералізм, консерватизм, соціалізм, демократичний соціалізм, анархізм, фашизм, комунізм, шведський соціалізм, клерикалізм.

Навчальні завдання для самостійної роботи:

- проведіть порівняльний аналіз понять «ідея», «ідеологія», «концепція», «теорія»;
- дайте характеристику основних ідейно-політичних течій сучасності. Які з них мають місце в Україні?
- співставте поняття: політична ідеологія, національна ідеологія, партійна ідеологія, глобальна ідеологія;
- чи потрібна українському суспільству державна ідеологія? Аргументуйте відповідь.

Питання для самоконтролю:

- 1) Що таке ідеологія, які її основні ознаки?
- 2) Які різновиди ідеологій Ви знаєте?
- 3) Що таке політична ідеологія?
- 4) Яка ідеологічна ситуація у сучасній Україні?
- 5) Що таке національна ідеологія, національна ідея?

Розділ 6

ПОЛІТИЧНА ВЛАДА

Поняття влади є одним із центральних в політичних науках. Визначення цього поняття, з'ясування сутності й характеру політичної влади дає змогу виокремити політичні відносини з усієї сукупності суспільних відносин, має важливе значення для розуміння сутності політики й держави.

1. Сутність політичної влади

Влада – це основний елемент, що пов'язує політичну систему суспільства в єдине ціле. Саме влада визначає природу політичної системи, виражає волю соціально-політичних суб'єктів. Стан економіки, розвиток культури, вирішення різного роду соціальних проблем тісно пов'язується зі станом влади, рівнем її організації, реальною поведінкою людей наділених владою. Боротьба за владу історично супроводжує політичне життя суспільства. Тільки влада може забезпечити порядок, тобто приведення поведінки суб'єктів у відповідність з нормами цілісної соціальної системи. Влада потрібна насамперед для організації суспільного виробництва, яке немислиме без підкорення всіх його учасників єдиній волі.

Політика як суспільно-політичне явище характеризується **прямим зв'язком з владою і діяльністю щодо її здійснення. Взаємовідносини між класами, націями, соціальними групами, окремими індивідами і цілими державами характеризуються, в першу чергу, вирішенням проблем влади і управління.**

Поняття «влада» в науковій літературі розуміють по-різному. Одні вважають, що влада означає здатність одного з елементів існуючої системи реалізувати свої інтереси, впливаючи на процеси, які відбуваються всередині системи. Інші стверджують, що влада – це можливість однієї групи людей впливати на інші групи. Також можна зустріти отождошення влади з державою, або з її методами – примусом, переконанням, насиллям.

На наш погляд, найбільш адекватно характеризує поняття влади таке визначення: влада – це здатність справляти вплив на діяльність людей за допомогою відповідних засобів – волі, авторитету, суспільного договору, права, насилля. Влада як суспільне явище має структурний зміст, що дає змогу її класифікувати. Виходячи із сфери дії влади можна виділити політичну, економічну та сімейну влади. (Див. схему 20).

Політична влада – це реальна здатність соціальних суб'єктів здійснювати свою волю за допомогою політики і правових норм; це такі соціальні відносини панування і підлеглості інтересів, які ґрунтуються на соціальних перевагах та авторитеті суб'єкта влади.

Економічна влада – це зумовлені матеріальними проблемами відносини, у яких власник засобів виробництва підпорядкує своїм інтересам інших учасників виробництва спираючись на права власності.

Сімейна влада – це побудований на силі авторитету вплив одного або декількох членів родини на сімейну життєдіяльність відповідно до власних можливостей і ідеалів, в основі яких лежать суб'єктивні інтереси.

Політична влада, як один з найважливіших виявів влади, характеризується реальною здатністю групи чи індивіда проводити свою волю, що виражена в політиці. Поняття політичної влади ширше за поняття влади державної. Відомо, що політична діяльність здійснюється не тільки в межах держави, а й в інших складових частинах соціально-політичної системи: в межах партій, професійних спілок, громадських, міжнародних організацій і т. п.

Державна влада – це вид політичної влади, що має монопольне право видавати закони, обов'язкові для всього населення, яка спирається на спеціальний апарат примусу, як на один із засобів для виконання заходів та розпоряджень.

Політична влада поєднує у собі два начала. Це, по-перше, можливість силового впливу однієї групи людей на інші групи, і, по-друге, це легітимність такого впливу.

Легітимність – це згода громадян з правом одних справляти визначальний вплив на інших. Будь-яка влада тільки тоді є владою, коли її постанови, накази, повеління сприймаються більшістю громадян як дійсно обов'язкові та необхідні.

Виходячи з співвідношення силового впливу і легітимності М. Вебер запропонував розрізняти види політичної влади. **Традиційна влада** – це політична влада, отримання, збереження та реалізація якої регулюються існуючими в суспільстві традиціями, звичаями, обрядами. Вона найбільш характерна для доіндустріальних суспільств. Але і в сучасній практиці зустрічаються елементи традиційної влади. Наприклад, монархія і палата лордів у Великій Британії.

Харизматична влада – влада, в основі якої лежить надзвичайний вплив видатних якостей окремих осіб – історичних діячів, релігійних пророків, полководців, тощо. Вона виникає під час значних історичних подій і масових рухів. Наприклад, влада М. Ганді над індійським народом.

Бюрократична влада – влада, яка ґрунтується на міркуваннях раціональності, доцільності, користі і передбачає у своїх носіїв відповідні професійні якості. Найбільш поширена в сучасному суспільстві.

В той же час треба сказати, що можливий симбіоз цих видів влади. Так, влади А. Гітлера і Й. Сталіна поєднувала в собі елементи харизматичної і бюрократичної влади.

За місцем у владних відносинах розрізняють суб'єкти і об'єкти влади. **Об'єктом влади** є народ, який делегує її владним формуванням, після чого бере на себе зобов'язання підкорятися делегованій ним влади. **Суб'єктом влади** являється безпосередній носій влади, який організовує поведінку об'єкта влади владними засобами.

До джерел, на яких ґрунтується влада, належать: безпосереднє волевиявлення народу (народ безпосередньо виявляє свою політичну волю через участь у всенародних референдумах, а також у масових громадських руках), політичне панування (панування усвідомлених інтересів одних соціальних суб'єктів над інтересами інших соціальних суб'єктів), авторитет (повага, довіра, визнання авторитету суб'єкта влади, підкорення підлеглих його статусу, який визнається ними як такий). (Див. схему 21).

Влада – основний засіб вияву і реалізації інтересів соціальних суб'єктів. Тому боротьба за владу, у якій формі вона не відбувалася, суттєво впливає на все суспільство, на всі рівні та сфери його життя.

2. Механізм здійснення влади в суспільстві

Для розуміння суті влади велике значення має аналіз механізму, способів та форм її організації і практичної реалізації в конкретних умовах того чи іншого суспільства або держави. Та політика, яку проводять у суспільстві правлячі групи визначає характер влади, а разом і її структуру та форми, в яких вона здійснюється.

Первісна влада, підпорядкування волі індивіда, волі колективу – це влада освячених звичаїв, традицій, це регулювання людських взаємин на основі «табу» (заборони) та ритуалів. При цій формі влади плем'я саме було владою – суб'єкт і об'єкт влади співпадали. Вся сукупність співплемінників виступає джерелом влади. Старійшини мали владу, яка спиралась на авторитет серед рядових членів племені. Така влада ґрунтується на повазі, довір'ї,

та визнанні правоти старійшини, на підкоренні його визнаному статусові. Але це влада не міцна. З утратою авторитета закінчується й влада.

Поступово з розвитком історії відбувається відокремлення влади від населення, відчуження її від окремих індивідів, формування самостійних інститутів влади. Влада та функції керівництва зосереджуються в руках еліти. Апарат влади виконує роль посередника між правлячою елітою і людьми.

На цій стадії розвитку владних відносин авторитет влади перестає грати основну роль у її збереженні, на перший план виходить сила. В боротьбі за збереження, чи за завоювання влади використовуються різного роду методи. Це і пряме або опосередковане застосування сили, підкуп, шантаж, маніпулювання свідомістю, інформаційний контроль і т. д. Боротьба за владу служить полем найгостріших битв у всіх сферах суспільного життя – в політиці, економіці, культурі і на всіх рівнях соціальної організації. В політичній історії людства немає явища, яка б приносило йому стільки трагічного, забрало скільки людських життів, скільки спричинила боротьба за владу, за політичне і духовне панування.

Влада не можлива без апарату управління. На нього покладена відповідальність за управління справами суспільства. Ця функція не можлива без права прийняття рішень. Тому бюрократичний апарат є основним елементом владного механізму. Виходячи з цієї реальності бюрократія намагається привласнити собі право бути виразником загальних інтересів суспільства, хоча на практиці вона завжди намагається реалізувати свої особисті інтереси.

Головна проблема, яку ставить бюрократичний апарат перед суспільством, пов'язана з його автономізацією, намаганням абсолютизувати свою владу. Потяг до абсолютної влади – характерна риса будь-якого бюрократичного апарату. А абсолютна влада це завжди свавілля і беззаконня. «Влада розбещує, абсолютна влада розбещує абсолютно» – афористично відмічав лорд Актан.

Дану проблему, як показує історичний досвід розвинутих країн, можна вирішити реалізацією на практиці чотирьох принципів організації влади: впровадження системи «стримувань» і «противаг» шляхом розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову; забезпечення найвищого права, яке існує в суспільстві – права людини, її суверенітету; рівності усіх людей перед владою що ґрунтується на її демократичному походженні та функціонуванні; відповідності влади і владних структур найважливішим інтересам народу; гуманізму влади як захисту нею найвищих моральних цінностей суспільства.

1. Проблема демонополізації влади і її розподілу традиційно вважається однією із найбільш фундаментальних, базових проблем побудови правової держави. Головна ідея принципу розподілу влади полягає не тільки в

самому розподілі «гілок» державної влади і їхніх функцій, а, насамперед, в запобіганні цілковитому зосередженню всієї суспільної влади в руках однієї політичної сили. Ш. Монтеск'є писав, що політична свобода може бути виявлена лише там, де немає зловживання владою. Для попередження цього необхідно, щоб одна влада стримувала іншу. Коли законодавча і виконавча влада з'єднуються в одному органі – не може бути свободи. Не може бути свободи і тоді, коли судова влада не відокремилась від законодавчої і виконавчої.

Самого поділу влади ще недостатньо для забезпечення суверенітету народу. Потрібні також відповідні механізми її збалансування і взаємодії. Специфіка таких механізмів великою мірою визначає і різновиди демократичних режимів. Взагалі періодична змінюваність влади, передання повноважень одними виконавцями державної і політичної влади іншим, оновлення її персонального складу – це теж один із проявів принципу розподілу влади.

Авторами концепції розподілу влади вважаються Дж. Локк, Ш. Л. Монтеск'є. Але слід наголосити, що наш земляк П. Орлик в своїй «Конституції» чітко поділяє владу гетьмана, владу ради і суду. А вперше цей принцип був реалізований на практиці в США після здобуття незалежності від Англії.

2. В наш час для багатьох країн права людини являються вищою цінністю, визнаною світовою співдружністю. Права людини поділяються на громадянські, політичні, економічні, соціальні, культурні. Практична реалізація всього комплексу прав людини – складне і всеохватне завдання, від рішення якого залежить авторитет влади в кожній окремій країні. Реалізація владних функцій за такої відповідності, ефективність влади залежить від міри досконалості та правового її забезпечення.

Історична практика свідчить, що країни, де гарантовані права людини, досягли найвишого розвитку в економіці і культурі. І навпаки, країни, де права людини порушуються владною верхівкою, мають слабку економіку, низький рівень життя, перманентні соціально-політичні конфлікти.

Тому забезпечення прав людини, їх реалізація за допомогою влади мають здійснюватись на основі удосконалення правових норм суспільства, а також реальної гарантії їхнього впливу на стан розвитку економічних, політичних і культурних сфер суспільства.

Реалізація влади тим оптимальніша, чим демократичніші механізми її функціонування, хоча на перший погляд тоталітарна організація влади видається більш ефективною. Однак відсутність демократичних основ влади позбавляє її можливості саморозвитку і тому така влада не може бути історично перспективною, хоча і може утримуватись відносно тривалий час. І все ж абсолютне джерело влади, гарант її зростаючої ефективності – в демократичній соціально-політичній основі та економічному забезпеченні.

Тільки така взаємопроникність створює реальну можливість розв'язання вікової владної проблеми – досягнення рівності всіх перед законом.

Рівність всіх членів суспільства перед законом являється важливим критерієм моральності цього суспільства. Якщо якась частина суспільства стоїть над законом, то це приводить до деморалізації всього суспільства. Влада, яка не захищає всіх людей, викликає до себе неповагу, ненависть, бажання помсти та ін. Така влада не має авторитету у населення, вона нелегітимна.

4. Об'єктивною основою ефективної реалізації влади є гуманістична сутність її політичної, економічної та духовної організації і діяльності. Саме влада на протязі історії людства історично протиставлялася гуманізму, виступала як головний засіб насильства, антигуманного панування.

В наш час принцип гуманістичної влади поступово стає не тільки ідеалом, а й метою її функціонування. Гуманізм виступає владною організацією захисту моральних цінностей суспільства, регулятивним зрядом поведінки індивідів відповідно до цих цінностей. Більш того, останнім часом влада кваліфікується як гуманістичне формування, котре не тільки захищає моральні економічні та духовні цінності, а й разом із тим є гуманістичною необхідністю, творцем гуманізму. Загальнолюдський осуд антинародних режимів – яскраве підтвердження цього.

Таким чином, можна зробити висновок, що влада, яка функціонує на основі гуманістичних принципів, в основі своєї діяльності спирається на авторитет, а насильство застосовує тільки по відношенню до антисоціальних елементів.

3. Функціонування влади в Україні

Політична система, що формується в Україні, лише тоді стане стабільною і ефективною, коли буде здатна вирішити ряд проблем, центральне місце серед яких належить організації влади на демократичних засадах.

Стаття 5 Конституції України твердить: «Україна є республікою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами, або посадовими особами. Ніхто не може узурпувати державну владу».

Рух до сучасної демократії, її принципів і форм в Україні відбувається через боротьбу як в теорії, так і на практиці. Суперечність, в основному, полягає в тому, що змінюється політична система, створюються демократичні інститути, а економічна база для функціонування демократичного режиму відсутня.

Демократичні зміни підтримує більшість народу. Проте ця довіра поступово слабшає, оскільки влада не оперативно розв'язує актуальні для суспільства проблеми. Люди за цих умов починають шукати «сильну особистість», такого собі українського Піночета, який швидко виведе країну з економічних негараздів. Відтак виникає політична демагогія, оживають старі і виникають нові міфи, люди втрачають ініціативу, чекаючи дива. Але, коли люди втрачають надію на владу, найбільш активна частина громадян виходить на майдани, чинить спротив, домагаючись революційних змін до кращого життя (приклади – Помаранчева Революція та Революція Гідності).

Україна нині з величезними труднощами долає складний шлях до демократичного устрою і демократичних засад функціонування владних структур. Тільки з побудовою громадянського суспільства, на його фундаменті сформується стала політична система з чітким розподілом владних гілок.

Незалежно від характеру політичного устрою влада в кожній країні здійснюється певною групою людей – елітою. Це не тільки ті, хто формально наділені владою, а й ті, хто грає істотну роль у підготовці і реалізації політичних рішень. Політична еліта включає в себе представників комунікаційних та ідеологічних сфер. Це особи, що спрямовують діяльність засобів масової інформації, а також верхівка духовенства, провідні діячі науки, мистецтва і культури. Вплив політичної еліти на систему владних відносин визначається розстановкою соціально-політичних сил у державі, гостротою соціальних конфліктів, формою політичного устрою. Значення має і співвідношення всередині самої еліти.

Українська еліта не змогла виконати ті завдання, які поставила перед нею історія – побудувати українську демократичну, правову і соціальну державу тому, що складалась з людей, які не були готові до такої роботи.

Розуміючи своє тимчасове становище певна частина представників еліти свою діяльність направили на своє збагачення. Це привело до повної корумпованості державного апарату, що особливо проявилось в часи президентства Януковича. Корупція проникла у всі гілки влади паралізуючи всі намагання чесних патріотів змінити ситуацію. На жаль Революція гідності також не змогла вирішити всі політичні проблеми України. На всіх рівнях політичної та державної влади залишилось чимало представників старої корумпованої системи, які чинять всілякий опір прогресивним змінам. Рішучих змін вимагає вся система законодавства України. Намагаючись утриматись при владі сучасна політична еліта часто використовує аморальні методи боротьби зі своїми противниками. Підкуп, маніпулювання свідомістю громадян, силові дії стали складовою частиною політичного процесу в Україні.

Вихід із такої ситуації один, це заміна політичної еліти, очищення влади від нечесних, корумпованих осіб. І чим раніше це відбудеться, тим краще для народу і держави.

Сучасна влада, громадянське суспільство в Україні здійснюють певні заходи щодо вирішення цієї проблеми.

Базові поняття і категорії:

Влада, політична влада, економічна влада, сімейна влада, державна влада, легітимність, традиційна влада, харизматична влада, бюрократична влада, суб'єкт влади, об'єкт влади, політична еліта.

Навчальні завдання для самостійної роботи:

- поясніть, як пов'язані політика і політична влада;
- намалюйте схему типів (видів) і форм влади;
- поясніть різницю між владою і насиллям, знаряддями, засобами і методами влади;
- складіть схему «Структура політичної влади»;
- покажіть потрібність чи непотрібність бюрократії у механізмі політичної влади.

Питання для самоконтролю:

- 1) Навіщо потрібна політична влада?
- 2) У чому її суть?
- 3) Чи може суспільство існувати без неї?
- 4) Яка з класифікацій влади здається Вам найбільш обгрунтованою?
- 5) Що таке легітимність влади?
- 6) Чим і як вона забезпечується?

Розділ 7

ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА СУСПІЛЬСТВА

Завдання політології, як і будь-якої іншої науки, полягає, передусім, у пізнанні необхідних, закономірних зв'язків між різними елементами її об'єкта. Найбільшою мірою цьому завданню відповідає категорія політична система суспільства, яка є центральною в політології.

1. Сутність політичної системи

Категорія «політична система» суспільства належить до нових понять, які ввійшли в науку вже в наш час. Необхідність використання цього терміну в політології зумовлена значним розширенням ролі політики в житті сучасного суспільства.

Система – це певна кількість взаємопов'язаних елементів, що утворюють стійку цілісність, мають певні інтегративні особливості та внутрішні закономірності, притаманні саме цій спільності. Важливою рисою будь-якої системи є її цілеспрямований функціональний стан. Вона також характеризується стійкими зв'язками елементів, які досягаються структурним упорядкуванням її частин.

В суспільстві існують різноманітні системи – економічна, соціальна, духовна. На певному етапі історичного розвитку виникає політична система суспільства, в основі якої лежить особлива форма діяльності людей – політика. На відміну від інших систем суспільства політичній системі притаманні такі риси, як: участь в інтеграції суспільства і розподілі в ньому матеріальних і духовних цінностей. Вона має досить складну внутрішню структуру: різноманітні політичні інститути, принципи, механізми комунікації, які забезпечують прямий і зворотній зв'язок соціальних груп і членів суспільства з політичною владою. Політична система має монополію на здійснення політичної влади, на державний примус у масштабах всього суспільства і використання для цього спеціального апарату. Через її інститути здійснюються політичне керівництво і управління суспільством. В межах політичної

системи виробляється економічна, соціальна, культурна політика, окреслюється політична лінія на подальший розвиток суспільства.

Таким чином, **політична система – це цілісна, впорядкована сукупність інститутів, відносин, ідей, методів, пов’язаних з реалізацією політичних інтересів соціальних груп і людей.**

Всі системи суспільства взаємопов’язані і взаємозалежні. Визначальною щодо всіх систем суспільства, в тому числі і до політичної, виступає економічна система. Отже, серед чисельних і різноманітних інтересів соціальних груп, провідними є саме економічні. Правлячі соціальні групи, їхні партії та організації утворюють такий економічний організм, який задовольняв би насамперед їх інтереси. Тому саме економічна система визначає сутність, структуру та функції системи політичної. Остання, зі свого боку, справляє регулятивний вплив на економічну систему, забезпечує існування саме такого економічного організму, який потрібен правлячим соціальним групам. Політична система безпосередньо зв’язана із соціальною, яка практично визначає структуру самої політичної системи, її характер і спосіб діяльності. Водночас необхідно підкреслити, що саме політична система регулює відносини між елементами соціальної системи, забезпечує її стабільність, не допускає гострих конфліктних ситуацій, здатних зруйнувати систему в цілому.

Політична система тісно пов’язана із духовною системою. Тому що соціальні групи формують теоретичні концепції і ідеологічні схеми для обґрунтування своїх інтересів. Так, правлячі соціальні групи створюють ідеологічні концепції виходячи із своїх інтересів, і характер політичної системи обумовлюється цими ідеологічними схемами. Опозиційні групи розробляють свої ідеологеми і намагаються змінити характер політичної системи відповідно до своїх схем.

Політична система конкретного суспільства визначається соціальним устроєм, формою правління (парламентська, президентська), типом держави (монархія, республіка), характером політичного режиму (демократичний, тоталітарний, автократичний), політико-правовим статусом держави (розвинуті або нерозвинуті правові структури). В наш час у політичній практиці можна виділити такі типи політичних систем: постіндустріальні, перехідні, соціалістичні, постколоніальні.

Для постіндустріальної політичної системи характерні: розвинута демократія, захист прав і свобод людини, утвердження соціального партнерства, функціонування парламентського механізму, боротьба за владу. (Швеція, Канада).

Для соціалістичного типу політичної системи характерні диктатура правлячої партії, культ особи керівників, репресивні заходи проти опозиції, по-

вне ігнорування прав і свобод людини, закриті кордони, неможливість функціонування незалежних засобів масової інформації (Куба, КНР, КНДР).

Для перехідного типу політичної системи притаманні такі риси: виникнення нових демократичних інститутів, поряд із існуванням залишків тоталітарних і авторитарних систем, становлення багатопартійності, яка інколи має карикатурні риси, протистояння гілок влади, корупція в чиновницькому апараті, використання силових методів до опозиційних груп. (Росія, Білорусь, Україна, Колумбія).

Постколоніальна політична система характеризується великим розмаїттям політичних режимів і форм державного управління, низьким рівнем культури мас, повною відсутністю демократичних норм прав людини, гіпертрофованою роллю силових структур в житті суспільства. (Конго, Бірма).

Найбільш стабільне суспільство і його політична система тоді, коли вона, враховуючи інтереси учасників політичного життя, суперечності, що між ними виникають, домагається найбільш оптимального узгодження інтересів, координуючи зусилля існуючих в суспільстві соціальних груп, а також інтересів організацій, які їх репрезентують. Політична система покликана інтегрувати різні елементи соціальної і національної структури на базі консенсусу основних цілей та ідеалів, як їх розуміють насамперед провідні політичні сили суспільства.

Якщо ж функціонування політичної системи направлене тільки на захист соціально-політичних інтересів однієї чи декількох соціальних груп, то тоді суспільство буде нестабільним. Будуть виникати непримиримі конфлікти, політична боротьба виллється в жорстокі насильницькі дії. Така політична система внутрішньо нестабільна, вона повинна все більше і більше ресурсів суспільства витратити на самозбереження. Така внутрішня політика веде до зuboжіння населення і до ще більших конфліктів.

2. Структура політичної системи

Аналіз політичної системи дає змогу розкрити її структуру, внутрішню організацію, способи взаємозв'язку і взаємодії компонентів, що її утворюють, стійку впорядкованість цих компонентів, закономірності зв'язку між ними. Таким чином аналіз структури дає змогу зрозуміти, яким чином організоване системне ціле.

Аналіз структури політичної системи насамперед треба почати з розчленування системи на елементи і визначення серед них центральних. У політичній системі таким центральним елементом є політична влада, вона зв'язує всі інші елементи і визначає їх структуру. Носієм влади виступають політичні інститути (державна, політичні партії, громадянські об'єднання і рухи та організації). Всі ці інститути функціонують у певній послідовності, кожен із

них має своє призначення і грає відповідну роль в політичному житті. Оскільки в суспільстві політична влада, в основному, зосереджена в державі, то вона і являється базовим інститутом, який визначає функціонування всієї системи. Держава як головний інститут володіє правом на суверенітет, вона представляє суспільство всередині і за межами країни, володіє таким засобом оборони влади, як державний механізм і може реалізувати свою волю в нормах права. Саме держава має виключне право на нав'язування своєї волі за допомогою апарату насилля – армії, поліції, служби безпеки.

Однак, політична влада і державна влада не тотожні поняття, бо не тільки держава наділена політичною владою, а й політичні партії і громадські організації. Партії – це добровільно організовані політичні інститути, які об'єднують громадян однієї політичної тенденції для реалізації їхніх політичних інтересів і для участі в органах влади. Вони являються одним із головних елементів політичної системи. Як суб'єкти формування владних відносин, вони впливають на характер політичного процесу, політичну стабільність суспільства. Діяльність політичної партії, характер взаємодії з державою, ієрархія цих інститутів – найбільш істотні критерії політичних режимів.

Таким чином, держава і партія являються головними інститутами політичної системи. Але поряд з ними діють громадсько-політичні організації, діяльність яких хоч і пов'язана зі здійсненням політичної влади, але це тільки один із аспектів їх функціонування (профспілки, молодіжні організації, творчі спілки). Громадсько-політичні організації – це масові добровільні об'єднання громадян, що виникають в результаті реалізації їх спільних інтересів. Головними функціями громадсько-політичних організацій є захист інтересів громадян, заохочення людей до заняття суспільними справами. Спільним для всіх цих об'єднань є функція впливу і тиску на органи влади.

До політичних інститутів відносяться і суспільні рухи. На відміну від громадсько-політичних організацій вони створюються для реалізації певної мети. Рухи виражають інтереси широких верств населення і не мають якоїсь ідеології, а також не мають однозначно виражених форм членства. В зв'язку з тим, що в рухи входять групи і партії різної соціально-політичної орієнтації, то вони не є сталими політичними об'єднаннями.

До політичної системи в якості політичних інститутів входять також ті суспільні формування, яким згідно з встановленим офіційним порядком відмовлено у наданні офіційного статусу. Вони не беруть прямої участі у формуванні органів влади, проте їх діяльність впливає на функціонування державного механізму. Наприклад, ОУН-УПА в Україні в 40-50-х роках ХХ ст., «Правий сектор» – в 20-х роках ХХІ ст., Корпорація Китаю в 30-40-х роках, Сандністський фронт в Нікарагуа в 50-70-х роках; ЕТА в Іспанії – 70-90-х роках та ін.

До політичної системи суспільства входять також політичні відносини і політична діяльність. Політичні відносини – це стосунки між соціальними групами, націями і народностями, між політичними інститутами, між державою і громадянами з приводу влади, у зв'язку з виробленням і здійсненням політики. Політичні відносини показують, яким чином соціальні суб'єкти можуть здійснювати політичну діяльність через систему політичних інститутів, норм, процедур, визначати засоби, методи, регламентацію цієї діяльності. Важливою особливістю політичних відносин є те, що вони виникають з приводу державної влади, впливу на неї, її використання, визначення форм, завдань, змісту функціонування останньої.

Політична діяльність починається з виникнення того чи іншого інтересу і завершується його реалізацією, тобто практичним результатом. Суб'єктами політичної діяльності є індивіди, соціальної прошарки, групи, класи, політичні партії, громадсько-політичні організації та рухи, нації, держави. Основним формами політичної діяльності, як правило виступає: підготовка і проведення виборів представницької влади, політичні демонстрації, збори, мітинги, маніфестації, повстання, партизанська війна, терор.

Невід'ємним компонентом будь-якої політичної системи є політичні і правові норми. Вони становлять її нормативну основу. Будучи виробленими в процесі суспільно-політичної практики, вони регулюють політичні відносини і політичну діяльність.

Політичні норми – це сукупність принципів і настанов, що регулюють діяльність політичних інститутів і громадян, як суб'єктів політичного життя. Правові норми – це затверджені або санкціоновані державою загальнообов'язкові правила політичної поведінки, дотримання яких забезпечується певними заходами державного примусу. Політичні і правові норми не тільки можуть впливати на політичні відносини в напрямі їх зміцнення і розвитку, а й інколи чинять певний деструктивний вплив, коли владні еліти використовують їх для придушення опозиції.

Політична система включає в себе також політичну свідомість і політичну культуру. **Політична свідомість** являє собою відображення політичного життя суспільства в політичних ідеях, теоріях, поглядах, уявленнях, традиціях, політичних почуттях людини, соціальної групи, нації, народу. Політична свідомість є розумінням суспільством самого себе як політичної цілісності. В реальному житті свідомість виступає як сукупність відповідних знань і оцінок, на основі яких формуються політичні інтереси. Тому політична свідомість являється основою політичної діяльності.

Політична культура формується протягом життя багатьох поколінь і обіймає ідеї, переконання, концепції, щодо взаємостосунків різних суспільно-політичних

інститутів, політичні традиції, звички, норми політичної практики, індивідуальний та громадянський досвід, емоції, орієнтації, та установки людей щодо влади, політичної системи в цілому, принципи взаємостосунків між окремою людиною, суспільством та державою. Політична культура обумовлена національно-культурними і суспільно-історичними чинниками, характеризується відносною сталістю, і змінюється лише в процесі глибоких зрушень в суспільному житті.

Таким чином складовими елементами будь-якої політичної системи є:

1. Політичні інститути;
2. Політичні відносини;
3. Політична діяльність;
4. Політична свідомість;
5. Політична культура;
6. Політичні і правові норми. (Див. схеми 22 і 23).

3. Функції політичної системи

Життєдіяльність політичної системи виявляється в процесі виконання нею функцій (основних напрямів діяльності) тими чи іншими методами і засобами, що відображають конкретну історичну ситуацію. Функції політичної системи визначають її структуру і процес дії. Їх реалізація підпорядкована головному – забезпеченню стійкості суспільства і його прогресивного розвитку.

Слід мати на увазі, що влада, від органів самоврядування до держави, – це живі люди, конкретні особи, зі своїми знаннями, емоціями, поведінкою, нахилами і пристрастями і вони визначають мету існування даної політичної системи. Отже, політична система являє собою живий, відкритий, складний динамічний організм, функціонування якого і є – політичним процесом.

Основними функціями політичної системи являються:

- 1) визначення цілей і завдань суспільства;
- 2) мобілізація ресурсів на їх досягнення;
- 3) владно-політична інтеграція суспільства;
- 4) регулювання режиму соціально-політичної діяльності;
- 5) легітимація влади.

Головними серед перелічених функцій є дві перші і четверта. Характерною рисою політичного управління в усіх системах є його цілеспрямованість. Управління неможливе без визначення стратегічних пріоритетів, цілей діяльності людей, їхніх угруповань і суспільства в цілому. Визначаючи цілі, завдання обов'язково треба провести мобілізацію всіх ресурсів підпорядкованих формуванню і підтримці певного соціально-політичного порядку, його

захисту; тому функція регулювання режиму соціально-політичної діяльності життєво необхідна для політичної системи.

Важливою функцією політичної системи є також інтеграція всіх елементів суспільства навколо загальних соціально-політичних цілей і цінностей. Йдеться про загальну обов'язковість державного порядку, який спирається на силу примусу; використання права для регулювання суспільних відносин, на субординацію і координацію інститутів політичної системи.

Ще одна функція політичної системи – легітимізація, тобто досягнення мінімально необхідного ступеня відповідності реального; політичного життя офіційним і правовим нормам. Влада може по-різному оцінюватися громадянами. Позитивна оцінка, прийняття населенням влади, визнання її правомірності, права управляти і згода підкорятися їй означає її легітимність. Легітимна влада завжди характеризується як правомірна і справедлива. Легітимність пов'язана з тим, що влада має авторитет у населення, консенсусом суспільства в сфері основних політичних цінностей. Якщо політична система не може реалізувати цю свою функцію, то суспільство впадає в кризу, вихід з якої можливий на шляху зміни політичної еліти, або і всієї політичної системи.

4. Основні напрями розвитку політичної системи України

Незалежна Україна обрала демократичний тип політичної системи, що й було зафіксовано в Конституції України. Становлення і розвиток нової політичної системи відбувається складно і суперечливо. Аналізуючи цей процес, реалії та особливості політичного життя в Україні можна визначити основні напрями становлення і розвитку її політичної системи:

1. Дальший розвиток і вдосконалення політичних відносин шляхом відкриття максимального простору самоврядуванню суспільства на всіх рівнях його соціально-політичної організації, сприяння вияву ініціативи громадян, партій, об'єднань і рухів.

2. Побудова правової, демократичної, соціальної держави з ефективно діючим парламентом, сильним урядом і незалежними судовими органами. Подальше розмежування функцій виконавчої, законодавчої і судової влади. Гармонізація відносин цих гілок влади. Чітке дотримання лінії на зміцнення законності та правопорядку, виключення можливості узурпації влади. Утвердження верховенства закону, його безумовне дотримання на всіх рівнях усіма громадянами.

3. Формування громадянського суспільства, як сукупності вільних людей та їх самодіяльних організацій, покликано виражати і захищати індивідуальні та групові інтереси громадян.

4. Зростання політичної свідомості та політичної культури суспільства і кожного індивідуума окремо як на теоретичному, так і на буденному рівнях. Це вимагає вдосконалення системи політичної освіти, а також покращення умов життя громадян, враховуючи що буденний рівень політичної свідомості матеріалізується в спостереженнях, звичках, уявних стереотипах.

5. Забезпечення необхідних умов для вільного розвитку титульної української нації та всіх національних меншин; формування і зростання національної свідомості і національної культури.

6. Своєчасне самооновлення політичної системи з урахуванням внутрішніх і зовнішніх чинників, тобто її постійна адаптація до зміни умов політичного життя суспільства.

Реалізація цих напрямів політичної системи приведе до глибокої та всебічної демократизації суспільного життя, розбудови громадянського суспільства і правової соціальної держави.

Базові поняття та категорії:

Політична система, політичні інститути, політичні відносини, політична діяльність, громадські об'єднання і рухи, політичні партії, державний суверенітет, політичні принципи і норми, політична свідомість, політична культура.

Навчальні завдання для самостійної роботи:

- співвіднесіть зміст понять «політична система», «політичний режим», «політична організація»;
- назвіть основні складові політичної системи, який з елементів її структури є визначальним? Аргументуйте свою відповідь;
- проаналізуйте пріоритети і принципи взаємозв'язку політичної системи з економікою, культурою, національними відносинами;
- дайте власний прогноз щодо необхідності зміни політичного режиму в Україні.

Питання для самоконтролю:

- 1) Що таке політична система?
- 2) Які функції вона виконує?
- 3) Які типи політичних систем є стабільними і чому?
- 4) Що таке політичний режим?

Розділ 8

ДЕРЖАВА ЯК ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА

Держава посідає особливе місце в політичній системі суспільства. Вона є центральним елементом, який визначає функціонування всієї системи, основним знаряддям влади, носієм суверенітету, тобто необмеженої політичної влади. (Див. схему 24).

З давніх-давен людство мало державний спосіб організації свого буття в Єгипті, Вавилоні, Китаї. Вже близько 5 тисяч років до н. е. існували царства, тобто спільноти, в яких численна людність була підпорядкована одному владці, котрий командував військом і здійснював управління суспільством. Ці держави виникли як результат процесів, що відбувались в суспільстві, як реакція на розвиток його потреб. Не є винятком процес формування і сучасних держав. А тому його вивчення заслуговує на увагу.

1. Генеза, сутність і функції держави

Є різні погляди на походження держави. Згідно з теологічною теорією (її представники – ідеологи релігій Стародавнього Сходу, середньовікової монархії, зокрема Ф. Аквінський) походження держави пояснюється Божою волею. Звідси випливає ідея богоподібності монарха, покірності перед державною владою – вічною і недоторканою.

Патріархальна теорія (Аристотель, Михайловський та ін.) обґрунтовує положення про те, що держава – це результат історичного розвитку сім'ї; абсолютна влада монарха є продовженням влади батька в сім'ї (патріарха).

Договірна теорія (Гроцій, Гоббс, Руссо) доводить, що держава виникла внаслідок угоди (договору) між людьми. Появі держави передувала «війна всіх проти всіх».

Психологічна теорія (Петражицький, Тард, Фрайзер) пояснює виникнення держави особливими властивостями психіки, зокрема, психологічною потребою людей у підпорядкуванні.

Теорія насильства (Гумплович, Дюрінг) пояснює походження держави актом насильства, завоювання одного племені іншим.

Соціально-класова теорія (Маркс, Енгельс та ін..) держава виникає з появи приватної власності і поділу суспільства на класи. Вона створюється для захисту інтересів групи, що володіє основними засобами виробництва.

Всі ці теорії не треба абсолютизувати; жодна з них не дає повного науково-обґрунтованого пояснення походження держави. Всі вони беруть до уваги тільки один аспект проблеми. Так, деякі держави виникали в результаті завоювання одних народів іншими (древньо-германські держави, держави доколумбової Америки), а в Єгипті, Китаї ніяких завоювань не було. В Новгороді існувала договірна держава: князя наймали за контрактом, невиконання якого приводило до його вигнання (Олександр Невський). Неправомірно зводити виникнення держави до виникнення приватної власності і класів. В багатьох країнах держава виникає раніше (Китай, Вавилон, держава інків).

Держава виникає із різного роду потреб суспільства. Так потреба оборони від сусідів і нападу на них викликає створення мобільних загонів професійних воїнів, (дружина в східних слов'ян, земське ополчення) тому що вони були більш ефективними. Але на утримання цих загонів потрібні були кошти, у зв'язку з цим виникають податки, які збирали із всіх членів суспільства. Демографічні потреби, в першу чергу, ріст чисельності і щільності населення, заборона кровозмішування, перехід до осілого способу життя, упорядкування сімейних відносин між родами, вимагали підвищення ролі регулювання кількості етнічно близьких людей.

Економічні потреби, які вимагали упорядкування умов для торгівлі, захист торговців від грабіжників привели до виникнення митних і поліційних служб.

Таким чином можна зробити висновок, що держава виникає і розвивається під впливом цілого ряду чинників, серед яких неможливо виділити якийсь один в якості центрального.

Держави різних історичних епох і періодів сильно відрізняються одна від одної. Але в той же час існують деякі риси, в більшій чи меншій мірі притаманні кожній державі; Суть держави і виявляється в цих спільних рисах:

1. Відокремлення публічної влади від суспільства, виникнення чиновників і професіоналів-керівників. Цією ознакою держава відрізняється від родоплемінної організації, яка існувала на основі самоврядування.

2. Територія окреслена кордонами держави. Повноваження держави розповсюджуються тільки на людей, які живуть на цій території. Сама держава будується не на єдинокровній чи релігійної основі, а на територіальній і етнічній спільності людей.

3. Суверенітет верховної влади на своїй території. В суспільстві існують багато влад: сімейна, виробнича, партійна та ін. Але вищу владу, рішення якої обов'язкові для всіх громадян, закладів і організацій, має тільки держава. Лише вона видає закони і норми, обов'язкові для всього її населення.

4. Монополія на легальне застосування сили. Діапазон державного примусу пролягає від обмеження свободи до фізичного знищення людини. Для виконання функції примусу держава використовує спеціальні засоби (зброю, в'язниці та ін.), а також органи – армію, поліцію, службу безпеки, суд, прокуратуру.

5. Право на збір податків з населення. Податки потрібні для утримання чиновницького апарату і матеріального забезпечення державної політики в оборонній, економічній, соціальній, духовній сферах.

6. Обов'язковість державного громадянства. На відміну від політичних партій і рухів членство в яких добровільне і не обов'язкове для населення, державне громадянство людина отримує з дня народження.

7. Претензія держави на представництво суспільства в цілому і захист спільних інтересів всіх членів суспільства. Інші політичні інститути не претендують на таке загальне представництво і на захист всіх громадян тому, що не володіють необхідними для цього засобами.

Відповідно до свого призначення держава виконує певні функції – внутрішні та зовнішні. (Див. схему 25).

Внутрішніми її функціями є: організаційно-управлінська, економічна, соціальна, національно-інтегративна, культурно-виховна, освітня, демографічна, правоохоронна, екологічна.

До основних зовнішніх функцій держави слід віднести дипломатичну (встановлення широких, сталих, економічно вигідних, політичних і культурних зв'язків з інтими державами) та оборонну. (Див. схему 26).

Такий поділ функцій держав досить умовний. Практично будь-яка функція несе реальне внутрішнє і зовнішнє політичне навантаження. Так, наприклад, чим вищий економічний і соціальний рівень держави, тим привабливіше вона буде виглядати в очах зарубіжних партнерів і навпаки. Національно-інтегративна функція безпосередньо впливає на оборонну функцію. Чим краще нація усвідомлює свої загальні національні інтереси тим сильнішою буде держава.

Функціонування держави може бути спрямоване на забезпечення природного поступу суспільства, на розкриття його потенцій, на захист прав і свобод усіх громадян, на реалізацію політичних, економічних і соціальних інтересів всього суспільства. Такі держави активно розвиваються і досягають високого економічного і соціального рівня. Але існує і інший тип функ-

ціонування держави, коли вона нав'язує суспільству певну модель розвитку з ідеологічними і навіть утопічними проектами. В таких державах майже всі її функції диктуються інтересами економічно і політично пануючими соціальними групами, інтереси решти соціальних груп ігноруються. Такі держави приречені на стагнацію, їх регулярно потрясають конфлікти і кризи.

2. Форми державного правління та державного устрою, політичний режим

В процесі становлення та розвитку держави формується певна система, яка включає форми правління, державний устрій та політичний режим. (Див. схему 27).

Державні форми залежать від її соціальної природи, співвідношення соціальних груп, історичних традицій, геополітичних умов. Впливають на державу також якість політичної і економічної еліти, особистість державного лідера та ін.

Форма державного правління залежить від способу організації верховної влади в державі, у першу чергу від того, яким є порядок утворення і оновлення влади: вибори і престолонаслідування, переворот. Існує три форми державного правління: монархічна, республіканська і диктаторська.

Монархія – форма правління, за якою верховна влада в державі цілком або частково здійснюється однією особою, що належить до правлячої династії. Монарх (імператор, цар, король, султан, шах) володарює внаслідок свого походження, влада його є спадковою і довічною, переходить від одного представника правлячої династії до іншого у строго встановленому порядку. Монархія як форма правління має кілька різновидів.

Абсолютна, необмежена монархія передбачає максимальну централізацію влади, зосередження в руках монарха виконавчої, законодавчої і судової влади. Це форма правління була першою в історії людства і вона була поширена в стародавні часи і в добу феодалізму. В наш час існує декілька Держав з такою формою правління (Бруней, Саудівська Аравія).

Конституційна монархія характеризується значним обмеженням влади монарха, законодавчу владу презентує виборний представницький інститут; судова система незалежна, уряд формується парламентом. Функції монарха в основному представницькі. Така форма правління досить ефективна в багатьох країнах – Великобританії, Нідерландах, Бельгії, Швеції, Японії та інших.

Республіка – форма державного правління, яка ґрунтується на виборності органів влади, що обираються населенням на визначений термін. Рес-

публіканська форма правління характеризується тим, що всі органи влади є виборними і змінюваними. Вона передбачає визнання народу носієм верховної влади, сувереном, який делегує її своїм представникам на чітко визначений термін. Існують три різновиди республіканської форми правління: президентська, парламентська і змішана – парламентсько-президентська.

Президентська республіка – характеризується значним розширенням повноважень президента, який одночасно є главою держави і главою уряду, посада прем'єр-міністра тут відсутня. Уряд формується непарламентським шляхом, президент призначає міністрів, а вищий представницький орган їх затверджує. Міністри проводять політику, запропоновану президентом і відповідальні перед ним. Глава держави отримує прямий мандат народу і наділяється правом «вето» на прийняті парламентом закони (США, Мексика).

Парламентська республіка. Характеризується формуванням уряду парламентом з представників партій або їхніх коаліцій, що мають більшість у парламенті. Глава уряду (прем'єр-міністр) стає фактично першою особою в державі. Президент, як правило, обирається в парламенті і виконує представницькі функції. (Італія, ФРН).

Парламентсько-президентська форма правління характеризується симбіозом двох перших форм. Така форма передбачає наявність посад президента і прем'єр-міністра. Президента вибирають прямими виборами, а вія призначає главою уряду представника перемігшої на виборах партії.

Диктатура характеризується зосередженням влади в руках однієї особи чи групи людей (хунта), обмеженням прав і свобод громадян і жорстокими репресіями проти опозиції. Диктатура встановлюється, як правило, шляхом військового перевороту, під час якого ліквідуються всі попередні органи влади і законодавство. Вибори не проводяться і народ не має можливості контролювати дії своїх керівників. Така форма правління притаманна багатьом країнам Африки.

Для глибшого розуміння державного феномену необхідно розглянути форми державного устрою.

Форма державного устрою – це територіально-політична організація держави, політико-правовий статус її складових частин та принципи взаємовідносин центральних і регіональних державних органів. Існують унітарні, федеративні, конфедеративні і імперські форми державного устрою.

Унітарна держава характеризується тим, що адміністративно-територіальні одиниці, що входять до її складу, не мають свого суверенітету і не являються самоврядними регіонами. Основні ознаки унітарної держави: єдина конституція, єдина система органів державної влади та управління, єдине

громадянство, статус територіальних одиниць визначається загальнодержавними правовими нормами.

Федеративна держава складається з кількох державних утворень, кожне з яких має свою систему законодавчих, виконавчих і судових органів, а також своє громадянство. Федеративному центру залишаються тільки дипломатичні, оборонні і фінансові функції. Законодавчий орган складається з двох палат, одна з них представляє суб'єктів федерації.

Конфедерація характеризується тим, що кожен із її членів, зберігаючи державну самостійність, об'єднується із іншими державами в спільний союз. У компетенцію союзного центру на основі домовленостей передається обмежене коло питань. Конфедерація, таким чином, являється союзом держав, практично міжнародним об'єднанням. Такі об'єднання не стійкі – вони або розпадаються або переростають в федерації. (Швейцарія, Канада).

Імперія – складна держава, яка складається з головної держави (метрополія) та її колоній і управляється за допомогою сили державного примусу з боку метрополії. Колоніями управляє колоніальна адміністрація із представників метрополії; колонії не мають права місцевого самоврядування. Такі державні утворення були характерні для початку двадцятого століття.

Політичний режим – це поняття, яке означає конкретні методи контролю і управління процесами в суспільстві і визначається процедурами та способами організації органів влади, стилем прийняття громадських рішень, відносинами між державою та громадянами. В сучасній політичній науці розрізняють такі типи політичних режимів: демократичний, авторитарно-диктаторський і тоталітарний.

Тоталітарний режим – характеризується суцільним репресивним регламентуванням суспільства правлячою групою, тотальним державним контролем за політичною, економічною і духовною сферами життя людей. Він характеризується такими основними ознаками: цілковитим відчуженням громадян від політичної влади; відсутністю гарантій прав людини; абсолютним викоріненням інакомислення; формуванням влади на всіх рівнях через закриті канали, бюрократичним шляхом; вибори виконують тут декоративну функцію; суспільно-політичні, недержавні організації або заборонені, або діють формально; він вимагає від населення і організацій активного вияву відданості та підтримки. При тоталітарному режимі ліквідується принцип розподілу влади; вона зосереджена в одних руках (окремого лідера, або групи осіб), відчутні правила спадковості влади, проблеми заміни керівників вирішуються шляхом закулісної боротьби. Жорстокі репресії представників режиму по відношенню до його противників. (Комуністичний – ССРСР і інші соціалістичні країни, націонал-соціалістичний – Німеччина, фашистський – Італія, релігійний – Іран).

Авторитарно-диктаторський режим характеризується зосередженням влади в руках однієї особи або обмеженої групи осіб, жорсткою регламентацією політичної сфери життя. Основні ознаки: відсутність центральних і місцевих представницьких органів влади або перетворення їх на маріонеткові; опора на армію і таємну поліцію; відмова від принципу законності і конституційності (якщо конституція і зберігається, то набуває декларативного характеру), широке застосування репресій проти опозиції. Регламентуючи політичну сферу авторитарні режими в меншій мірі звертають увагу на економічну і духовну сферу.

Демократичний режим – характеризується визнанням права всіх громадян на участь у формуванні органів влади і контролі за їх діяльністю, гарантіями особистої індивідуальної свободи людини, визнанням і реалізацією її громадянських прав. Основні ознаки: наявність розвинутої сфери громадянського суспільства (політичні партії, суспільно-політичні рухи, громадські організації, система самоврядування), поділ влади на законодавчу, виконавчу і судову, політичний і ідеологічний плюралізм, правова держава, гарантоване врахування інтересів усіх соціальних груп.

Роблячи висновки ми маємо можливість проаналізувати сутність Української держави. В Україні республіканське державне управління у формі парламентсько-президентської республіки. Форма державного устрою унітарна, не дивлячись на те, що існує Автономна Республіка Крим (нині незаконно окупована Російською Федерацією). Політичний режим декларативно демократичний з широкими проявами авторитаризму. Це і систематичне порушення прав і свобод громадян; ціленаправлена боротьба проти опозиції; засилля політичних кланів та олігархату в політиці, суттєва залежність засобів масової інформації від владного угруповання; масові підтасовки і маніпулювання голосами виборців на користь провладних кандидатів.

В Україні існує два можливих шляхи розвитку. Зламати авторитарні тенденції і піти шляхом побудови демократичної, соціальної і правової держави і в результаті зайняти своє місце серед розвинутих цивілізованих держав. Або, відкинувши демократичні тенденції, піти шляхом авторитаризму і остаточно зайняти місце в маргінесі світового розвитку, стати таким собі філіалом Африки на Європейському континенті.

3. Вибори і виборчі системи

Вибори – важливий компонент сучасної політики, головна форма прояву суверенітету народу, його політичної ролі джерела влади. Вони являються також важливим каналом представництва в інститутах влади інтересів різних соціальних груп.

Вибори спосіб формування органів влади і управління на основі реалізації за відповідними правилами (у відповідності до виборчої системи) політичної волі громадян.

Відповідати своєму соціальному призначенню вибори можуть лише тоді, коли вони проводяться на чітко окреслених принципах. Такими демократичними принципами виборчого права є:

1. **Загальність** – всі громадяни незалежно від статі, раси, національності, мови, рівня прибутків і освіти, відношення до релігії, мають активне (якості виборця) і пасивне (якості кандидата) права на участь у виборах.

2. **Рівність** – кожний виборець має тільки один голос. Всі політичні партії і кандидати повинні мати матеріальні і інформаційні ресурси. Рівність виборчих округів досягти майже неможливо, тому деякі відмінності допускаються.

3. **Тасмниця виборів** – рішення конкретних виборців не повинно бути кому-небудь відоме. Цей принцип захищає громадян від можливих переслідувань.

4. **Прямі вибори** – реальний виборець голосує за реального кандидата.

5. **Свобода виборів** – недопустимість політичного, адміністративно-го, соціально-економічного, психологічного і інформаційного тиску на виборця. На жаль в Україні такий тиск часто здійснюється: використання адміністративного ресурсу; засилля олігархічних кланів; інформаційний тиск; підкуп виборців тощо.

6. **Можливість вибору** – виборець повинен вибирати із альтернативних кандидатів; це важливий показник демократичності виборів.

7. **Періодичність і регулярність виборів** – це необхідно для того, щоб виборці могли контролювати своїх представників, відмовляти в мандаті на наступних виборах тим з них, які не виконали своїх передвиборних обіцянок.

Головним регулятором виборів являється виборча система, яка формує загальні принципи організації виборів і шляхи переводу голосів виборців у мандати депутатів. Головне призначення виборчої системи – забезпечити представництво всього народу і сформувати ефективні органи влади. Існують дві виборчі системи; мажоритарна і пропорційна.

Мажоритарна система – вибори депутатів проводяться у виборчих округах. Кандидат повинен набрати або абсолютну більшість, голосів або відносну, залежно від того як це прийнято в тій чи іншій країні.

Позитивним для цієї системи є те, що формуються стійкі зв'язки між виборцями і депутатами.

Негативне те, що при мажоритарній системі ігноруються голоси виборців, які проголосували за інших кандидатів. При ній можлива ситуація,

коли перемогла партія, яку підтримували меншість виборців. Так, партія А може провести в парламент більше кандидатів ніж партія Б; вона може перемогти в 51 виборчому окрузі з мінімальним відривом, в той час як за партію Б проголосує абсолютна більшість в 49 виборчих округах і в країні в цілому. Мажоритарна система має більші можливості для маніпулювання волею виборців, тиску і залякування та прямого підкупу останніх. Тому така система більш підходить для країн з розвинутою демократією, високою політичною культурою і незалежною пресою.

Пропорційна система – вибори проводяться у загальнодержавному окрузі і мандати розподіляються пропорційно голосам, які отримали партії.

Позитивним для такої системи є те, що вона показує реальну популярність партій і дає можливість політично структурувати парламент.

Негативне те, що при пропорційній системі зростає роль партійної бюрократії і зменшуються можливості пройти в парламент авторитетним в регіонах людям.

Для країн, які будують демократичну і правову державу більш підходить пропорційна система, тому що вона майже унеможливує підтасовки на виборах.

В сучасному світі застосовуються різні модифікації пропорційної і мажоритарної системи. Деякі країни, бажаючи максимально використати позитивні тенденції кожної із систем, а також нівелювати їх недоліки, використовують змішані системи, вибираючи половину депутатів, за однією, а іншу – за другою системою.

Базові поняття і категорії:

Держава, форми державного правління, монархія, республіка, диктатура, унітарна держава, федеративна держава, конфедерація, імперія, політичний режим, вибори, виборче право, принципи виборчого права, мажоритарна система, пропорційна система, змішана система.

Навчальні завдання для самостійної роботи:

- назвіть основні концепції походження держави;
- в чому суть етатистського та антиетатистського уявлень про державу, інституційного та соціологічного підходів?
- охарактеризуйте етапи еволюції і форми існування ідеї громадянського суспільства;

- розкрийте суть сучасних концепцій громадянського суспільства;
- назвіть основні фактори, що сприяють і відповідно перешкоджають формуванню громадянського суспільства в Україні.

Питання для самоконтролю:

- 1) Що таке держава? Які основні її ознаки?
- 2) Які можна виділити ознаки правової держави?
- 3) Яка сутність і структура громадянського суспільства?
- 4) Як співвідносяться поняття «закон», «право», «справедливість»?
- 5) Що означає верховенство права?
- 6) Як можна співвіднести свободу і відповідальність особи у демократичній державі?

Розділ 9

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ ТА ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ

Поряд з державою важливими інституціональними елементами політичної системи суспільства є політичні партії та громадсько-політичні організації і рухи. Вони виражають інтереси певних соціальних спільнот і виступають головною ланкою, яка пов'язує громадянське суспільство з державою, забезпечує представництво соціальних інтересів у політичній сфері суспільства. Прихід представників тих чи інших партій, громадсько-політичних організацій до влади може суттєво впливати на вирішення економічних, соціальних та інших соціально значущих питань.

1. Поняття, класифікація та функції політичних партій

Слово «партія» – латинського походження і означає частину чого-небудь, групу, відділ. **Політична партія** – це добровільно-організована група людей, яка представляє інтереси певних суспільних верств населення, яка має достатньо чіткі структури і ставить за мету реалізацію цих інтересів шляхом завоювання державної влади або участі в її здійсненні.

Зачатки політичних партій у вигляді станових угруповань склалися ще в рабовласницькому та феодальному суспільствах. У сучасному розумінні формування політичних партій відбувається на межі 18 і 19 століть і пов'язане воно з виникненням у Європі парламентів та парламентаризму як форми і принципу організації та здійснення державної влади. Масові політичні партії як інститут європейської культури поступово поширилися і закріпилися в культурах інших країн і континентів.

До **ознак політичної партії** відносять:

- 1) наявність організації;
- 2) програма діяльності партії;
- 3) специфічне місце у структурі держави;
- 4) специфічний функціональний статус у політичному житті суспільства;
- 5) особливий правовий режим діяльності.

Дж. Л. Паламбара – американський політолог **виділяє 4 основні риси політичної партії:**

- 1) ідеологію;
- 2) організацію;
- 3) мету;
- 4) членство.

Основними шляхами виникнення сучасних партій є:

1) шлях знизу – політичні партії утворюються внаслідок розколу однієї партії на дві і більше, чи об'єднання двох і більше партій в одну;

2) шлях зверху – партії виникають як наслідок діяльності лідерів, які організовували партії «під себе».

Оскільки в сучасному світі діє велика кількість різноманітних партій, то й і класифікувати їх можна за різними критеріями:

1) З погляду на соціальну базу:

- буржуазні, дрібнобуржуазні, селянські, робітничі, тощо.

2) За ставленням до суспільного прогресу: радикальні (у тому числі революційні), реформаторські, консервативні;

3) За ідеологічною направленістю: консервативні, ліберальні, соціалістичні, соціал-демократичні, комуністичні, фашистські, анархістські та ін.

4) За ставленням до влади: правлячі, опозиційні, нейтральні або центристські (умовно, позаяк абсолютно нейтральних до влади партій у політиці не існує).

5) За формами і методами правління: ліберальні, демократичні, диктаторські.

6) За принципами організації та членства: кадрові та масові.

7) За місцем в системі влади: легальні та нелегальні.

8) За віросповіданням: християнські, мусульманські. Називають ще партії прагматичні (виборчі), парламентські, харизматично-вождистські та ін. (Див. схеми 28 і 29).

До основних функцій політичних партій належать:

- виявлення, формулювання та обґрунтування інтересів певних суспільних верств та груп;

- активізація та об'єднання великих груп населення (суспільних груп);

- формування ідеології та політичних доктрин;

- участь у формуванні політичних систем, їхніх спільних принципів, компонентів;

- участь у боротьбі за владу в державі й формування програм її діяльності;

- участь в здійсненні державної влади;

- формування громадської думки;

- політичне виховання всього суспільства або його частини;
- політична рекрутизація або залучення до політичної партії нових членів;
- підготовка й висування кадрів для апарату держави, професійних спілок.

2. Сутність та типи партійних систем

Партійна система – це сукупність партій (правлячих та опозиційних), які тісно пов'язані між собою та державою і які беруть участь у здійсненні державної влади.

Найбільш поширена типологія партійних систем базується на кількісному критерії – кількості партій, які реально борються за владу в державі або здійснюють вплив на неї. Враховуючи цей критерій, можна виокремити типи партійних систем:

- **однопартійна**, коли в країні є одна правляча партія, а діяльність інших не допускається;

- **двопартійна**, коли дві найбільші, найвпливовіші партії в країні поперемінно внаслідок виборів самостійно здійснюють владу;

- **домінантна**, тобто з переважаючою партією, яка за результатами голосів на виборах залишається незмінно правлячою на протязі багатьох років;

- **трипартійна**, яку ще називають «системою двох з половиною партій», яка характеризується тим, що жодна з двох найвпливовіших і найбільших партій країни самостійно не може сформувати уряд, а тому потребує для цього підтримки третьої партії, значно меншої від них, але яка постійно представлена в парламенті;

- **чотирипартійна, або двоблокова партійна система**, яка характеризується наявністю двох блоків: блоку лівих та блоку правих партій, що в результаті боротьби за владу, поперемінно її здобувають;

- **система поміркованого (обмеженого) плюралізму**, яка характеризується відсутністю позасистемної опозиції, наявністю багатьох політичних партій, із яких, лише кілька репрезентовані в парламенті та уряді, незначною ідеологічною різницею між партіями;

- **партійна система крайнього (поляризованого) плюралізму**, якій властиві наявність багатьох політичних опозиційних партій, двосторонньої опозиції зліва і справа, гострота ідеологічного розмежування між ними;

- **атомізована партійна система**, якій притаманна велика кількість партій (коли зникає необхідність в їх точному підрахунку) незначна їх впливовість, формування уряду на основі широкої коаліції або позапартійній основі. (Див. схему 30).

3. Громадсько-політичні організації та рухи, їх сутність та роль у політичному житті суспільства

Громадсько-політичні організації та рухи – це масові добровільні об'єднання громадян, які виникають згідно з видами діяльності, соціальної активності й самодіяльності, з метою реалізації їх спільних інтересів, мають матеріальну базу і діють за статутом.

За видами діяльності, соціальної активності об'єднання бувають економічні, релігійні, науково-технічні товариства, професійні спілки, товариства у сфері освіти, культури і спорту, союзи письменників, журналістів, художників і т. п.

Основними функціями громадсько-політичних організацій є захист інтересів громадян, залучення людей до заняття суспільними справами. Спільною для всіх об'єднань являється функція впливу і тиску на органи влади.

На відміну від громадських організацій, суспільні рухи зорієнтовані на досягнення окремої, чітко окресленої конкретної мети. Вони виражають інтереси широких верств населення і не мають єдиної ідеології, а також не мають однозначно виражених форм членства. В зв'язку з тим, що в рухи входять групи і партії різної соціально-політичної орієнтації, вони не є сталими політичними об'єднаннями.

Характерними рисами громадсько-політичних рухів є:

- 1) Вони не є носіями єдиної ідеології.
- 2) Не мають однозначно виражених форм членства.
- 3) Вони є вираженням інтересів широких верств населення.
- 4) Об'єднання певних верств населення навколо окремої чітко окресленої конкретної мети.

Основними різновидами громадських рухів нині є політичні рухи (Народний рух України на початковій стадії), масові демократичні (рухи за демократичні перетворення, спрямовані на забезпечення та захист прав людини, антифашистські й антидиктаторські – проти національної і расової дискримінації та ін.); соціальні рухи (антивоєнний, екологічний, феміністський та ін.).

4. Партійна система у сучасній Україні

У (ст. 36) Конституції України виписано, що громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії громадські організації для здійснення і захисту своїх прав та свобод, задоволення економічних соціальних, політичних, духовних та інших інтересів.

З самого початку становлення багатопартійності на Україні почали формуватися три основні політичні напрямки: центристський, або демокра-

тичний, правий, або національно радикальний, і лівий – комуно-соціалістичний. Перший блок – центристський, умовно можна поділити на національно-демократичний і ліберально-демократичний.

1. Національно-радикальний напрям, відстоює пріоритет прав, інтересів націй (Всеукраїнське політичне об'єднання «Державна самостійність України» Конгрес українських націоналістів, Організація Українських націоналістів та ін. партії).

Національно-демократичний – Народний Рух України, «Свобода», Демократична партія України, партія зелених України та інші партії. Характерною ознакою теоретичних засад національних демократів є визнання вирішальної ролі національного, епітичвого фактору у суспільному прогресі (відродження української національної культури, всебічний розвиток української мови, вирішення проблем національних меншин на Україні).

2. До партій демократичного напрямку слід віднести Ліберальну партію України, «Солідарність», «Народний фронт», Соціал-демократичну партію України та ін. Для ліберальних демократів досягнення державної незалежності України розглядається як важлива умова утвердження на землі України принципів гуманізму, свободи, соціальної справедливості, невід'ємних прав людини і верховенства закону.

3. До комуно-соціалістичного напрямку слід віднести Комуністичну партію України, соціалістичну партію України, Прогресивну соціалістичну партію України та ін. – пріоритетом для якого є колективні форми власності та господарювання. В останні роки особливо чітко проявилась антинародна сутність лівих партій в Україні, що особливо проявилось в підтримці антиукраїнських, сепаратистських сил та російських агресорів.

Слід назвати й таку партію як «Регіони України», лідером якої тривалий час був В. Янукович. Це партія олігархічного типу, антиукраїнського, проросійського спрямування. В антиукраїнській політиці поєднувала свою діяльність з Комуністичною партією України та Прогресивною соціалістичною партією України, а тому ці партії й були відкинуті народом України в період революційних подій 2014-2015 рр..

Отже, багатопартійність в Україні стала фактом, проте є підстави стверджувати, що українські політичні партії ще не завершили так званий ембріональний, або початковий стан свого розвитку.

Діючі сьогодні в Україні партії, всупереч заявам їх лідерів та програм, не виконують одну з основних своїх функцій – формувати, представляти і захищати інтереси різних верств населення. Політичним партіям України ще потрібно доводити свою легітимність, одержати підтримку виборців. Зараз же, по суті, неможливо чітко визначити, кого саме, які саме групи,

категорії населення ці партії представляють. Для них характерні малочисельність, слабкість організаційної структури, невизначеність і аморфність соціальної бази, відсутність чітко сформульованих позитивних програм і ідейно-політичних платформ. За всіма цими показниками майже всі вони є лише прототипами партій, а не партіями в справжньому розумінні цього поняття.

Введення в Україні пропорційної виборчої системи поки що радикально не змінило ситуацію на краще. Більшість політичних партій, що пройшли до Верховної Ради в 2014 році в реальній політиці більше орієнтуються на клас олігархів чим на інших громадян України.

Таким чином, виходячи з типології розробленої Дж. Сарторі, в Україні сьогодні сформувалась атомізована партійна система, яка характеризується організаційною слабкістю партій, що в неї входять, аморфністю їх програм, нестабільністю і неефективністю. Такі системи ніколи не бувають сталими і завжди трансформуються в інші партійні системи.

Базові поняття та категорії:

Політична партія, партійна система, багатопартійна система, однопартійна система, типологія політичних партій, громадські організації та рухи, партократія, політичний рух.

Навчальні завдання для самостійної роботи:

- поясніть, чому сучасне суспільство не може існувати без політичних партій та громадсько-політичних рухів;
- проведіть класифікацію політичних партій сучасної України;
- наведіть приклади однопартійної, двопартійної та багатопартійної систем;
- чим різняться політичні партії, громадсько-політичні рухи, громадські організації? Яке місце у політичній системі Ви відводите альтернативним та неформальним об'єднанням та рухам?

Питання для самоконтролю:

- 1) Чим пояснюється виникнення політичних партій?
- 2) У чому сутність партії, її основні функції?
- 3) Що таке партійна система?
- 4) Які партійні системи Ви знаєте?

- 5) Що Ви знаєте з історії політичних партій в Україні?
- 6) Які з них відродилися в умовах державної незалежності?
- 7) Що таке громадські рухи?
- 8) Які суспільно-політичні рухи існують в сучасній Україні?
- 9) Як Ви розумієте поняття «лобізму»?
- 10) Що таке групи інтересів (тиску)?

Розділ 10

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ПРАВОВА ДЕРЖАВА

Ідея громадянського суспільства та правової держави є одним з найцінніших досягнень світової політико-правової думки. Поняття «громадянське суспільство» склалося не відразу, зміст його формувався та збагачувався поступово. Протягом декількох століть виникали і розвивалися нові концептуальні уявлення щодо сутності громадянського суспільства, його структури та ознак.

Процес формування громадянського суспільства у юридичній науці умовно поділяють на певні етапи. В основу такого поділу покладено співвідношення громадянського суспільства і держави та визначення місця названого вище суспільства у загальній структурі людського суспільства.

Щодо цього існує велике розмаїття поглядів і думок, але більшість з них зводиться до основних трьох напрямів:

Перший: громадянське суспільство розглядається як найбільш якісний етап розвитку людського суспільства; і держава є складовою громадянського суспільства.

Другий: громадянське суспільство виступає як механізм, що зв'язує особу, її інтереси, потреби і державу як політичну організацію суспільства.

Третій: громадянське суспільство і держава розглядаються як окремі елементи суспільної структури. При цьому обидва утворення можуть розглядатись чи як рівноправні партнери, чи як нейтральні щодо одне до одного елементи, чи як антагоністичні структури.

Особливо у поєднанні з теорією правової держави ідея громадянського суспільства заслуговує на особливу увагу у вивченні проблем політичної науки.

1. Історичні аспекти розвитку громадянського суспільства

Одразу звернемо увагу на те, що не можна змішувати або ототожнювати категорію «суспільство» як людську спільність з категорією «грома-

дянське суспільство» як історичний феномен, що виникає на певному етапі розвитку людського суспільства. Громадянське суспільство є дещо якісно відмінним від того, що прийнято називати людським суспільством взагалі. Якщо «суспільство» характеризує сумісність життєдіяльності людей, то «**громадянське суспільство**» – це така **система зв'язків і інтересів**, яка забезпечує вільну реалізацію кожною людиною її природних (не потребуючих особливого обґрунтування) прав – права на життя і гідне існування, працю, свободу робити все, що не шкодить іншим, власність, рівність перед законом і т. ін. Коротше кажучи, «громадянське суспільство» означає устрій суспільства з точки зору інтересів кожного його члена. Звідси й поняття «громадянин» – не просто людина або індивід, особистість, а суб'єкт власних прав, своїх законних повноважень, котрі установлюються всім суспільством. (Див. схему 31).

Генезис ідеї громадянського суспільства слід шукати в об'єктивно існуючій потребі індивідуальної свободи, самоцінності кожної окремо взятої особистості. Однак індивідуальна свобода повинна здійснюватися в такому громадянському просторі, де людські схильності мали б позитивні результати для суспільства. Слід зазначити, що в основі дихотомії «громадянське суспільство – держава» лежить суперечність між ініціативою членів суспільства, їх прагненням до вільного розкриття індивідуальної природності і тенденцією до упорядкування суспільного життя, централізації, що супроводжується певними обмеженнями свободи. Теоретична думка постійно знаходилась у пошуках розв'язання даного протиріччя. У виявленні тенденції до громадянського оновлення суспільства воно й понині залишається осьовою проблемою.

Протягом тривалого історичного часу ідея громадянського суспільства у різних трактуваннях, поряд з теорією про державу, є наявною у філософських і політичних школах. З середини XVIII ст. починається осмислювання його конструкції.

Не вдаючись до переказу всієї сукупності філософсько-історичних і державно-правових поглядів, виділимо з них найбільш характерні на кожному з основних щаблів історичного розвитку.

З IV ст. до н. е. до середини XVII ст. н. е. майже в незмінному вигляді панував підхід, у якому поняття «політичне» і «громадянське» не розрізнялись. Бути членом держави означало бути й громадянином. Політичне охоплювало всі сфери суспільства: родину, релігію, освіту, культуру, мистецтво і т. ін. Давньогрецький мислитель Платон ідеальним ладом вважав той, де кожний громадянин тотожний у своїх інтересах суспільному цілому і ще не являє собою особистості, що претендує на індивідуальну самоцінність і повну автономію у вчинках. Його учень Аристотель зазначав, що досягнення

будь-якої чесноти залежить тільки від державного устрою. Найліпшим державним ладом слід визнати такий, «організація якого дає можливість будь-якій людині розкошувати і жити щасливо».

Після остаточного формування у IX ст. східнослов'янської державності у вигляді Київської Русі можна побачити, що її державна система базувалась на інститутах народного віча, князя і князівської ради. Компетенція віча охоплювала всі функції державної влади, передусім вибори князя, укладанням з ним угоди і раду з князем у важливих державних справах.

Спадщина Київської Русі, що за рівнем розвитку стояла в одному ряду з європейським регіоном, гине в епоху татарської навали, що тривала більше 120 років.

У період феодалної роздробленості селянські господарства об'єднувались в сільські общини. Для управління общинами селяни обирали отаманів, старших, інших представників громадськості. Общини користувалися звичаєвим правом і обирали копні (громадські) суди для розгляду селянських судових справ. Селяни, що тікали з панських маєтків, називали себе козаками, тобто вільними людьми. Значна їх частина зосередилась в південних степах України (Запоріжжя). Організація козацтва відзначалася демократичними засадами. Тут визнавали право селян на участь в управлінні, на вибори старшини і т. ін. Козацтво Запоріжжя формувалося в окремий стан української народності.

У містах міщани боролися за власне самоврядування. Виявленням тенденції до громадянського розкріпачення на Україні було також поширення так званого магдебурзького права. Міста отримували право власності на землю. Найвищим органом влади була рада, яку обирали мешканці міста. Магдебурзьке право діяло в Києві, Львові, Луцьку, Чернігові, Новгород-Сіверському, Житомирі та в інших містах. У 30-х рр. XIX ст. магдебурзьке право скасовується майже усюди.

Громадянське суспільство і правова держава виникли і розвивалися як реакція проти ідеалу середньовічних порядків. Буржуазна політична революція являла собою одночасно і емансипацію громадянського суспільства. Світські і правові начала «розлучаються», всі суспільні структури втрачають політичний характер.

У слов'янської людності тенденція до становлення громадянського суспільства з труднощами пробивалася і в цей час. Як учасники процесу громадянського розкріпачення виступали широкі суспільні сили в протиставленні з самодержавством. Увесь процес становлення громадянськості аж до реформ 60-х рр. XIX ст. відбувався в межах «свободи для не багатьох», що визначалася «верхами». Різні «дозволені» організації буржуазно-купецьких кіл (мануфактурна рада, купецька рада, рада торгівлі, підприємницькі з'їзди і т. ін.) могли тільки

обговорювати питання суспільного устрою. Для здійснення ж будь-яких заходів їм не надавалось ніяких можливостей. У цілому докапіталістичні культурні традиції на терені Росії містили мало передумов для формування нетрадиційного, нового типу особистості. Швидше вони виробляли той комплекс інститутів і ідей, який М. Чернишевський називав «азіатством» (домострой, вікові звички підкорятися державі, байдужість до юридичних форм і т. ін.). В історичній динаміці народів виявилась національна специфіка: ті народи, що вийшли з античного поліса, переросли в демократичні буржуазні громадянські суспільства; у тих же народів, генезис яких пов'язаний з азіатським способом виробництва, даний розвиток затримувався. Слов'янські народи У цьому відношенні – маргіналії, що поєднали в собі типові риси західного і східного шляху, з перевагою останнього в ряді регіонів.

Перехід від Середньовіччя до Нового часу відзначався визріванням у великому обсязі і рельєфніше громадянського суспільства, що давало матеріал для усвідомлення відмінностей між державними інститутами і громадянським суспільством. Становлення ідеології національної держави (на основі подолання феодальної роздробленості) супроводжувалося пробудженням свідомості національної індивідуальності; концепція індивідуалізму (а вона розроблялася Т. Гоббсом, Дж. Локком, Ж.-Ж. Руссо, Монтеск'є та ін.) актуалізує питання про свободу особистості як громадянина суспільства, незалежної держави. У літературі даного періоду з'являється розрізнення держави і суспільства. Саме громадянське суспільство визначається як сукупність ставлень громадян до держави. Як правило, всі мислителі цього часу стверджують підпорядкованість громадянського суспільства державі.

I. Кант (1724-1804) у розробці даного питання іде далі. За Кантом, «громадянське суспільство є відношенням між вільними людьми». Людина дуалістична: з одного боку, істота природна, чуттєво-емпірична, з другого – істота розумна і вільна. Кант вводить поняття «моральної автономії» особистості, згідно з яким про правовий порядок можна говорити лише там, де визнається, що суспільство незалежно від держави має в розпорядженні засоби і санкції, за допомогою яких воно може примусити окремого індивіда дотримуватися загальноприйнятих моральних норм. Ідеальним йому уявляється такий державний лад, який заснований «на найбільшій людській свободі згідно з законами, завдяки яким свобода кожного сумісна із свободою всіх інших». Звідси випливає висновок, що найвищою метою історії повинен бути такий державний устрій або всесвітньогромадянський стан, у якому розвинуться усі первісні задатки людського роду. Кант відбив реальні суперечності своєї епохи, проблемний зміст яких і донині не втрачає свого значення.

Гегель не тільки розрізняє політичну державу і громадянське суспільство, але й вказує на суперечливий характер відносин між ними. За його словами, особистість і суспільство існують лише один для одного за допомогою один одного. Разом з тим суперечливим є саме громадянське суспільство, в конституції якого як основоположний елемент виступає окрема Конкретна особистість, що пред'являє, свої претензії і задовольняє себе лише опосередковано через інші особистості. За Гегелем, розвиток громадянського суспільства передбачає наявність держави як його фундаменту. «Тому в дійсності держава є взагалі перше, усередині якого родина розвивається в громадянське суспільство...».

Гегель відкидає рівні договірні відносини держави і суспільства. Придат відводиться державі. Слід зазначити, що всі мислителі Нового часу, виступаючи на захист індивідуальної особи, були прихильниками приватної власності. Тільки Руссо намагався поєднати індивідуальну працю з ідеєю відкидання приватної власності. У трактуванні Гегеля громадянське суспільство – опосередковуюча працею система потреб, що ґрунтуються на пануванні приватної власності і загальній формальній рівності людей. Формування такого суспільства він пов'язував з утвердженням буржуазного ладу.

Таким чином, можна констатувати, що громадянське суспільство виникло як буржуазне, хоча його елементи, про що вже говорилося вище, виявилися ще в рабовласницькому Римі і грецькому полісі. Ця обставина аж ніяк не виключає того, що в майбутньому складуться і інші форми громадянського суспільства. Поки ж людство має один реальний досвід його утворення, знає його риси, що склалися.

Сьогодні воно трактується як сфера самовиявлення вільних індивідів, асоціацій і організацій, що знаходяться поза безпосередньою діяльністю держави, яка опосередковує її відносини з індивідами. Це суспільство з розвинутими економічними, культурними, правовими, політичними стосунками між самими індивідами, сферою масових рухів, партій, угруповань за інтересами, переконаннями та іншими ознаками, що вільно розвивається. Сфера громадянського суспільства – це родина, школа, церква, сусідські або інші общини. У громадянському суспільстві людина підкоряється не владі, не державі, а тим зобов'язанням, які загальнодемократичним шляхом вироблені усім суспільством (у формі законів) і які державною владою лише охороняються. З характерних рис громадянського суспільства можна відмітити і те, що тут класова, політична, ідеологічна, культурна, національна приналежність не пригноблює і не розчиняє індивідуальність, а дозволяє індивідові виділятися, не виходячи з даного соціуму.

Тут особливий тип колективності, заснований на свідомості приналежності до загальної культури, єдності національного і громадянського.

2. Поняття громадянського суспільства

Громадянське суспільство – це сукупність усіх громадян, їх вільних об'єднань та асоціацій, пов'язаних суспільними відносинами, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості та політичної культури, які перебувають за межами регулювання держави, але охороняються та гарантуються нею.

Громадянське суспільство у політології, як правило, розглядається як соціальне утворення, що протистоїть державі. Його можна розуміти як плюралізм і організацію інтересів незалежно від держави.

Громадянське суспільство відрізняється від суспільства загалом тим, що залучає громадян до колективних дій в суспільній сфері для вираження своїх інтересів, ідей, обміну інформацією, досягнення спільної мети, висування вимог до держави і закликів до відповідальності офіційних осіб. Воно виступає посередником між приватною сферою та державою і об'єднує величезне розмаїття формальних і неформальних організацій.

Осередки громадянського суспільства створюються для захисту приватних інтересів громадян, які пов'язані виключно з необхідністю дотримання моральних та правових норм, правовими та культурними обмеженнями.

Характерні риси громадянського суспільства:

- наявність добре розвинутої соціальної структури (тобто сукупність різноманітних соціальних груп, прошарків, верств населення);
- витворена відповідна система представництва інтересів різних груп населення (тобто політичні партії, рухи, громадські організації);
- сформовані і ефективно діють органи влади різного рангу, утворюючи державу, в якій все більшого розповсюдження отримує місцеве самоврядування;
- багатоманіття соціальних ініціатив;
- збереження відповідних традицій;
- цінування громадянських прав вище за державні закони;
- ринкові відносини;
- розвинена громадянська політична культура тощо.

Теорія громадянського суспільства ґрунтується на ідеї автономності та індивідуальної свободи громадян, невтручання держави в життя громадянського суспільства. Однак, саме держава має виступати гарантом прав людини, створювати умови, які сприятимуть реалізації прав громадян, всебічному вияву їх ініціатив, здібностей. Державні органи реагують на запити і потреби соціальних груп, приймають нормативно-правові акти, слідкують за їх виконанням, запобігають появі та розвитку політичних конфліктів.

Говорити про громадянське суспільство можна лише з появою громадянина як самостійного суб'єкта, що усвідомлює себе індивідуальним чле-

ном суспільства, наділений певним комплексом прав і свобод, і в той же час несе відповідальність перед суспільством.

Зміст поняття «громадянське суспільство» включає сукупність неполітичних відносин у суспільстві, тобто економічні, соціальні, духовно-моральні, політичні, релігійні, національні та ін. Громадянське суспільство виступає як сфера реалізації економічних, соціальних, етнонаціональних, культурних та інших громадських інтересів, які перебувають поза безпосередньою діяльністю держави, що опосередковує їх відносини з індивідами.

Економічною основою, фундаментом громадянського суспільства є недержавна власність на засоби виробництва. Вона може існувати в індивідуальній і колективній формах. Суб'єктами різновидів індивідуальної власності виступають індивіди та домашні (сімейні) господарства. Колективною є власність акціонерних товариств, кооперативів, релігійних і громадських об'єднань та організацій, трудових колективів різних форм господарювання тощо. Наявність у громадян власності на засоби виробництва робить їх незалежними від держави в економічному відношенні. І навпаки, тотальне одержавлення власності, наприклад, за соціалізму – ліквідує економічну основу громадянського суспільства, ставить громадян у повну залежність від держави як роботодавця.

Поряд з правом приватної власності важливе значення для громадянського суспільства має гарантована державою свобода підприємницької, трудової і споживчої діяльності.

Соціальну структуру громадянського суспільства складають різноманітні соціальні спільності – класові, етнічні, демографічні, професійні тощо та відносини між ними. Такі спільності є в будь-якому суспільстві. Особливість громадянського суспільства полягає в наявності у ньому класів власників засобів виробництва, економічною основою існування яких є недержавна, передусім приватна власність. Характерною рисою соціально-класової структури сучасного розвиненого громадянського суспільства є переважання в ній так званого середнього класу як прошарку людей з відносно високим рівнем матеріального достатку.

Первинний соціальний осередок громадянського суспільства – сім'я. Це – заснована на шлюбі або кровній спорідненості мала група, члени якої пов'язані спільністю побуту, взаємною відповідальністю і взаємодопомогою. Як соціальний інститут сім'я характеризується сукупністю соціальних норм, санкцій і зразків поведінки, що регламентують взаємовідносини подружжя, батьків, дітей та інших родичів. Сім'я є найбільш сталим інститутом громадянського суспільства, який зберігає певну автономію стосовно держави навіть у тотально одержавлених суспільствах.

Елементами **політичної структури** громадянського суспільства виступають недержавні політичні інститути, основними з яких є політичні партії, громадські організації і суспільні рухи, органи місцевого самоврядування, засоби масової інформації. У політологічній літературі нерідко висловлюється думка про неполітичний характер громадянського суспільства, тобто про відсутність у ньому політичних інститутів і відносин. Така позиція необґрунтовано залишає поза межами громадянського суспільства, зокрема, політичні партії, громадсько-політичні організації, засоби масової інформації, які є найважливішими засобами впливу громадянського суспільства на державу.

Політичні відносини як відносини з приводу влади притаманні і громадянському суспільству, однак у ньому вони не є державно-політичними і виступають як відносини між недержавними політичними інститутами. Найважливішим політичним інститутом громадянського суспільства є політичні партії. Це – добровільні об'єднання громадян, що виконують у громадянському суспільстві низку важливу функцій: – вираження соціальних інтересів, ідеологічну, політичної соціалізації, формування громадської думки тощо. Водночас політичні партії є найважливішою ланкою, яка з'єднує громадянське суспільство з державою; передусім саме завдяки їм здійснюється представництво багатоманітних соціальних інтересів на державному рівні. У разі оволодіння державною владою та чи інша партія стає суб'єктом державно-політичних відносин і в такій якості не виступає інститутом громадянського суспільства. Це стосується не лише правлячої партії, а й усіх інших тією мірою, якою вони є носіями державної влади.

Інституціональними елементами структури громадянського суспільства є багатоманітні громадські організації. Політичними інститутами є ті з них, які тією чи іншою мірою впливають на здійснення державної влади, тобто виступають як групи інтересів. **Групами інтересів** є передусім громадсько-політичні організації – професійні, жіночі, молодіжні, ветеранські тощо. Інші громадські організації як групи інтересів виявляють себе лише ситуативно – у разі безпосередньої чи опосередкованої взаємодії з політичними інститутами.

Управлінська діяльність в адміністративно-територіальних одиницях держави – областях, районах, містах тощо – поділяється на місцеве управління і місцеве самоврядування.

Місцеве управління є державним управлінням, що здійснюється центральною владою або адміністрацією вищестоящего територіального рівня, управління, як правило, через призначені вищестоящою владою адміністративні органи.

Місцеве самоврядування – це діяльність самого населення територіальної одиниці – територіальної громади – та її виборних органів з управлін-

ня власними справами. Лише в цьому значенні місцеве самоврядування є інститутом громадянського суспільства.

На органи місцевого самоврядування можливе покладання завдань державного управління. Під час виконання цих завдань відповідні органи діють уже не як місцеве самоврядування – інститут громадянського суспільства, а як органи державного управління.

Важливим політичним інститутом, за допомогою якого громадянське суспільство справляє істотний вплив на державу, є **засоби масової інформації**. Інститутом громадянського суспільства можуть бути лише недержавні засоби масової інформації, а саме політичним інститутом вони виступають тоді, коли виконують політичну функцію, взаємодіючи з політичною владою, державою.

Структуру духовної сфери громадянського суспільства складають соціокультурні відносини, а її елементами є школа, церква, різноманітні культурно-мистецькі заклади – тією мірою, якою вони виступають як недержавні утворення. Духовне життя громадянського суспільства характеризується ідеологічною багатоманітністю. Воно несумісне з пануванням єдиної ідеології, з так званою державною ідеологією, насадженою ідеологізованою державою. Правда, сьогодні питання щодо несумісності державної ідеології з іншими ідеологіями суспільства є дискусійним. Як варіант пропонується: державна ідеологія має охоплювати всі загальні проблеми суспільства, а ідеології конкретних спільнот – їх особливі інтереси. Такий підхід забезпечує єдність, консолідованість та стабільний розвиток суспільства.

Існують й інші аспекти та елементи структури громадянського суспільства. У кожному разі йдеться про все те, що перебуває поза межами держави як політичного інституту, що не є державним.

3. Правова держава та її ознаки

Громадянське суспільство і держава – перебувають у тісному взаємозв'язку, перше не можливе без другого. Водночас держава не може існувати поза суспільством. Вона похідна від громадянського суспільства і її призначення полягає у тому, щоб слугувати йому. (Див. схеми 32 і 33).

З метою захисту суспільства від необґрунтованих зазіхань держави, обмеження державного свавілля, людство напрацювало низку практичних і теоретичних засобів, до яких відносять також ідеї правової держави і громадянського суспільства.

Ще в стародавні часи сформувались різноманітні концепції, що висловлювали ідею правової держави. Про взаємодію природних прав людини

і законів держави писали Аристотель і Цицерон. В Древньому Римі виникли такі зачатки правової держави, як поділ влади. Але в античності і середньовіччі поняття держави і суспільства не розділялись.

Значний вклад в розробку концепції правової держави в Новий час внесли Г. Гродій, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Ш. Монтеск'є, Д. Дідро, П. Гольбах, Т. Джеферсон та інші. Сам термін «правова держава» затвердився в німецькій літературі на початку XIX сторіччя в працях Т. К. Велькера, Р. фон Моля та інших.

Правова держава – це форма організації і діяльності державної влади, яка будується на взаємовідносинах з індивідами і їх різними об'єднаннями на основні норм права. Це така держав, яка обмежує свої дії правом, захищає свободу особистості і підкоряє владу волі суверенного народу.

У правовій державі створюються умови правової рівності усіх громадян, пріоритет прав людини над законами держави, невтручання держави у справи громадянського суспільства.

Теорія і практика правової держави дозволяє виділити основні її ознаки:

- 1) наявність розвинутого громадянського суспільства;
- 2) обмеження сфери діяльності правової держави охороною прав і свобод громадянина, громадського порядку, створенням сприятливих правових умов для господарської діяльності;
- 3) світоглядний індивідуалізм, відповідальність кожної людини за власне благополуччя;
- 4) правова рівність усіх громадян; пріоритет прав людини над законами держави;
- 5) всезагальність права, його поширення на усіх громадян, організації і заклади, у тому числі і на органи державної влади;
- 6) суверенітет народу, конституційно-правова регламентація державного суверенітету. Це означає, що саме народ є кінцевим джерелом влади, суверенітет держави носить представницький характер;
- 7) поділ державної влади на законодавчу, виконавчу, судову, що не виключає єдності в їх діяльності на основі процедур, які передбачені конституцією, а також певного верховенства законодавчої влади, де немає порушень конституції і рішення якої є обов'язковими для усіх;
- 8) пріоритет «методу заборони» над «методом дозволеності» в державному регулюванні громадянських відносин. Це означає, що в правовій державі по відношенню до громадян діє принцип: «Дозволено все те, що не заборонено законом» «Метод дозволеності» тут доречний лише по відношенню до самої держави, яка зобов'язана діяти в межах дозволеного – формально зафіксованих повноважень;

9) свобода і права інших людей як єдине обмеження свободи індивіда. Правова держава не дає абсолютної свободи особі. Свобода кожного закінчується там, де порушується свобода інших людей.

Правову державу характеризує багатопартійність, можливість легальної діяльності як правлячих, так і опозиційних об'єднань громадян. Вимоги нормативно-правових актів правової держави поширюються на діяльність усіх громадянських і політичних інституцій, усіх громадян, усіх сфер суспільства. Будь-яка суспільно важлива інформація у правовій державі є доступною для громадян, а засоби масової інформації – максимально незалежними.

Базові поняття та категорії:

Громадянське суспільство, правова держава, магдебурзьке право, сфера громадянського суспільства, демократія, соціальні групи, соціальна структура, політичні свободи, політичні права, маргінали, суспільство.

Навчальні завдання для самостійної роботи:

- розкрийте сутність громадянського суспільства;
- історія формування громадянського суспільства на теренах України;
- який вклад в розвиток теорії громадянського суспільства внесли І. Кант та Гегель?
- яке значення для розвитку громадянського суспільства в Україні має започаткована реформа щодо децентралізації влади?
- як Ви оцінюєте роль «Революції гідності» у розвитку українського суспільства?

Питання для самоконтролю:

- 1) В чому відмінність понять «громадянське суспільство» та «суспільство»?
- 2) Яка діалектика взаємовідношень між громадянським суспільством та правовою державою?
- 3) Що таке правова держава? Які її ознаки?
- 4) Які проблеми становлення правової держави в сучасній Україні та шляхи їх вирішення?
- 5) Яку роль у суспільстві відіграють молодіжні громадські організації?

Розділ 11

ПОЛІТИЧНА СВІДОМІСТЬ І ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

Як і будь-який інший вид людської діяльності, політика має свідомий характер. Визначаючись у кінцевому підсумку об'єктивними економічними та соціальними чинниками, вона водночас здійснюється під впливом свідомості та культури людей. Саме політична культура визначає політичну поведінку індивідів і соціальних спільнот, надаючи їм певного змісту і спрямування. Політична культура багато в чому розкриває характер і особливості конкретної політичної системи, політичний режим, динаміку і спрямованість політичних процесів.

Без вивчення і врахування суб'єктивного чинника політичного життя, впливу на нього свідомості й культури неможливо досягнути сутності політичних явищ і процесів, визначити тенденції та перспективи їх розвитку.

Висока політична свідомість та культура громадян є запорукою процвітання країни.

1. Політична свідомість як відображення політичних відносин суспільства

Політична свідомість і політична культура характеризують суб'єктивні аспекти політики. Саме вони багато в чому з'ясовують характер, особливості політичної системи, існуючі в суспільстві політичні режими, поведінку соціальних груп, динаміку і напрям політичних процесів.

Необхідність вивчення політичної свідомості і політичної культури диктується також потребами в прогнозах політичної поведінки людей, без чого неможлива результативна політична практика.

Політична свідомість – це опосередковане відображення політичного життя суспільства, суттю якого є проблема влади, формування, розвиток і задоволення інтересів та потреб політичних суб'єктів.

Політична свідомість не є пасивним відображенням політичного буття. По-перше, вона здатна випереджати практику, прогнозувати політичні про-

цеси. По-друге, вона впливає на політичні процеси, політичне життя суспільства, а через нього – на його економічні, духовні, культурні відносини. По-третє, політична свідомість визначає напрям політичної діяльності соціальних груп, політичних партій і громадських організацій, політичних лідерів і особистостей. Тому практика управління суспільними процесами має враховувати стан політичної свідомості в усіх його проявах, домагатися консенсусу в політичних позиціях, сприяти формуванню такої політичної свідомості, яка б відповідала потребам суспільного прогресу.

Політична свідомість – явище суперечливе, бо, відображаючи політичне буття, може випереджати його, відставати від нього, відповідати йому. Уважний аналіз суперечностей політичної свідомості дозволяє виявити серйозні вади суспільного організму. Це означає, що в управлінні суспільством важливо не тільки проводити економічний і статистичний аналіз суспільного життя, а й вивчати, досліджувати стан політичної свідомості.

Політична свідомість має свою структуру, яку складають такі елементи:

а) політична психологія (емпірична й буденна політична свідомість і політична ідеологія (теоретична й наукова політична свідомість));

б) політична самосвідомість, політичні знання та оцінки суб'єктом політики всіх класів і соціальних груп, сприйняття політичних вимог та інтересів у суспільстві;

в) спеціалізована свідомість (передусім партій) і політична відомість мас, окремих верств і груп суспільства.

Політична свідомість – явище багаторівневе. За суб'єктом воно виявляється як свідомість на рівні всього суспільства, націй, класів, груп та індивідів.

Першим рівнем духовного відображення політичного життя є емпірична політична свідомість.

Вона будується, в основному, на практичному досвіді суб'єктів політики. Її нерідко ототожнюють з буденною свідомістю. Але між ними є відмінності.

Буденна політична свідомість, як і емпірична, являє собою сукупність ідей і поглядів, що виникають безпосередньо з повсякденної практики того чи іншого класу, соціального прошарку, групи людей, окремих індивідів. Але вона не зводиться лише до емпіричної свідомості. Її змістом стають певні теоретичні стереотипи ідеологічного характеру. Більшість людей сприймає політику саме нарівні буденної свідомості. Буденна політична свідомість тісно пов'язана з політичною психологією.

Емпірична й буденна політична свідомість мають чітко виражені соціально-психологічні риси як почуття, настрої, емоції тощо. Психологічний компонент свідомості особливо сильно проявляється в періоди політичної нестабільності, перехідні періоди суспільного розвитку.

Емпіричний й буденний рівні політичної свідомості функціонують здебільшого в сфері національних емоцій, почуттів, ментальності і утверджуються у вигляді суми політичних звичаїв, традицій, які поволі набирають системного характеру. Водночас на цих рівнях використовуються такі нетрадиційні джерела, що донедавна не бралися до уваги. Це різні віщування, астрологія та магія, які разом репрезентують приховану суть людини.

Особливо яскраво соціально-психологічний рівень політичної свідомості дається взнаки у поведінці людей у натовпі, дії якого нерідко непередбачувані, а настрої піддаються маніпулюванню з боку організованих політичних сил. Найчастіше це здійснюють політичні лідери та еліта, які мають необхідний рівень політичних знань, опрацьовують доктрину, ідеологію, організують діяльність політичних інститутів для поширення та утвердження певних політичних знань у масовій політичній свідомості.

Остання покликана до життя процесом зростання маси людей, які беруть участь в історичних діях, примноженням та ускладненням політичних зв'язків. За своїм змістом масова політична свідомість це сукупність ідей, уявлень, у тому числі ілюзорних почуттів, настроїв, що відображають всі сторони життя суспільства доступні масам і здатні викликати у них інтерес. Носієм її виступає маса як сукупність індивідів. Особливості масової політичної свідомості зумовлені рисами такої сукупності, зокрема тим, що це аморфне, випадкове і нестійке утворення, яке виникає на ґрунті і в межах певної конкретної політичної ситуації. Для масової політичної свідомості властиві розірваність, суперечливість, здатність до несподіваних швидких змін в одних випадках і закріплення в інших.

Стан масової політичної свідомості фіксується таким поняттям як **громадська думка**. Це специфічний стан свідомості, який являє собою сукупну думку різних соціальних спільнот з тих чи інших проблем життя.

Громадська думка містить як істинні, так і викривлені, ілюзорні уявлення про дійсність. Вона формується не лише під впливом соціально-економічних і політичних чинників, а й з допомогою ідеологічних засобів.

Вищим рівнем політичної свідомості є **політико-теоретична**, тобто сукупність ідей, поглядів, учень, що виникають на основі наукового дослідження політичних відносин, процесів, інститутів, глибинних взаємозв'язків і суперечностей, закономірностей розвитку.

Теоретична свідомість є стрижнем політичної ідеології, котра являє собою систематизоване, цілісне, концептуальне відображення корінних інтересів певного класу, нації, соціальної групи, що пов'язані з боротьбою за владу, її утримання та захистом для реалізації цих інтересів.

Слід звернути увагу на відмінність між теоретичним та ідеологічним рівнями політичної свідомості. Теоретична політична свідомість має багато

спільного з політичною ідеологією, проте вони не є тотожними. Систематизовані, теоретичні знання складають основний зміст ідеології, але крім цих знань ідеологія містить ще й ціннісний аспект, пов'язаний з вираженням нею класових інтересів. Якщо наука дає знання про предмети і явища дійсності, їхні закономірності, то ідеологія ще й відбиває ставлення до предмету знання. Це ставлення зумовлюється соціальними інтересами класів, з позицій яких в ідеології відображається дійсність.

Ідеологія на відміну від науки, завжди упереджена. Наука не має права підлаштовуватися під чийсь смак чи настрої, це – закон її існування, порушення якого призводить до виродження наукового знання. Характер зв'язку науки та ідеології визначається конкретно-історичними та соціальними чинниками, місцем і роллю в суспільному прогресі класу чи соціальної групи – носія певної ідеології.

Політична ідеологія виступає послідовно пов'язаною системою політичних ідей і цінностей, яких дотримуються їх носії. Вона роз'яснює, що є **цінним**, а що – ні, що потрібно зберігати, та захищати, а проти чого слід боротися та прагнути змінити. Політична ідеологія захищає чи виправдовує існуючий політичний режим, визначає зміст політичної доктрини владного режиму. Отже, політична ідеологія виступає як система ідей і поглядів, які виражають інтереси суспільних класів стосовно політики, здійснення влади.

Сутнісними рисами політичної ідеології є систематизований, теоретичний характер і цілісне відображення інтересів суспільних класів. Суб'єктами основних політичних ідеологій сучасності – лібералізму, консерватизму, соціал-демократизму й комунізму є саме суспільні класи. Відмінності в інтересах суспільних класів породжують відмінності в їх ідеології.

Політична ідеологія розглядає такі основні проблеми: місце та роль громадянина в суспільстві; природу національного інтересу; відношення між громадянином і суспільною групою; характеристику політичної влади, її джерела, визначення та оцінку суб'єктів політичної діяльності, сутність держави та її функції.

Політична ідеологія постійно звертається до певної системи цінностей – свободи, рівності, справедливості. Якби щодо цих цінностей у суспільстві було досягнуто консенсусу, то в світі існувала лише одна ідеологія, яку б усі поділяли. Однак такої згоди немає і не може бути, оскільки люди завжди були, є та будуть різними, тому що у них відмінні погляди на події, що відбуваються, неоднакові інтереси. Відповідно люди сповідують різні цінності. Якщо взяти певну умовну систему політичних цінностей, яка буде притаманна суспільству, то на підставі ставлення до неї, можна виділити три групи політичних ідеологій:

1. Перші захищають, вдосконалюють існуючу економічну, соціальну, духовну та політичну підсистеми.

2. Ідеології, які заперечують існуючу економічну, соціальну, духовну та політичну системи, вимагають їхньої радикальної зміни – є радикальні, або революційні.

3. Між цими двома групами інтересів досить широкий спектр політичних ідеологій, які різною мірою поєднують у собі перші дві групи. Їх можна означити як реформістські.

Кожна з цих трьох груп ідеологій використовує різні тактики для досягнення своєї мети, хоча основними для усіх є переконання, організація та примус. Якщо політична ідеологія висуває лише завдання модернізації суспільного ладу, то переважаючими механізмами, за допомогою яких носії цієї ідеології прагнуть досягнути поставлених перед собою цілей, будуть організація (створення політичних інститутів, спрямовуючи їх діяльність на досягнення намічених цілей) і переконання (шляхом пропаганди).

Історичний досвід свідчить, що кожна політична ідеологія має в своєму арсеналі всі три механізми, але використовує їх у різному співвідношенні. Закономірністю при цьому є більш широке використання механізмів примусу революційними ідеологіями в порівнянні з іншими ідеологіями.

У політичній культурі політична психологія та ідеологія перебувають у єдності і взаємодії. Особливістю цієї взаємодії є те, що обидві вони виражають інтереси одних і тих самих соціальних спільностей, але з різним ступенем глибини та узагальнення. Якщо політична психологія відображає політичне буття безпосередньо, то політична ідеологія – опосередковано, через політичну психологію й систему соціально-економічних відносин. Політична ідеологія спирається на політичну психологію, інакше вона перетворилася б у відірвану від життя систему ідей.

2. Поняття, структура, типологія політичної культури

Пізнання реального політичного життя неможливе без вивчення політичної культури суспільства. Це пояснюється тим, що розвиток будь-якого суспільства, його складових елементів і, насамперед, людини здійснюється під визначальним впливом культури, яка вплетена у свідомість і діяльність суб'єктів. Поза культурним оформленням поведінка і діяльність людини, соціальних спільностей втрачають доцільність, спрямованість розвитку, сенс існування. В культурі дістають відображення спосіб людського буття, ступінь оволодіння нагромадженим досвідом, традиції, цінності та механізми їх реалізації. Тому найнебезпечніший дефіцит суспільства – дефіцит культури.

Стан культури – це обличчя, душа, найбільш характерна і загальнозначуща цінність, а рівень культури – вирішальна умова прогресу суспільства та людини.

Класичне визначення поняття «політична культура» дано Г. Алмондом і С. Вербою. Політична культура на їх думку, є сукупністю індивідуальних позицій і орієнтацій учасників політичної системи; суб'єктивна сфера, що лежить в основі політичних дій і надає їм певного значення.

Як компонент політичної системи політична культура концентрує в собі соціально-психологічні чинники політичного життя. Важливу роль в ній відіграє політична свідомість.

Поняття «політична культура», по-перше, характеризує не лише політичну свідомість але й політичну поведінку. Свідомість настільки включає політичну культуру, наскільки вона обумовлює поведінку громадян.

По-друге, поняття «політична культура» охоплює не всю політичну поведінку, але лише її сталі, типові прояви.

По-третє, поняття «політична культура» відбиває не просто сукупність політичних стереотипів суспільства, а й типовий комплекс ідеальних уявлень про політику, розуміння того, якою повинна бути політична система, як вона має функціонувати. Саме ці уявлення цілеспрямовують діяльність людей у сфері політики.

По-четверте, поняття «політична культура» окрім раціональних, логічних чинників політичної поведінки, включає й позасвідомі афектні аспекти: типові прояви в політиці темпераменту, емоцій, що притаманні тій або іншій соціальній спільності.

Ці визначення так чи інакше підкреслюють її скерованість на вивчення контексту політики, змісту політичного життя. З іншого боку, політична культура – один з видів культури, тому їй властиві загальнокультурні ознаки.

Політична культура формується на протязі багатьох поколінь і обіймає ідеї, переконання, концепції, звички, норми політичної практики, індивідуальний та громадський досвід, емоції, орієнтації та установки людей щодо влади, політичної системи в цілому, принципи взаємостосунків між окремою людиною, суспільством та державою. Отже, **політична культура** – це система знань і уявлень класів, верств, малих соціальних груп, окремих індивідів про владу, державу та політику; їх орієнтація й активність у сфері політичних відносин, рівень розвитку державних і громадсько-політичних інститутів.

Елементи політичної культури обумовлені національно-культурними, суспільно-історичними чинниками, характеризуються відносною сталістю й змінюються лише в процесі глибоких зрушень у суспільному житті.

У вітчизняній політології, до найбільш розповсюджених структурних компонентів політичної культури відносять елементи політичної свідомості,

світогляду, уявлень, установок, ціннісних орієнтацій, політичну участь, поведінковий аспект. В складній структурі політичної культури можна вирізнити два основних компоненти: культуру політичної свідомості та культуру політичної поведінки. (Див. схему 34).

Культура політичної свідомості являє собою типовий для тієї або іншої соціальної спільноти комплекс політичних уявлень, цінностей, переконань, традицій, установок та орієнтацій, які є включеними в політичну діяльність.

Політичні уявлення – це образи політичних об’єктів, що формуються свідомістю людини як безпосередньо на підставі індивідуального досвіду, так і за допомогою соціального спілкування та виховання. Вони можуть ґрунтуватися на об’єктивному політичному знанні або існувати у вигляді політичних почуттів і настроїв, можуть бути справжніми або помилковими.

Політичні переконання – за своєю сутністю є усвідомленими потребами особи, що спонукають її до певних дій у царині політики. Важливу роль у формуванні політичних переконань грають політичні цінності – моральні принципи, норми і ідеали політичного життя, що мають значення для окремих індивідів та соціальних груп.

Сутність політичній свідомості надають політичні традиції – нормативні зразки політичної поведінки, які історично склалися та зберігаються через спадкоємність поколінь. Політичні традиції можуть бути старими і новими, національними та світовими, динамічними і статичними. Нові традиції, в одних випадках відбивають високий динамізм культури, а в інших – дають можливість відмови від них під тягарем обставин.

Переведення політичних уявлень, переконань, цінностей і орієнтацій у площину їх практичної реалізації здійснюється за посередництвом політичних установок і орієнтацій.

Політичні установки характеризують схильність суб’єктів до певних форм активності в конкретних ситуаціях. Окремим видом політичних установок є політичні орієнтації.

Політичні орієнтації – установки, які ґрунтуються на системному уявленні об’єкта про цілі, план та засоби здійснення політичних дій, які він має виконати або вже виконує.

Культуру політичної поведінки можна визначити як сукупність типових для тієї чи іншої соціальної спільноти форм, зразків та норм політичної участі та політичної діяльності.

Культура політичної поведінки проявляється у ступені, формах і способах участі громадян у мітингах, демонстраціях, маніфестаціях, страйках, у діяльності політичних партій.

Політична культура будь-якого суспільства є унікальною. Разом з тим, у політичних культурах різних суспільств є чимало спільних рис, що дає підставу для їх об'єднання в певні типи. Існує декілька підходів до типологізації політичних культур. Найбільш розповсюдженими є історичний, функціональний і комунікативний.

У контексті історичного підходу тип політичної культури суспільства визначається ступенем розвитку громадянськості його членів. Засновником цього підходу були американські політологи Алмонд і Верба. Вони запропонували поділ на три типи політичних культур та декілька змішаних. (Див. схему 35).

Парафіяльна культура. У цій культурі індивіди усвідомлюють себе в якості членів малої соціальної спільноти (парафії), а не громадянами держави.

Парафіяльна культура характеризується індивідуальним, або негативним ставленням членів суспільства до політичної влади взагалі, відсутністю інтересу до політики, та внаслідок цього небажанням брати в ній особисту участь.

Підданська культура. Хоча в цій культурі громадяни вже усвідомлюють себе членами політичного співтовариства, але їх роль у політичній системі зводиться до ролі підданих (об'єкту), які лише підкорюються владі.

Підданська культура характеризується відсутністю інтересу до участі в політиці, пасивним ставленням до влади.

Учасницька культура характеризується великим або значним інтересом громадян до політики, готовністю брати особисту участь у політичному житті.

Основні типи політичної культури були визначені, за Алмондом і Вербою, як чисті типи, які виявляються домінуючими за тієї або іншої політичної системи. Домінація одного з цих типів, однак, не заперечує, що поряд з основними типами, хоча й в обмежених формах, будуть присутні два інших типи. Виходячи з тези, що політична культура має динамічний характер, автори прийшли до висновку, що на практиці в реальному політичному житті справа може доходити до розбіжностей між типами політичної культури та політичною системою.

Стираючись на аналіз їхніх збігів і незбігів автори виділили наступні змішані типи політичної культури:

- 1) парафіяльно-підданський;
- 2) парафіяльно-учасницький;
- 3) піддансько-учасницький.

Парафіяльно-підданський тип політичної культури притаманний сьогодні багатьом постколоніальним країнам Африки та Азії, які долаючи трайбалізм і місцевий сепаратизм, будують суверенні централізовані держави на ґрунті авторитарної влади.

Парафіяльно-учасницький тил характерний для тих країв, що розвиваються, які ідуть шляхом демократичного розвитку. Такий характер має, наприклад, політична культура Індії.

Піддансько-учасницький тип розповсюджений у стабільних демократіях. Одним з різновидів цього типу можна вважати громадську культуру сучасних цивілізованих суспільств. В ній зустрічаються фрагменти парафіяльної культури. У певної частини членів суспільства продовжує зберігатися підданське ставлення до політичної влади.

Функціональний підхід до типології політичних культур запропонував польський вчений Єжи Вятр в своїй книзі «Соціологія політичних, відносин».

Методологія Вятра ґрунтувалася на тім, що політична культура як компонент політичної системи, з одного боку, багато в чому визначає якості політичного режиму (режиму функціонування політичної системи), а з іншого боку, сама постійно зазнає на собі його вплив. У відповідності а трьома базовими типами політичного режиму в межах функціонального підходу вирізняються три основні типи політичної культури: тоталітарний, авторитарний та демократичний.

Тоталітарна політична культура характеризується ідеологічною zaangażованістю політичної свідомості та політичної поведінки членів суспільства, бо в тоталітарних системах має право на існування тільки одна, офіційна ідеологія, яка повинна визнаватися усіма.

Тоталітарній культурі притаманні культ вождя, міфологізація свідомості, активно-підданське ставлення до влади. Аполітичність розцінюється як прояв нелояльності до режиму. У тоталітарних системах діє принцип: «Хто не з нами, той проти нас». Політична активність в умовах тоталітаризму часто має примусовий характер, бо її спонукальним мотивом є страх.

Авторитарна політична культура, навпаки, характеризується аполітичністю. Хоча члени авторитарних систем можуть виявити самостійну активність у різних сферах суспільного життя (економіці, культурі тощо), але це обходить політику. Аполітичність культивується режимом, який побудований на одноосібному правлінні (правлінні однієї особи або невеликої групи осіб). Його цілком задовольняє пасивно-підданське ставлення до влади. Головне – щоб не заважали правити. У авторитарних системах діє принцип: «Хто не проти нас, той з нами».

Демократична політична культура характеризується толерантним ставленням до різних політичних поглядів та переконань, визнанням опозиції. Найважливішою політичною цінністю є громадянські права і свободи. Оскільки в демократичних суспільствах громадяни вільні у виборі – брати чи не брати участь в політиці, то реальна політична активність є середньою. При цьому більшість членів суспільства внутрішньо готові до політичної участі.

Комунікативний підхід до типології політичної культури багато в чому був визначений працею англійського політичного мислителя Карла Поппера. У праці «Відкрите суспільство та його вороги» К. Поппер протиставив «закритим суспільством,» культура яких консервативна, ґрунтується на колективній відповідальності, обтяжена великою кількістю усіяких табу, законів і звичаїв і тому закрита для зовнішнього впливу та прогресу – «відкрите суспільство», якому притаманні право прийняття особистих рішень, особиста відповідальність громадян. Це і визначає динамізм розвитку та відкритість їх культури. Методологія К. Поппера дала підставу для вирізнення закрито-го та відкритого типів політичної культури.

Закрита політична культура – замкнутий, зорієнтований тільки на власні локальні цінності, зразки та норми, тип. Для нього характерний традиціоналізм політичної свідомості та поведінки. Закриті політичні культури не спроможні до скільки-небудь продуктивного обміну цінностями з іншими політико-культурними системами. Закритий тип політичної культури притаманний для патріархальних та тоталітарних суспільств.

Відкрита політична культура характеризується спроможністю до комунікації, інновацій та модернізації. Вона порівняно легко вбирає у себе інокультурний досвід. Відкритий характер мають політичні культури демократичних суспільств, що обумовлює динамічність і еволюційність їх розвитку.

За територіально-національною ознакою виокремлюють **національний тип** політичної культури. Він відповідає традиціям і особливостям певного етносу в межах його території. Однак навіть у культурі відносно «чисто» національного типу внутрішні політичні цінності, настанови-неоднорідні. Це дало підставу для вирізнення поняття політична субкультура.

Політична субкультура – сукупність особливостей політичної культури певної соціальної групи, які відрізняють цю політичну культуру від культури інших людей.

Групові особливості зумовлені відмінностями в соціальному стані людей, освітніми, статеві-віковими, етнічними, релігійно-конфесійними та іншими чинниками. Це дало підстави для тверджень про субкультуру жінок, робітників, підприємців, селян, молоді. Наприклад, молодіжну субкультуру вирізняють гострота сприйняття політичних подій, емоційність, тяжіння до нового, а нерідко й недостатня зваженість оцінок. Водночас складовою політичної субкультури соціальної групи є найтиповіші риси політичної культури суспільства.

Наявність у суспільстві полярних політичних субкультур, їх велика розбіжність породжують фрагментарну політичну культуру, яка спричиняє нестабільність у суспільстві, неповагу до загальнонародських, загальнонаціональних цінностей та ідеалів, що стримує прогресивні зрушення в суспільстві.

Багатоманітність методологічних підходів до типології політичної культури та множинність цих типів відбивають усю складність політико-культурного феномену, являючи собою складне структурне утворення. Політична культура будь-якого суспільства своїми конструюючими елементами має політичну свідомість та політичну поведінку кожного з його членів.

Політична культура виконує певні соціальні функції. До них відносяться: виховна, призначення якої полягає в підвищенні політичної свідомості й національної самосвідомості через безпосередню участь громадян в управлінні, політичному житті, зростання її інформованості й компетентності, освіченості.

Регулятивно-нормативна функція дозволяє людині визначити межі своєї політичної діяльності, місце, права та обов'язки в ній.

Прогностична функція сприяє передбаченню можливих варіантів поведінки суб'єктів політики за певних ситуацій, у перебігу політичних подій.

Комунікативна функція забезпечує ідейно-політичний зв'язок громадянина з політичною системою, іншими членами суспільства.

Процес формування політичної культури відбувається передусім під впливом політичного життя, певних режимів, політичних систем. Чим вони демократичніші, тим вищий рівень політичної культури громадян.

Перспективи її розвитку полягають насамперед у розбудові громадянського суспільства з демократичними формами правління, у пріоритеті прав і свобод громадянина, у поділі владних функцій, зверхності закону для усіх громадян та посадових осіб.

Базові поняття та категорії:

Політична ідеологія, підданство, політична свідомість, політична культура, масова політична свідомість, громадська думка, політичні уявлення, політичні переконання, політичні цінності, політичні орієнтації, культура політичної поведінки, тоталітарна політична культура, авторитарна політична культура, демократична політична культура, національна політична культура, політична субкультура.

Навчальні завдання для самостійної роботи:

- розкрийте зміст політичної свідомості, покажіть її структуру;
- поясніть взаємозалежність між політичною психологією і політикою;
- назвіть основні фактори, які впливають на процес формування і розвитку політичної культури суспільства;

- у чому Ви вбачаєте взаємозв'язок між політичною системою і політичною культурою нашого суспільства? Визначте його характер і спрямування.

Питання для самоконтролю:

- 1) Що таке політична свідомість?
- 2) Як Ви розумієте термін «масова політична культура»?
- 3) У чому Ви вбачаєте потребу і необхідність політичної психології як науки?
- 4) Які ознаки прояву політичної культури?
- 5) Як би Ви охарактеризували політичну культуру нашого суспільства сьогодні?

Розділ 12

ОСОБА ЯК СУБ'ЄКТ ПОЛІТИКИ

Характерною особливістю сучасного етапу розвитку суспільства є зростання ролі людини, особи, особистості в політичному житті. Зростає відповідальність та активність громадян у суспільних справах. Державні органи, політичні партії, громадські організації приймають управлінські рішення на підставі врахування інтересів та думок усіх громадян відповідних спільнот. Тому аналіз політики на рівні суспільства і його структурних елементів – соціальних спільнот, політичних інститутів – має доповнюватись на рівні особи, її політичної поведінки. Вивчення участі особи в політиці, шляхів і засобів реалізації її громадянських і політичних прав є одним із найважливіших завдань політології.

1. Особа і суспільство

Людина як єдність біологічного і соціального являє собою складну багатовимірну істоту, яку вивчають в різних аспектах багато наук. Політологія з'ясовує її місце і роль у системі політичних відносин. Однак діяльність людини у політичній сфері є лише частиною її багатоманітного соціального життя. Поведінка людини тут підлягає загальним соціологічним закономірностям. Ось чому вивчення особи як суб'єкта політики потрібно починати з з'ясування проблеми взаємовідносин між особою і суспільством. Але спочатку необхідно визначити суть таких понять, як «людина», «індивід», «індивідуальність», «особа», що дозволить глибше з'ясувати сутність феномена людини. (Див. схему 36).

Індивід (від лат. *individuum* – *неподільне*) – у Цицерона латинський переклад грецького поняття «атом». У класичній традиції – позначення одиничного, на відміну від сукупності, маси.

Індивід – це позначення окремого буття, живої істоти, окремої людини, на відміну від колективу, соціальної групи, суспільства в цілому. Протиставлення індивіда і суспільства утворює вихідний пункт концепцій індивідуалізму.

Індивідуальність визначається особливою, лише їй притаманною системою якостей, – психологічних і соціальних. Неповторність індивідуальності створюється її природними задатками та унікальним місцем у світі, утвердженням цієї унікальності.

Кожен із нас несе у собі єдність особи, особистості та індивідуальності; вияви їх різноманітні та багатопланові.

Людина – природно-соціальна істота, якісно особливий ступінь живих організмів на Землі, здатних до свідомої саморегуляції, завдячуючи чому вона постає як суб'єкт суспільно-історичної діяльності й культури.

Суспільство – одна з основоположних категорій соціальної філософії, історії, соціології та політології. Суспільство – якісно відмінне від природи, багатомірне, внутрішньо розгалужене і водночас органічне цілісне утворення, що постає як сукупність історично сформованих способів і форм взаємодії, в яких знаходить свій вияв всебічна і багатовінева взаємозалежність людей.

На думку Платона, суспільство є об'єднанням людей для задоволення їх інтересів, засобом реалізації потреби людей одне в одному. За Аристотелем, воно є втіленням притаманного від народження соціального інстинкту людини. Релігійна філософія вважала суспільство проявом божого творіння. Просвітителі (Т. Гобс, Ж. Ж. Руссо, Ф. М. Вольтер) та французькі матеріалісти XVIII ст. трактували суспільство як форму суспільної угоди; Г. Гегель – як реальний процес життєдіяльності людей, що відбувається завдяки втіленню в життя абсолютної ідеї. І. Бентам визначає суспільство як «фіктивне тіло, що складається з індивідуальних осіб, які розглядаються як його складові члени». Г. Зіммель відроджує Платонову ідею про суспільство як засіб реалізації внутрішніх спонук, потреб, мотивів індивідів. М. Вебер доповнює її тезою про «деякий мінімум взаємоорієнтацій». Т. Парсонс трактує суспільство як соціальну систему, що функціонує завдяки взаємодії людей та соціальних інститутів. Марксистська соціальна філософія визначає суспільство як сукупність історично обумовлених форм спільної діяльності людей. Головною детермінантою суспільного життя є спосіб виробництва матеріальних благ. Саме він обумовлює соціальний, політичний та духовний процес життя. Суспільне буття визначає суспільну свідомість, а не навпаки – ось головний висновок марксистської соціальної філософії.

Особа – це передусім представник певного суспільства, соціальний індивід із певним набором соціальних характеристик. Особа є системою фізіологічних, психологічних і соціальних якостей у їх єдності.

Поняття особа багатозначне. З одного боку, воно репрезентує конкретного індивіда як суб'єкта діяльності. З іншого – особа розуміється як соціальна властивість індивіда, як сукупність інтегрованих в ньому соціально

значущих рис. Цей другий аспект поняття найбільш важливий з точки зору соціології і політології, так як ці науки окрема людина цікавить не сама по собі, а як член певного суспільства, соціальної групи, який характеризується деякими соціально-типовими рисами.

Тут перед нами постає проблема взаємовідносин особи і суспільства. Яке ж їх співвідношення? Різні філософські і соціологічні школи по – різному трактують проблему сутності людини і суспільства, а також взаємовідносини між ними. Це одне з найскладніших світоглядних питань, яке хвилює людство на протязі тисячоліть. Сьогодні ми ще не маємо його загальноприйнятого трактування. Кожна людина вирішує це питання для себе і по своєму. Але прийшовши до того чи іншого його вирішення, вона відкриває, що не є одинокою в своїй позиції, що в неї є одностайності. Так що і наше трактування даної проблеми є одне з можливих.

Розглянемо три різні концепції, які представлені класиками соціології – Емілем Дюркгеймом, Максом Вебером і Карлом Марксом.

Еміль Дюркгейм визнає, що суспільство виникає в результаті взаємодії індивідів, але, раз виникнувши, воно починає жити за своїми власними законами. І тепер все життя індивідів визначається суспільством, впливати на яке вони не можуть, або впливають дуже мало, не змінюючи суті соціальних чинників. Особа ж, згідно Дюркгейму, є двояка реальність, в якій співіснують, взаємодіють і борються дві сутності: соціальна і індивідуальна. В останній знаходить вираз постійність людської природи проти історичних рис особи, які змінюються разом з суспільством.

Щодо Макса Вебера, то його позиція прямо протилежна точці зору Дюркгейма. Для Вебера не існує соціальної реальності, крім індивідів. Він не заперечує існування і необхідності вивчення таких соціальних утворень як клас чи нація, держава чи сім'я, але вчений вважає, що самі по собі вони не можуть діяти цілеспрямовано і осмислено. Цим колективним соціальним формам не можна приписувати волю і мислення, і тому вони не є суб'єктами суспільного розвитку. Вебер вбачав в ролі суб'єктів окремих індивідів, які тільки і можуть здійснювати осмислені, цілеспрямовані дії. Усі суспільні утворення, з його точки зору, являють собою, скоріше, способи організації специфічних дій окремих індивідів. Тому соціологія, вважає Вебер, вихідним своїх досліджень повинна брати поведінку індивідів чи групи індивідів, прагнучи при цьому розкрити зміст їх дій.

Теорія Карла Маркса є ще одним з варіантів вирішення даної проблеми. В його розумінні, суб'єктами суспільного розвитку є соціальні утворення декількох рівнів: людство, клас, нація, держава, сім'я і особа. Розвиток суспільства здійснюється в результаті дій всіх цих суб'єктів. Однак вони не

рівнозначні, і сила їх дії на суспільний розвиток змінюється в залежності від історичних умов. В різні епохи як вирішальна сила висувається один з них. У первісному суспільстві основним суб'єктом соціального життя була сім'я і утворення, які виникли на її основі – рід, плем'я. У класовому суспільстві суб'єктами є крупні соціальні спільності – класи, нації. Наступним домінуючим суб'єктом соціальної дії повинно стати «усуспільнене людство», яке усвідомило себе і значення свого існування.

Як же уявляв собі К. Маркс співвідношення між особою і суспільством? Вихідним положенням, яке розкриває взаємозв'язки між ними, є його теза про те, що сутність людини не є абстракт, притаманний окремому індивіду, що в своїй дійсності вона являє собою сукупність всіх суспільних відносин. Це означає, що соціальні якості людини не дані їй від народження, не виникають з неї самої, а їх основою є існуючі суспільні відносини. Кожний індивід застає останні як зовнішню по відношенню до себе реальність, а потім в процесі своєї життєдіяльності освоює їх певну сукупність, формуючи тим самим свої особистісні соціальні якості. Таким чином, особа, згідно з Марксом, є продукт і в той же час суб'єкт суспільних відносин. В свою чергу суспільство є результат взаємодії людей, які проживали в минулому, так і поколінь людей, які живуть тепер.

Для розуміння глибинної суті взаємозв'язку особи і суспільства важливо підкреслити, що людина, згідно з Марксом, не є пасивним об'єктом впливу з боку суспільства і соціальних груп, які його складають. Цей вплив людина відчуває в процесі власної діяльності, в ході активної своєї взаємодії з суспільством. В міру того, як індивід освоює набутий і існуючий у суспільних відносинах соціальний досвід, він перетворюється в свідомого суб'єкта суспільного розвитку. Ставши таким, він і сам впливає на суспільство. Таким чином, суспільство і особа знаходяться у діалектичному взаємозв'язку, який полягає в тому, що суспільство творить людину як людину, а вона творить суспільство.

Слід наголосити, що проблема співвідношення суспільства і особи залишається відкритою. Вважаємо, що висвітлена нами вище третя точка зору в найбільшій мірі відповідає дійсному стану речей. Тому будемо виходити з того, що висхідними моментами у розумінні людини як суб'єкта політики є та соціальна реальність в яку він входить, і ті соціальні функції, які він в ній виконує.

2. Політична соціалізація особи в умовах сучасної України

Процес засвоєння індивідом соціально-політичних знань, норм, цінностей і навичок діяльності, в результаті якого він приймає на себе певну політичну роль, називається **політичною соціалізацією особи**. Під політичною

роллю розуміють політичну функцію, нормативно схвалений спосіб політичної поведінки, очікуваний від кожного, хто займає дане положення.

Поняття «політична соціалізація» запровадили у вжиток наприкінці XIX ст. американський соціолог Ф. Гіддінс і французький соціопсихолог Г. Тард. Вони тлумачили його як «процес розвитку соціальної природи людини», «формування особистості під впливом середовища». Іншими словами, **соціалізація** – процес залучення індивідів до соціальних норм і культурних цінностей суспільства. Вказуючи на її важливість, індійський політолог П. Шаран визначив соціалізацію як «процес цивілізації суспільства».

На межі 50-60 рр. XX ст. за аналогією з цим поняттям було сформульоване визначення «політології соціалізації», що його ввели у політичну науку американські соціологи й політологи. На їхню думку, це «процес, завдяки якому індивід засвоює політичну культуру суспільства, основні політичні поняття, свої права та обов'язки відносно уряду та набуває уявлень про структуру й механізм політичної системи». Хибою цього визначення є те, що в ньому особистість виступає пасивним об'єктом виховання і навчання.

Оптимальнішим є визначення російського політолога Є. Шестопаля, яка справедливо вважає, що поняття «політична соціалізація» ширше, ніж політичне виховання або просвіта, бо охоплює не тільки цілеспрямований вплив на особистість панівної ідеології та політики, не лише стихійний вплив, а й особисту політичну активність.

Політична соціалізація має своїм результатом різний рівень засвоєння людиною політичних цінностей суспільства, соціальної групи, політичної організації. В одних випадках здійснюється лише поверхове залучення її до політики, в інших – формується людина активна, політично ініціативна, переконаний прибічник певних політичних поглядів. Політична соціалізація не закінчується з досягненням певного віку, а супроводить людину все її життя.

Процес політичної соціалізації є досить складним. У ньому можна вичленили дві сторони: об'єктивну і суб'єктивну. Перша – пов'язана з тим, що на особу завжди діють багато об'єктивно існуючих соціальних чинників і сам цей вплив носить не навмисний характер.

Такими чинниками є вся сукупність існуючих соціально-економічних, політичних і духовних відносин. Суб'єктивна сторона політичної соціалізації пов'язана з свідомою, цілеспрямованою діяльністю суспільства по формуванню у людей певних політичних якостей. Цю функцію виконують різні установи виховання, навчання і професійної підготовки членів суспільства.

У процесі політичної соціалізації виділяють чотири етапи.

1. Громадянське дозрівання, заохочення людини до політики має стадіальний характер. Воно починається вже у віці 3-4 років, коли через сім'ю,

засоби масової інформації, найближче оточення дитина набуває перших знань про політику; на етапі первісної соціалізації діти одержують різні уявлення про правильну або неправильну поведінку, вчинки. Під впливом настроїв і поглядів, що панують у сім'ї, часто «закладаються» політичні норми й цінності на все життя, які відзначаються неабиякою стійкістю. Тому масштабні перетворення соціальних і політичних відносин у суспільстві потребують певних змін і в моделі сімейних стосунків.

2. Політичне виховання і навчання дітей значною мірою відбувається в школі, період перебування в якій становить вторинну політичну соціалізацію. За цей час дитина вивчає основні, загальноновизнані в суспільстві цінності й погляди, набуває початкового досвіду соціальної практики, особливо через участь у діяльності дитячих організацій.

3. Наступний етап політичної соціалізації доцільно пов'язувати з періодом життя від 16-18 до 40 років. У 16 – річному віці люди одержують паспорт, а з 18 – юридичне право на участь у політичній діяльності. Водночас вони здобувають ґрунтовні знання в суспільній сфері завдяки навчанню й праці.

4. Політична соціалізація триває з досягненням людьми зрілого віку (40-60 років). На їхню політичну поведінку значною мірою впливають життєвий досвід, наявність дорослих дітей, сталість поглядів. Проте, і в цей період люди вдосконалюються в політиці, краще й глибше оцінюють суспільно-політичні події, завдяки чому можуть вносити корективи у свої політичні погляди й поведінку.

В політології існують різні класифікації політичних ролей.

Приведемо класифікацію А. Боднара: 1. Рядовий член суспільства і громадянин, який не справляє ніякого впливу на політику, не активний і не зацікавлений у політиці, має статус майже виключно предмета політики.

2. Громадянин, член громадської організації, суспільного руху або декількох об'єднань, який опосередковано включений в сферу політичної практики (рішення, дії), якщо це витікає з його ролі рядового члена організації, із організаційних і ідейних зв'язків з своїм об'єднанням, рухом.

3. Громадянин, член виборного органа або активний член політичної організації, який цілеспрямовано і за власною волею безпосередньо включився у політичне життя у тій мірі, в якій воно відображається на внутрішньому житті цієї організації. Міра його участі в політиці визначається суспільним значенням організації і тією конкретною роллю, яку в ній він відіграє.

4. Громадський діяч і особливо політичний діяч.

5. Професійний політик, для якого політична діяльність – це не тільки професійна праця, а й джерело існування і одне з головних занять.

6. Політичний лідер (організаційний, ідейний, формальний або неформальний), який сприймається як авторитет, остання інстанція.

Політична соціалізація виконує **інформаційну, ціннісно-орієнтовану, установчо-нормативну і діяльнісну функції**.

Інформаційна функція. Процес політичної соціалізації не можливий без інформації про владу й політику, політичний устрій держави, форми і способи участі в управлінні нею.

Ціннісно-орієнтована функція. У процесі її реалізації людина залучається до системи історично-сформованих у даному суспільстві політичних відносин, цінностей та орієнтацій, у неї виробляються певний спосіб політичного мислення, власна система ціннісних орієнтацій.

Установчо-нормативна функція. Охоплює процес, спрямований на вироблення в особі певних настанов на сприйняття і споживання політичної інформації, певного ставлення до політичних подій і явищ, до дій інших осіб у сфері політики; на вибір свого стилю, поведінки в політичних відносинах.

Процес політичної соціалізації особи здійснюється через сім'ю, школу, різні громадські організації, релігійні громади, малі соціальні групи, засоби масової інформації, політичні партії, державні органи. У політичній науці ці суспільні структури називають **агентами соціалізації**. (Див. схему 37).

Різні механізми передачі культурних традицій і норм у певних політичних системах дають змогу вирізнити відповідні **типи політичної соціалізації**.

Гармонійний тип політичної соціалізації. Виражає психологічно-нормальну взаємодію людини та інститут влади, раціональне й шанобливе ставлення індивіда до правопорядку, держави, усвідомлення ним своїх громадянських обов'язків.

Гелеманістський тип. Відображає негативне ставлення людини до будь-яких соціальних і політичних систем, крім «своєї».

Плюремістичний тип. Свідчить про визнання людиною рівноправності з іншими громадянами, їхніх прав і свобод, про її здатність змінювати свої політичні пристрасті й переходити на нові позиції, до нових ціннісних орієнтацій.

Конфліктний тип. Формується на основі між групою боротьби, протистояння взаємозалежних інтересів і тому вбачає мету політичної участі в збереженні лояльності до своєї групи та підтримці її в боротьбі з політичними супротивниками.

В умовах, коли здійснюються глибокі соціально-політичні зміни, то для більшості населення країни вони пов'язані з процесом ресоціалізації і формування нової політичної культури. **Ресоціалізація** – процес зміни відношення особи до раніше засвоєних політичних цінностей і прилучення до їх нової системи. Процес ресоціалізації може бути як тривалим, так і набувати драматичних і вибухових форм. Прикладом ресоціалізації мас населення може

служити процес зміни політичних режимів в країнах Східної Європи і, зокрема в Україні. Наше суспільство переживає сьогодні перехідний період.

Нестабільність, невизначеність суспільних процесів, зміна економічної і політичної ситуації ставлять жорсткі вимоги до особи. Сьогодні кожного громадянина України стосуються проблеми входження в ринкові відносини, ставлення до влади, адаптації до кризи у всіх сферах суспільного життя. (Див. схему 38).

Створення ринку в нашій державі є досить складним не тільки внаслідок економічних та організаційних труднощів, а й через соціально-політичні колізії на ґрунті національно-культурних традицій, менталітету української нації. Виявилось майже повна неготовність наших людей працювати в умовах ринку, легальна ділова активність у сфері виробництва перебуває майже на нулі. Зате набули широкого розмаху у галузі перерозподілу. – «вибивання» ресурсів, кредитів у держави, розкрадання і шахрайство, «тіньова» комерційна і банківська діяльність. Ці види активності накладають на людей свій відбиток, формують такі риси, як злочинська спритність, рекет, нечесність, неповага до закону, невіра людей до вияву своєї активності, здібностей в межах легальних організацій. Перехід до ринку навряд чи можливий без опори на власні національно-духовні традиції.

Досвід історії підтверджує, що головною передумовою соціалізації особи можуть бути:

- зміна стереотипів, норм, менталітету, що дісталися нам у спадщину від тоталітарного колишнього СРСР;
- пропаганда національної самосвідомості й ідей соціальної толерантності;
- створення системи політичної освіти;
- підняття авторитету української держави як спільного дому для всіх, хто в ній проживає.

Базові поняття та категорії:

Людина, індивід, індивідуальність, особа, суспільство, політична соціалізація особи, агенти політичної соціалізації особи, ресоціалізація, політичні ролі, політизація особи, чинники політизації особи.

Навчальні завдання для самостійної роботи:

- проаналізуйте різні теорії щодо співвідношення особи та суспільства: які представлені класиками соціології – Емілем Дюркгеймом, Максом Вебером і Карлом Марксом;

- політична соціалізація виконує інформаційну, ціннісно-орієнтовану, установчо-нормативну і діяльнісну функції: проаналізуйте їх;
- вясніть, які чинники впливають на процес політичної соціалізації особи.

Питання для самоконтролю:

- 1) Що таке особа (особистість)?
- 2) Дайте визначення політичної соціалізації особи.
- 3) Чи можлива ресоціалізація особи?
- 4) Яка роль ВНЗ в політичній соціалізації особи?

Розділ 13

ПОЛІТИЧНЕ ЛІДЕРСТВО ТА ПОЛІТИЧНІ ЕЛІТИ

Питання політичного лідерства та політичних еліт займає одне з чільних місць в історії та теорії політичної науки. Оскільки лідери та еліти завжди відігравали велику роль в політичному житті. Тому ця проблема заслуговує на увагу студентів та всіх бажаючих.

1. Поняття політичного лідерства

Спроба з'ясувати сутність та природу політичного лідерства, його роль в організації суспільного життя сягають сивої давнини і на сьогодні не припиняються. Свій початок вони беруть у культурі героїв міфологічної свідомості. Цією проблемою займалися мислителі Стародавнього Сходу, античні історики і філософи, зокрема, Геродот, Плутарх, Демокрит, Сократ, Платон, Арістотель.

В епоху Відродження Н.Макіавеллі вважав, що типовий політичний лідер – правитель, який домагається мети, не вибираючи засобів. Ф.Ніцше у праці «Генеалогія моралі» вказував на прагнення людини зайняти пост лідера як на природний інстинкт людини і зазначав, що лідер має право ігнорувати мораль. На думку Фрейда, народні маси потребують авторитету так як сім'я потребує авторитетного батька.

Більш пізні західні політологи і соціологи намагаються з'ясувати проблему лідера уже на інших рівнях. Заслуговує на увагу концепція особистих якостей, згідно з якою лідер є особистістю з відповідними соціально-психологічними якостями (почуттям гумору, такту, вмінням звертати на себе увагу та ін.). Звичайно, особисті якості відіграють тут істотну роль. Проте, гіпертрофуючи цей фактор – трактуючи лідера тільки як явище біопсихологічне, поза соціально-економічною зумовленістю, ця теорія не може достатньою мірою з'ясувати проблему політичного лідерства.

Проголошується інший підхід, при якому особистість виступає як функція ситуації. Поведінку лідера, його позиції, придатні в одній ситуації, не можна використати в інших. В одних умовах на посаду лідера підходить

одна людина, в інших – інша. В рамках цієї теорії цікаві висновки роблять Е.Фромм та Д. Рістен. Вони вважають, що лідером може виступати безпринципна людина, яка є «функцією ситуації», керівником, що підкоряється обставинам. Е.Фромм називає подібного керівника «людиною ризикової ситуації», що розцінює себе як товар, який необхідно продавати відповідно до кон'юктури. Д.Рістен визначив такого лідера як людину «зовнішньої орієнтації»: лідер може оволодіти ситуацією, використати або повернути її на свою користь. Ця обставина, на думку деяких політологів, є слабким місцем зазначеної теорії.

Поширена також точка зору, що лідером стає людина, котра найбільш успішно здійснює орієнтацію на інших. Тобто той, хто хоче стати лідером, повинен враховувати пануючі звичаї або домінуючий характер, що дало б йому змогу піднятися без напруження або ризику на керівний пост.

Відправним пунктом для розуміння соціальної природи політичного лідерства є усвідомлення того, що лідерство являє собою процес складної взаємодії між людьми в соціальних системах і виростає з потреб їх спільної діяльності в організації і керівництві, заснованих на авторитетно-легітимному нав'язуванні волі та підкоренні.

Зміст поняття лідерства складають такі важливі ознаки:

- сукупна солідарна діяльність людей;
- наявність спільних інтересів і спільної мети;
- перевага носія авторитету в якостях та повноваженнях.

Лідерство це є результат персоніфікацій ідентифікованих групових і суспільних інтересів. Його сенс полягає в здійсненні авторитетного керівництва в організації суспільно-політичного життя. Видатний український політичний мислитель В. Липинський справедливо стверджував, що «тільки тоді, коли є загально визнані громадські, церковні, воєнні, родинні і класові авторитети, на які може опертися влада, народжується на території даного громадянства його власна держава».

Якщо спробувати коротко визначити політичне лідерство, то можна сказати, що воно являє собою заснований на авторитеті персоніфікований спосіб самоорганізації суспільного життя.

Політичне лідерство (від англ. *Leader – ведучий, керівник*) – процес взаємодії між людьми, в ході якого наділені реальною владою авторитетні люди здійснюють легітимний вплив на суспільство (чи певну його частину), котра добровільно віддає їм частину своїх політико-владних повноважень і прав.

Як уже зазначалось, політичне лідерство виникає і функціонує як об'єктивно-суб'єктивний процес. Об'єктивність лідерства зумовлена соціальними причинами його виникнення і розвитку, місцем і роллю в організації

життя суспільства. Разом з тим політичне лідерство нерозривно пов'язане з певним суб'єктом, власне, з персоною лідера. Конкретна особа стає суб'єктом лідерства завдяки своїм особистим якостям, авторитету («харизмі») і внаслідок добровільного визнання і підкорення з боку інших з метою реалізації спільного інтересу. Виходячи з цього, слід розрізняти поняття «політичне лідерство» і «політичний лідер».

Сам термін **«лідер»** дослівно означає – провідник, керівник. За традиційним визначенням, **політичний лідер** – це впливовий учасник політичного процесу, який незалежно від формального статусу, намагається і здатний консолідувати зусилля людей, спрямувати їх на досягнення висунутих ним спільних цілей. Він може очолювати державу, велику соціальну чи соціально-етнічну спільноту, політичну партію, суспільно-політичний рух, громадсько-політичну організацію. Становище лідера зобов'язує багато до чого, адже його авторитет, політичні та особисті якості суворо оцінюються людьми і значною мірою зумовлюють успіх політичної діяльності. (Див. схему 39).

Розумінню проблеми політичного лідерства сприяє типологізація даного феномену. (Див. схему 40).

2. Типологія політичного лідерства

Складність і багатоманітність суспільно-політичного розвитку, політичних процесів і політичної діяльності зумовлюють багатоманітність типів лідерства. В науковій літературі мають місце різні варіанти типологізації політичного лідерства, які базуються на різних критеріях.

Одна з перших спроб типологізації лідерства належить М. Веберу, який здійснив її, виходячи з типів владарювання. На цій основі М. Вебер виділив три основні типи політичного лідерства:

- **традиційне лідерство**, засноване на вірі як правлячих, так і підлеглих в те, що влада є законною, оскільки спирається на авторитет освячених і непорушних традицій і звичаїв її наслідування. Даний тип лідерства складає основу існування всякої монархічної влади;

- **раціонально-легальне або бюрократичне лідерство**, засноване на вірі в законність раціонально-встановлених правил і процедур обрання лідера і його ділову компетентність. Цей тип лідерства відповідає республіканським формам правління Нового і Новітнього часів; його характерними ознаками є наявність легальних процедур обрання, відповідність особистості претендента бажаному набору необхідних професійних якостей, конкурентність та періодичність змін лідера;

- харизматичне лідерство, засноване на ірраціональній вірі в надзвичайні, надприродні, недоступні для інших, богоявлені якості правителя, які надають йому можливість і неформальне право підкоряти собі маси (харизма – винятковий, містичний божий дар, властивий людині). Харизматичне лідерство характеризується режимом необмеженої влади лідера, яка «ґрунтується на ідеї служіння мас інтересам суспільства і держави, уособлених у персоні лідера; повною особистою відданістю мас лідеру: «Харизма» досить часто в сучасних умовах має формально-юридичну захищеність у вигляді процедур канонізації постаті вождя, президента, висування «батька нації та народів» єдиним кандидатом на виборах тощо.

Характеризуючи вище означені типи лідерства, М. Вебер підкреслював, що якщо перші два типи притаманні стабільним соціальним спільнотам, то харизматична влада завжди виникає на переломних етапах розвитку суспільства, пов'язаних із радикальною зміною соціально-економічних структур, культурно-ціннісних орієнтацій, активізацією масового ентузіазму. Харизматичне лідерство несе в собі заперечення минулого державного досвіду, ідею революційності і месіанізму.

Для більш детального аналізу проблем типології лідерства сучасна політологія застосовує такі критерії: функції та роль лідера в суспільстві, стиль та методи діяльності, ціннісні орієнтації, характер участі лідерів в організації політичної влади, масштаб і рівень їх діяльності тощо. (Див. схему 41).

Застосовуючи критерії функцій та ролі політичного лідера в системі владних відносин, цікаву класифікацію політичних лідерів запропонував відомий західний політолог М.Херман. Він поділяє лідерів на:

- **лідер-«комівояжер»** – сенс своєї діяльності він вбачав у вираженні та задоволенні інтересів своїх послідовників;

- **лідер-«пожежник»** – його діяльність – це ланцюг реакцій на початкові умови ситуацій;

- **лідер-«маріонетка»** – ним керують його прибічники. Подібну типологію політичного лідерства застосовує Р.Такер, виділяючи лідерів «реальних» та «менеджерів». Перші – це лідери-герої, революціонери, реформатори. Другі – ті, що майже не впливають на хід подій.

Г. Лассуелл намагається пояснити типи лідерів, виходячи із особливостей їхньої політики. З цих позицій він виділяє лідерів-адміністраторів, алігаторів, теоретиків. На думку Г. Лассуелла, вождями-алігаторами керує почуття провини, вони шукають полегшення через такі механізми, як викривання інших. Лідери-ідеологи – це індивідууми, котрі пережили втрату багатьох ідей. Лідери-теоретики схильні до теоретизування, вміють побороювати тривогу, перетворюючи їх у слова, заяви і маніпулюючи.

Більшість сучасних політологів виходить із дихотомічного трактування лідерства. В.Хагеман виділяє «консервативний» та «революційний» типи лідерів. Перші у своїй діяльності спираються на традиційні установки та норми, другі – основні свої дії спрямовують на поповнення останніх, тому мусять мати особливі риси характеру.

Р. Такер поділяє лідерів за мірою їхнього впливу на суспільство на «реальних» та менеджерів. Перші – це лідери-герої, другі – ті, котрі майже не впливають на хід подій. Дві категорії лідерів – перетворювачів і дільців – виділяє Дж. Бернс. Лідери-перетворювачі діють в ім'я реалізації своїх глобальних поглядів, лідери-дільці, навпаки, чинять «тут і негайно», концентруючи свою увагу на деталях, незважаючи на те, яким повинно стати суспільство в остаточному підсумку.

Дж. Бернс також пов'язує ці типи лідерів з наявною ситуацією і середовищем, де відбувається їхня діяльність. Він взагалі протиставляє революційне лідерство в межах суспільства, як перетворююче, партійному лідерству як діловому.

Цікаву типологію політичного лідерства запропонував Е. Вятр.

Вона ґрунтується на психологічних рисах й типах поведінки політичних лідерів і постає у такому вигляді: виходячи зі ставлення до ідеології власного руху виділяють «чисті» типи лідера-ідеолога та лідера-прагматика; за ставленням до власних прихильників існують лідер-харизматик та лідер-представник (перший формує, другий виражає волю тих, хто за ним стоїть); за ставленням до противників лідери бувають угодовцями, що прагнуть до пом'якшення конфлікту і пошуку компромісних рішень, а також фанатики, котрі намагаються навмисне загострити конфлікт та знищити противника будь-що; за способом оцінки дійсності виділяють «чисті» типи відкритого лідера та лідера-догматика. Е. Вятр слушно вважає, що ці чогири дихотомії «чистих» типів лідерів взаємно не пов'язані, тобто окремі типи виявляються в різних комбінаціях.

Проаналізувавши стиль політичної поведінки американських президентів, Дж. Фарбер запропонував чотири можливих стилі реалізацій лідерських обов'язків:

- **активно-позитивний стиль**, зорієнтований переважно на продуктивну діяльність, раціональне розуміння лідером своїх обов'язків і здібностей, кола своїх можливостей;

- **активно-негативний стиль**, зорієнтований на задоволення власних амбіцій, самолюбства, честолюбства;

- **пасивно-позитивний стиль**, зорієнтований на збереження лідером своїх попередніх ціннісних орієнтирів, уявлень і кола прихильників, які змушують лідера приймати політичні рішення у межах існуючих традицій;

- **пасивно-негативний стиль**, передбачає мінімальне виконання лідером своїх обов'язків у межах існуючої системи думок і відносин.

Для такого лідера характерне або передоручення ведення справ своєю оточенню, або прийняття імпульсивних, непродуманих рішень.

Використовуючи даний критерій, Л.С. Стогділ виділяє такі типи політичного керівництва: авторитетний, переконуючий, демократичний, інтелектуальний, виконавчий.

Найбільш поширеною в політології класифікацією за стилем є поділ лідерства на авторитарний та демократичний типи.

Оскільки в лідерстві завжди виражаються певні ціннісні орієнтації, то його типологія часто здійснюється на основі ставлення лідера до пануючих у суспільстві цінностей культури та ідеології. З огляду на це лідерів поділяють на типи:

Лідер-консерватор, діяльність якого спрямована на відродження та збереження усталених цінностей і традицій, норм і правил соціальної поведінки. Це, як правило, керівники консервативних, республіканських та християнсько-демократичних партій і рухів.

Лідер-ліберал (реформатор), який, не відкидаючи пануючі цінності, прагне внести до них певні зміни відповідно до вимог часу і змін політичної ситуації. Це лідери партій ліберального і соціал-демократичного напрямку.

Лідер-революціонер, діяльність якого спрямована на заперечення існуючих цінностей і утвердження нових. До цього типу відносять керівників революційно-демократичних, комуністичних, анархічних партій.

Лідер-реакціонер, який відстоює застарілі, віджилі цінності та традиції. Це, як правило, вожді ультраправих і ультралівих партій, які тяжіють до тоталітаризму та диктатури і дуже часто породжують харизматичний тип лідера.

У теоретичній та практичній політології поширеним є поділ лідерства на формальне і неформальне за критерієм характеру участі лідерів в організації суспільно-політичного життя. Формальне лідерство пов'язане з встановленими правилами висування і призначення лідера-керівника. Неформальне – виникає як результат особистих взаємин лідера з певною спільнотою на основі завоювання власного авторитету. На цій основі в політології розрізняються поняття «лідера» і «керівника». Різниця між політичним керівником і лідером полягає в тому, що керівник, як правило, призначається «зверху», а лідер висувається стихійно «знизу». Звичайно, в деяких випадках керівник може бути чи може стати і неформальним лідером. Проте керівник часто не володіє необхідними якостями лідера. Це, як правило, «номенклатурник», слухняний рупор верхів.

Вивчення політичного лідерства, в тому числі його типів, вимагає конкретно-історичного підходу. Суспільний устрій, політичний режим та інші

чинники зумовлюють тип політичного лідера. Так, у минулому столітті, коли політична активність народних мас була низька, лідер враховував тільки політично-активні групи і боровся в парламенті за своє місце і кар'єру. Такого лідера характеризували такі особисті якості і типові ознаки, як: гуманітарна освіта (здебільшого юридична), середня політична орієнтованість, вміння налагоджувати контакти, чудові ораторські здібності та ін.

У перші десятиріччя ХХ ст. традиційного політика-парламентаря почав витісняти політичний лідер «нового типу». Це, передусім, лідер-демагог, який виник з приходом до влади в Європі фашизму. (Б. Муссоліні, А. Гітлер та ін.). Він апелював до широкої, здебільшого неорганізованої маси, спекулюючи на її інстинктах, пересудах, традиційному консерватизмі, політичній недосвідченості. Вжиток були введені примітивні заклики, розраховані на створення атмосфери масового психозу. Такі лідери оголосили себе керівниками народу, зверталися безпосередньо до народу, говорили про істотні для нього проблеми, обіцяли боронити інтереси народу. Їх характеризувало низьке соціальне походження, що давало змогу розуміти психологію народних мас і вміло використовувати стиль. Манера промов відзначалася широким використанням просторічних звертотів, грубих примітивних висловлювань і навіть лайки. Все це призначалося для народних мас, які не звикли самостійно мислити.

Серед лідерів «нового типу» з'явилися політичні бюрократи, фахівці зі створення політичних організацій і керівництва ними, які володіли методами масової комунікації. Але саме в цей час на ґрунті представницької демократії Заходу народилися політичні лідери, характерними рисами яких були висока загальна і політична культура, професіоналізм, особиста порядність і мужність. Таким діячам властиве масштабне політичне мислення. Ці лідери дійсно виражали загальнонаціональні інтереси і забезпечували вихід своїх народів з екстремальних умов. Сказане повною мірою стосується Ф. Рузвельта, У. Черчілля та інших.

Після другої світової війни формується тип лідерів, яким властиве вміння володіти масами. У передвибірчій компанії вони орієнтуються на масові аудиторії. В найскладніший момент ведуть гру на публіку. Вміють дохідливо роз'яснювати масам складні проблеми економіки і політики.

Допускаються й інші критерії класифікації політичних лідерів.

Зокрема, можлива і необхідна типологія за рівнем лідерства: загальнонаціональні політичні лідери, лідери регіональних, локальних спільностей різного масштабу. Можливий підхід до лідерства на рівні різних політичних інститутів – «перших осіб» тих чи інших партій, суспільно-політичних організацій та рухів.

Великого значення набуває типологія лідерів залежно від характеру політичного устрою. Йдеться про лідерів демократичних режимів і різних підвидів авторитарних – від олігархічних до воєнних, тоталітарних, дикта-

торських. Політичний досвід розрізняє лідерів за методами здійснення влади як демократів і диктаторів.

Останній тип лідерства властивий авторитарним режимам. Як зазначав Р. Міхельс, диктаторство вождів впливає не тільки з ганебної жадоби панування і дикого свавілля, а й дуже часто зі щирої впевненості в значимості власного «я» для суспільства.

Найбільш повним втіленням диктаторства є лідер тоталітарного режиму. Що він собою являє, можна побачити на прикладі Й. Сталіна.

Поширювалися міфи і легенди про його виняткову силу волі, стійкість, рішучість та «геніальність». Насправді ж він був надзвичайно нерішучим, дуже часто не знав, як бути і що робити. За характеристикою Л. Троцького, це «найпомітніша посередність» більшовицької партії. Була одна всеохоплююча, головна пристрасть, яка повністю його підкорила: жадоба влади. Тільки їй служив, тільки в ній вбачав свою мету.

Взагалі, усім диктаторам властива пристрасть до влади і честолюбство, бажання будь-якою ціною бути об'єктом уваги, досягти слави і викликати захоплення юрби.

Істотною особливістю політичного лідерства в сучасному світі є його харизматизація. Нині людина, відособлена в своєму повсякденному бутті, дедалі частіше намагається знайти захист і підтримку в «верхах». І треба сказати, що надія на лідерів – рятівників значною мірою справдилася. Завдяки їм вдалося дещо зміцнити суспільний консенсус, підняти соціальний оптимізм. В умовах відносно стабільної суспільної ситуації громадськості імпонує лідер, авторитет якого ґрунтується на вірі в його високий професіоналізм і менеджерський хист.

Істотне значення має поділ лідерів на реформаторів і революціонерів. Це, насамперед, відмінності в питаннях тактики. Для реформаторів типовим є прагнення до мирної тактики поступових змін, в основному, шляхом переконання. Революціонери дотримуються екстремістської тактики, що включає насильство, хоча для досягнення окремих цілей революціонери, за певних умов, беруть на озброєння тактичні прийоми реформаторів. В свою чергу реформатори стикаються з тим, що їхня ненасильницька конфронтація викликає тактику насильства з боку прихильників існуючих порядків.

3. Поняття «політичні еліти»

Поряд з політичними лідерами найбільш впливовими й активними суб'єктами політики і влади виступають політичні еліти. Феномени політичного лідерства та елітизму тісно пов'язані між собою і взаємно переплетені,

як і теорії, що їх відображають. Цей взаємозв'язок ґрунтується на їх спільній природі. Очевидно тому досить часто у західній політології лідерство розглядається як «демократичне формування» того ж рівня, що й еліта, водночас під елітою мається на увазі група лідерів. Як засвідчує американський політолог Г. Лассуелл, термін «еліта» вживається в описовій політичній науці для того, щоб окреслити соціальний прошарок, з якого «вербуються лідери».

Термін «еліта» (від франц. *elite*) означає кращий, добірний, обраний. Починаючи з XVII ст., цей термін вживається стосовно товарів підвищеної якості і тільки згодом – стосовно кращих людей у суспільстві. Понятійного статусу у сфері суспільно-політичних наук даний термін набуває лише наприкінці XIX – на початку XX ст. З цього часу елітою вважаються найвидатніші, найкращі представники суспільства чи будь-якої його частини – верстви, групи людей, які мають такі особисті людські і професійні якості, що виділяють їх із оточення, роблять кращими, обраними, що дає їм право володарювати. У політиці це означає, що розвиток суспільства здійснюється значною мірою завдяки владі правлячої меншості, тобто політичній еліті. Основний постулат елітизму – це поділ суспільства на вибрану активну меншість (еліту) і пасивну більшість (масу). Цей поділ здійснюється на основі різних критеріїв, основними з яких є теократичний, генократичний та ціннісний. Очевидно, що людське суспільство ієрархізоване і впорядковане, що через природні і соціальні відмінності, які існують між людьми, кожен виконує свою роль в організації суспільно-політичного життя, зокрема і в керівництві, управлінні суспільними процесами. Із зростанням суспільної активності людей, розвитком державної організації та розподілом праці виділяється певна група людей, що за своїми психо-біологічними і соціальними якостями найбільш здатна до керівної, управлінської діяльності, а отже і до здійснення політичної влади в суспільстві. У політиці це означає, що розвиток суспільства здійснюється під владою меншості, тобто політичній еліті.

Щодо обґрунтування необхідності політичної еліти, то існують різні підходи. Один із них сформулював свого часу Н. Макіавеллі. Його сприйняв В. Парето. Розглядаючи суспільство як цілісність, він вважав, що соціальна система прагне до динамічної рівноваги. Цей динамізм детермінується і забезпечується елітою – правлячою меншістю, її нормальною циркуляцією. Використовуючи термінологію Макіавеллі, В. Парето виділив два типи еліти, що послідовно змінюють один одного при владі. Перший тип – «леви», яким властиві надзвичайний консерватизм і силові методи правління. Другий тип – «лиси», майстри обману, політичних комбінацій. В умовах стабільності переважають «леви». Нестабільність політичної системи вимагає правління еліти «лисів». Загалом механізм соціальної рівноваги нормально

функціонує за умови пропорційного притоку в еліту людей першої і другої орієнтації.

На думку Г. Моски, поділ суспільства на панівну меншість і політично залежну більшість (масу) є загальною умовою існування цивілізації. Саме правлячий «політичний клас» об'єднує індивідів, наділених політичною свідомістю. З переходом від однієї історичної епохи до іншої змінюється склад, структура «правлячого класу», вимоги до його членів. Але як такий цей клас завжди існує і визначає історичний процес. Владу меншості над більшістю Г. Моска пояснює насамперед організованістю першої. Дуже важливо, що ця концепція об'єктивно не виключає сумісної з демократичним правлінням, оскільки розрізняє авторитарний і ліберальний принцип організації панівної меншості.

Р. Міхелс також стверджує, що суспільство не може існувати без панівного «політичного класу». Згідно з його «залізним законом олігархічних тенденцій», демократія, щоб зберегти себе і досягти певної стабілізації, змушена створювати організацію. А це не віддільно від виділення еліти – активної меншості, якій маса змушена довіритися через неможливість її прямого контролю над великою організацією. Внаслідок цього демократія неминуче трансформується в олігархію. Отже, демократія стикається з протиріччям, яке не може подолати. По-перше, вона чужа людській природі, по-друге, неминуче містить у собі олігархічне ядро.

Деякі сучасні політологи поділ суспільства на еліту (носія функції управління) і масу (виконавців) оголошують вирішальною умовою цивілізованого суспільства. А його відсутність означає анархію, «хворобу» соціальної системи (Дж. Портер). Існування політичної еліти визнається цілком справедливим, оскільки вона посідає провідне місце, завдяки своїм природним (Г. Лассуелл) та містичним (З. Фрейд) якостям.

Звичайно, якщо йдеться про «містичні якості» еліти, то таке пояснення її політичного владарювання, мабуть, не дуже обґрунтоване.

Інша справа, коли елітарна структура влади обґрунтовується функціонально – технократично, тобто необхідність політичної еліти виводиться з поділу праці в суспільстві, який корелюється з неоднаковими здібностями людей. Зокрема, М. Вебер владу бюрократичної еліти обґрунтовував її компетентністю. З тим, що керівництво суспільним життям вимагає досить високої професійної підготовки, не можна не погодитися. Народ в більшості до цього не підготовлений.

Стосовно постіндустріального суспільства використовується термін «нова еліта» (менеджери, верхівка чиновників та інтелігенції), який на відміну від терміна «стара еліта» («еліта крові», «еліта багатства») вказує на нові

форми постіндустріальної соціальної структури. Вважається, що влада дедалі більшою мірою асоціюється з доступом до знань, інформації (Дж. Геллбрейт). Це природно, тому що центр влади переміщується до еліти спеціалістів – носіїв знань. Інтелектуальна еліта поліпшує цю структуру. «Позакласове» рекрутування еліт веде до оптимального співвідношення між елітою і масами, що знімає соціальну напругу.

4. Типологія політичних еліт

Теорія і практика суспільного життя з усією очевидністю підтверджують, що елітність, в тому числі політична, є об'єктивним явищем суспільно-політичного розвитку.

За ставленням до влади і місцем у системі владних відносин політична еліта поділяється на правлячу – ту, що безпосередньо володіє державною владою, і не правлячу – (опозиційну) контр еліту, яка веде боротьбу за владу.

Правлячу еліту в свою чергу поділяють на:

- вищу (вищі ешелони влади, які приймають рішення загально-державного рівня);
- середню еліту, яка бере участь у підготовці і в обговоренні політичних рішень;
- адміністративну еліту (бюрократію), функцією якої є виконання політичних рішень. (Див схему 42 і 43).

Відповідно до правочинності і законності володіння державною владою еліта поділяється на легітимну і нелегітимну. Слід зауважити, що дана класифікація є досить неоднозначною. Зазвичай легітимною вважається влада, освячена правом і законом. Однак на практиці досить часто на право, закон, конституцію посилаються насильницькі, тиранічні, диктаторсько-поліційні режими, які не мають авторитету серед мас, тобто їх легітимність є суто формальною.

Панівним методом реалізації влади легітимних еліт є переконання й компроміс.

У нелегітимних еліт, навпаки, питома вага переконання, згоди незначна, зате панують насильство, страх, примус.

У повоєнній Європі досить поширеним став поділ за стилем правління – демократичні, ліберальні і авторитарні еліти. У сучасних плюралістичних концепціях висувається теза, що стабільності ліберально-демократичних політичних режимів вдається досягнути завдяки формуванню множинності еліт у суспільстві, коли поряд з політичною розвивається наукова, економічна, військова, релігійна, художня еліта, які

у своїй діяльності врівноважують політичну еліту, що й забезпечує політичну стабільність, запобігає встановленню авторитарних і тоталітарних режимів.

Досить розповсюдженим у науці – від класичних елітарних теорій і до сьогодні – є поділ еліт на відкриті і закриті.

До еліт відкритого типу відносяться всі ті еліти, які допускають поновлення своїх рядів знизу доверху. Відкриті еліти, таким чином, внутрішньо оновлюються, що гарантує їх стабільність. Головне, щоб процес циркуляції еліт був перманентним. Окрім перелічених особливостей відкритої еліти слід вказати на такі: (Див. схеми 44, 45).

- особисті досягнення в певній галузі;
- професіоналізм, компетентність;
- конкурентний або змагальний спосіб добору;
- чутливість до громадської думки;
- саморегуляція.

Закриті еліти – це замкнені кастові групи, які, зокрема:

- не допускають представників нижчих верств;
- виключають спонтанність у формуванні;
- особисті досягнення цінуються, але головне це відданість системі, цінностям, лідеру (вождю);
- ієрархічна підпорядкованість знизу доверху;
- некритичне ставлення до директив згори;
- байдужість до громадської думки;
- зайняття посад на основі особистої відданості тощо.

Існують й інші типології еліт. Н. Макіавеллі, а вслід за ним В. Парето поділяли еліту залежно від форми здійснення влади – на прихильників відкритого насильства і тих, що віддають перевагу гнучким методам. О. Конт вважав, що зі зміною типу суспільства змінюється і тип еліти. Спочатку домінувала еліта священників, далі – чаклунів і, нарешті, учених.

В американській політології еліта поділяється на статичну і виконавчу (за типом впливу). (Дж. Сандерс, Ф. Нейфа). Еліта оцінюється залежно від форми правління як традиційна, внутрішня і зовнішня (Д. Рісмен). Першій відповідає статична еліта, другій – динамічна, третій – наслідувальна.

Базові поняття та категорії:

Політичне лідерство, традиційне лідерство, бюрократичне лідерство, політична еліта, відкриті еліти, закриті еліти.

Навчальні завдання для самостійної роботи:

- сформулюйте Ваше визначення політичного лідера;
- назвіть відомих політичних лідерів світу та сучасної України;
- які якості сучасного політичного лідера?
- проаналізуйте типологію сучасних еліт;

Питання для самоконтролю:

- 1) Кого слід визнати політичним лідером?
- 2) Які типи лідерів є найбільш актуальними для сучасної України?
- 3) У чому полягає проблема політичних еліт в Україні?

Розділ 14

МІЖЕТНІЧНІ ВІДНОСИНИ ТА ЕТНОПОЛІТИКА НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ РОЗВИТКУ ЛЮДСТВА

Сучасне суспільство складається з різних форм соціальної організації людей, серед яких найбільш стійкими і історично-витривалими є етносоціальні спільноти – етноси (народи), які існують в різних формах та знаходяться на різних етапах етнокультурного студіювання. В сучасному світі, за даними ЮНЕСКО, нараховується біля 4 тисяч етносів, які мають різні форми етносоціальної та етнополітичної організації (родо-племінні утворення, народності, нації). Незважаючи на прогнози про неминуче зникнення етнокультурних відмінностей внаслідок універсалізації життя, етнічні спільноти не тільки збереглися, але й перетворилися на один із визначальних чинників розвитку суспільства. На сучасному етапі суттєво зросла роль етносів у вирішенні не тільки етнічних, але й глобальних проблем. Вплив етнічних відносин на розвиток політичних процесів в світі, завжди був вагомий, а події кінця ХХ – початку ХХІ ст. в Європі, в колишніх СРСР та Югославії, на Близькому Сході та в інших регіонах світу свідчать про зростання їх ролі у суспільному житті. Оскільки абсолютна більшість країн світу є поліетнічною, то проблема міжетнічних відносин, в свою чергу, також має глобальний характер, є однією з найважливіших у складній гамі соціально-політичних відносин та заслуговує на уважне вивчення.

1. Сутність і структура міжетнічних відносин

Для розкриття сутності міжетнічних відносин і етнополітики необхідно з'ясувати, що являє собою етнос, в яких формах етнокультурної організації існує сучасне людство і яку етносоціальну структуру воно має.

Головними поняттями, які найчастіше вживаються при розгляді цієї проблеми і нерідко ототожнюються, є поняття «етнос» і «нація». Треба зауважити, що ці поняття близькі, але не тотожні, хоча і перекладаються з дав-

нюгрецької та латинської мов як «народ». Хоча з приводу визначення змісту і сутності цих понять точаться гострі наукові дискусії, більшість вчених поділяє точку зору, що поняття «етнос» є більш загальним і об'єднуючим, а «нація» – є однією із форм існування етносу.

Проблема визначення етносу та його ознак розглядається в науковій літературі неоднозначно, але, найчастіше «етнос» визначається як стійка сукупність людей, історично сталий колектив, що склався у результаті природного історичного розвитку, на основі територіальної єдності (батьківщини), спільності походження, мови, культури, традицій, звичаїв, обрядів; усвідомлення людьми, які його складають, своєї totoжності саме цьому етносу, своєї відмінності від інших етносів; у багатьох випадках спільної релігії. Історія людства довела, що для існування етносу не обов'язкова наявність усіх без винятку його ознак, що до тих пір, поки його члени мають етнічну самосвідомість, відрізняють себе від інших етнічних спільнот, етнос може жити і не лише компактно на історичній території, а й дисперсно, тобто в розсіяно-му стані. До етносів відносять: родо-племінні утворення, народності, нації.

Кожному етапу історичного розвитку людства притаманні відповідні форми існування етносу, яких, як правило, виділяють три. Історично першою формою етносу є родо-племінні утворення, які могли складатися із кількох родів, мали власне ім'я, територію розселення, мову або релігійні погляди, спільні економічні інтереси, вид заняття. Другою історичною формою існування етносу є народність, формування якої співпадає з періодом рабовласництва та феодалізму, розшарування суспільства на антагоністичні класи та утворення держав. Об'єднуючими рисами народності є спільна територія проживання, діалектно роздроблена мова, назва (етнонім), релігія та її інститут – церква, економічні зв'язки, культура (переважно традиції, звичаї, фольклор тощо).

Третьою історичною формою існування етносу є нація. Вона – найвища, найбільш розвинута форма етносоціальних спільностей і характеризується цілою низкою ознак. Формування нації історично пов'язують з епохою буржуазного розвитку людського суспільства, виникненням і розвитком ринкових відносин, централізацією політичних зв'язків, з існуванням централізованої держави. (Див. табл. 46).

У науковій літературі немає єдиного підходу до визначення природи та сутності нації; існують навіть погляди, за якими нація віджила свій час, а тому є поняттям застарілим.

Одні користуються трохи осучасненим сталінським визначенням нації, в якому акцентується увага на спільності мови, території, культури, єдності економічних, соціально-політичних та духовних інтересів. Інший підхід до

визначення нації зосереджує увагу на національній свідомості як основній, сутнісній ознаці нації, яку зводять до існування національної ідеї, державної спільності, духовної єдності. Причина цього полягає у тому, що феномен націй має безліч різноманітних проявів, залежно від історичного часу, внутрішньо та зовнішньополітичної ситуації, матеріальної, соціальної, та етнічної бази її утворення та ін. Це зумовлює видозміну наявних обставин, за яких виникли чи переважали ті чи інші націєтворчі ознаки, а також еволюцію теоретичних підходів до визначення нації, її сутності та ознак, що найбільш чітко прослідковується у змісті основних теорій походження нації. Найбільш відомими і поширеними серед них є: атомістична, психологічна, культурологічна, етнологічна, історико-економічна, етатистська.

Атомістична теорія бере свій початок у XVIII ст. із пануючого тоді атомістичного розуміння суспільства. Представниками цієї теорії були Ш.Л. Монтеск'є, Вольтер, С. Рудницький, К. Михайлівський.

Суть цієї теорії полягає у тому, що нація – це група людей, які відрізняються від інших лише зовнішніми ознаками. Нація базується на антропологічних зв'язках і, частково, на традиціях та звичаях, які є більш складним і узагальненим продовженням родових зв'язків.

В основі **психологічної теорії**, засновниками якої вважають французького філософа та історика Е. Ренана та австромарксиста О. Бауера, лежать такі ознаки нації як духовна спільність, яка базується на єдиній історичній пам'яті (нація – духовна сім'я), мова, національні інтереси, релігійні переконання. На думку О. Бауера головними ознаками нації є національний характер, психічні особливості – «національна душа», тобто певна сума духовних і фізичних властивостей, які відрізняють одну націю від іншої. Різниця національних характерів проявляється в різному відчутті, реагуванні і мисленні стосовно певних явищ.

Близько до психологічної теорії є **культурологічна теорія** походження нації, засновником якої є австромарксист К. Реннер. За цієї теорією нація – це союз людей, які однаково розмовляють і мають спільну культуру. Прихильниками цієї теорії є Г. Кон, Р. Емерсон, В. Коларз, В. Лемберг та ін.

Засновниками **історико-економічної теорії** нації вважають німецького соціал-демократа К. Каутського, який вважав, що головними ознаками нації є спільність території, мови, економічного життя і традицій. Відсутність будь-якої з цих ознак, на його думку, не веде до зникнення нації чи до гальмування її розвитку. Це теорія багато в чому була покладена в основу марксистсько-ленінської теорії нації.

Але **марксистсько-ленінська теорія**, порівнюючи з попередньою, має ряд суттєвих відмінностей, тому ототожнювати їх є недоречним.

Марксизм розглядає націю як породження капіталістичної формації, буржуазних відносин, тому у визначенні нації засновниками теорії робиться особливий акцент на класовому, формаційному підході. Штучно поєднуються ознаки конкретного історичного періоду з ознаками розвитку нації, тобто національні ознаки, підміняються умовами її формування і функціонування, обґрунтовується залежність розвитку нації від розвитку класів. Згідно з марксистською теорією важливою об'єднуючою силою нації є економічна єдність, яка повинна забезпечити політичну централізацію, об'єднати усіх в одну націю з одним класовим інтересом. Тому вони вважали, що в буржуазних націях існує дві окремі нації. «Робітники говорять іншим діалектом, мають інші ідеї та уявлення... іншу релігію та політику, ніж буржуазія. Це цілком два відмінні народи, які так само відрізняються один від іншого, коли б вони належали до інших рас» – писав Ф. Енгельс. Значний внесок в розвиток в марксистсько-ленінської теорії нації зробив Й. Сталін, який спробував дати визначення нації і деталізувати її окремі складові. Він вважав, що нація – це історично-сформована стійка спільнота людей, що виникла на основі спільності мов, території, економічного життя, психологічного складу, специфічних особливостей культури. Отже, марксистсько-ленінська теорія нації виходить з того, що сучасні нації є продуктом буржуазної епохи суспільного розвитку, пов'язані з національними рухами, а економічну основу їх становить державне об'єднання території з населенням, яке говорить однією мовою.

Однією із сучасних теорій походження нації є **етнологічна теорія**. Ця теорія будується переважно на елементах охарактеризованих вище теорій, але основними в її засадах вважаються етнічні. Один із найпопулярніших представників цієї теорії англійський учений Е. Сміт виходить з того, що нація формується на етнічній основі, проходячи при цьому певні стадії, на яких важливу роль відіграють певні фактори чи умови: усна народна творчість, традиції, звичаї, релігія, літературно-національна мова. Кожен етап націотворчого процесу має свої особливості, розгортається специфічно, але їх результатом є утворення нації. На думку Е. Сміта, нація є власне європейським творінням, формування якого відбувається двома основними шляхами. Перший – стимулюється державою, яка опирається на етнос, що становить більшість населення цієї держави, і має власну літературну мову, сталі культурні традиції, певний рівень етнічної свідомості, власну національну інтелігенцію тощо. Другий шлях пов'язаний з прагненням та намаганням самого етносу (або його політичної активної частини) стимулювати процес націоутворення. Основою цього перетворення стає процес «народно-культурної мобілізації», очолюваний інтелігентами – просвітниками, які,

використовуючи факти історичного минулого, формують засади для «відродження» етнічної спільноти.

Згідно **етатистської теорії** походження нації, націями визнаються лише ті етносоціальні спільноти, які створили власну державу, а тому мають сформовані нею ознаки: державну організацію життя, правову систему, загальнонаціональну мету та ін. На думку одного із представників цієї теорії англійського вченого Р. Грільо, політичний етап створення нації може розвиватися двома шляхами: «політизацією етнічності», коли нація створює державу, (нація-держава), і «етнізацією політики», коли держава створює націю із етносів, які проживають на її території. Представники цієї теорії відмовляють стати націями народам, які в силу різних причин (насильницького поневолення, асиміляції більшими етносами) не мають своєї державності.

Таким чином, аналіз основних теорій походження нації, незважаючи на різність підходів до вивчення її сутності, причин виникнення, дає можливість зробити висновок, що нація є основним елементом етносоціальної структури сучасного суспільства і результатом розвитку етносоціальних процесів.

Підсумовуючи вищезазначені підходи, можна дати таке **визначення нації**: це спільність людей, що склалась в процесі їх історичного розвитку і характеризується спільністю походження, історичної долі, територіальною, економічною єдністю, мовою, культурою, яка відрізняє від інших спільностей свій спосіб світосприймання і буття, що виражається в особливостях національної психології, характеру, свідомості і втілюються у звичаях, традиціях, фольклорі, тощо. Як і етнос, нація може існувати не маючи всіх ознак, перерахованих вище, але вона не може існувати без спільної території, межі якої означені державними кордонами. Що стосується державності, то вона не є обов'язковою ознакою нації, але кожна нація прагне утворити свою державу, зміцнити її, щоб сприяти національному розвитку. Вважається, що наявність національної державності дає змогу державності стати повноправним суб'єктом політичних відносин.

Діалектика відносин між нацією і державою виявляється, як правило, у двох варіантах: нація, яка сформувалась на базі переважно одного етносу (народності), створює свою національну державу, або навпаки, полі етнічна держава з допомогою різних державних інститутів та засобів сприяє об'єднанню різних етносів, які проживають в межах її території, в одну націю. Вважається, що першим шляхом формується етнічна нація і цим шляхом пройшла більшість уже сформованих націй (італійська, німецька, польська та ін.). Етнос, який творить «свою» державу, як правило, втягує у цей процес інші етнографічні та етнічні групи, які мешкають в межах цієї держави.

Тому така національна держава ще певний час залишається поліенічною. Сьогодні у світі практично немає мононаціональних держав, до таких, з певним застереженням відносять Японію і Норвегію, де корінні етноси (автохтони) становлять відповідно 99 і 96,8 % від загальної кількості жителів.

У процесі державотворення в більшості країн залишаються частини інших народів, етносів – етнічні групи, національні меншини, які в силу різних історичних обставин, причин, добровільно чи примусово опинились за межами свого етноматеринського регіону. Серед таких груп виділяють ті, які проживають компактно і тривалий час зберігають свою культуру, мову, етнічну свідомість і самоідентифікацію, підтримують зв'язки зі своєю етнічною батьківщиною і національною державою. Інший вид етнічних груп – ті, які розселені дисперсно, не мають достатніх умов для задоволення своїх етнічних інтересів і потреб і часто асимілюються корінним (автохтонним) етносом.

Держава, у межах якої йде процес об'єднання в одну політичну націю різних етносів, етнічних груп, формує спільне управління, запроваджує єдину державну мову, або мову діловодства, єдині норми права і правопорядок, спільну концепцію історії, прийнятну для усіх громадян, і таким чином, створюються окремі спільні ознаки нації політичної. Таким шляхом формувались і формуються північно-американські нації, індійська нація.

За формою і змістом такі держави поділяються на імперії, унітарні держави, федерації і конфедерації, про що йде мова в розділах посібника, які розглядають державу та її форми.

Однією з важливих ознак нації, як зазначалось, є національна свідомість, під якою розуміють усвідомлення нацією, або її окремими представниками, своєї належності саме до цієї нації, спільності історичної долі, своєрідності, неповторності психології, характеру, культури, менталітету тощо. Звідси випливає бажання зберегти ці особливості, не піддаватись асиміляції, розвивати національну мову, традиції, звичаї, певні релігійні вірування. Найбільш чітко національна свідомість виражається формулою: «ми» – «не ми», «ми» – «не вони», одночасно вона є і засобом національної інтеграції, самовизначення нації. Прагнення нації до самовизначення втілюється і оформлюється в національній ідеології. Кожна національна спільність бачить власний шлях розв'язання національних проблем, обґрунтовуючи його з допомогою певних аргументів і ідей. Сукупність ідей та уявлень щодо інтересів «своєї» нації становить національну ідеологію. Серцевиною її є **національна ідея**, тобто усвідомлення народом єдності своєї політичної мети, історичного призначення і потреби спільної волі для їх реалізації; вона акумулює в собі програми національного розвитку, певні позиції, гасла, ідеал.

Українська національна ідея має глибоке коріння. У своєму розвитку вона пройшла кілька етапів. Перший нерозривно пов'язаний з національно-визвольною боротьбою українського народу козацько-гетьманської доби за створення української держави. Другий розпочався в середині XIX ст. і пов'язаний з громадсько-політичною діяльністю Кирило-Мефодіївського товариства, його учасників – М. Костомарова, М. Гулака, В. Білозерського, Т. Шевченка, П. Куліша, О. Маркевича та ін. У більш пізній період розвиток національної ідеї пов'язаний з діяльністю І. Франка, М. Грушевського, які вважали, що стрижнем української ідеї було визнання невід'ємного права українського народу на самовизначення і пошук його оптимальних форм, створення самостійної, незалежної України. Ці ідеї знайшли своє реальне втілення в період становлення і розвитку Української Народної Республіки (УНР). Третій етап утвердження української національної ідеї пов'язується з появою у 60-х роках так званого дисидентського руху в СРСР, в тому числі і в Україні.

В умовах тоталітаризму склалось негативне ставлення до української національної ідеї, яка визнавалась реакційною і проголошувалась несумісною з інтернаціоналізмом. В цьому контексті національну ідею пов'язували з націоналізмом в негативному його розумінні – як протиставлення, зверхність однієї нації над іншими.

Але націоналізм явище багатогранне, він може мати як позитивний, так і негативний характер.

В позитивному розумінні націоналізм – це прагнення пригнобленого народу до національного визволення, а зі здобуттям незалежності і утворенням національної держави – до національного саморозвитку, рівноправності; це високий рівень національної свідомості, гордість за свій народ, намагання сприяти його прогресивному розвитку, зберігаючи при цьому його самобутність.

Націоналізм як негативне явище – це протиставлення своєї нації іншим, намагання довести власну національну зверхність, виключність і меншовартість інших народів, прагнення забезпечити більш сприятливі умови, переваги для своєї нації за рахунок інших народів та ін.; він може проявлятися у таких формах як фашизм, расизм, шовінізм, екстремізм і т.п.

За радянських часів будь-які прояви націоналізму придушувались, формувалось негативне, упереджене ставлення до цього явища. На думку багатьох дослідників, сучасний націоналізм позбавлений рис агресивності та ксенофобії, він спрямований на національне піднесення, захист національного суверенітету, створення й забезпечення всіх необхідних умов для прогресивного національного розвитку. Він став ідеологією, яка не суперечить демократичним і гуманістичним засадам.

2. Етнополітика: сутність, зміст та завдання

Етнічна різноманітність сучасного світу, існування поліетнічних держав свідчать про наявність особливого типу соціальних відносин, що характеризуються як відносини міжетнічні, міжнаціональні. Вони існують на різних рівнях: від міжособистісних між представниками різних етносів до відносин між етносами у поліетнічних державах та міжнародних відносин на державному рівні. Значний вплив на ці відносини мають економічні та політичні чинники, багато в чому вони залежать від того, на яких засадах базуються. З огляду на це вирізняють такі їх типи: рівноправні відносини; відносини панування одних і підлеглості, залежності інших народів; намагання підкорити чи навіть знищити інші етноси (міжетнічна ворожнеча, розбрат, конфлікти на національному ґрунті).

У системі міжетнічних відносин важливе місце належить їх політичним аспектам. До сфери політики в цій галузі відносять проблеми національного самовизначення, рівноправності націй, співвідношення національних та загальнолюдських інтересів, створення умов для розвитку національних мов, культур та ін.

Міжетнічні відносини, будучи одними із найскладніших у системі соціальних відносин, потребують регулювання з боку держави та інших інституцій, тобто здійснення певної етнополітики.

Етнополітика (національна політика) – це різновид політики у поліетнічній державі, яка включає політичні взаємовідносини державної нації (нації – держави) з етнічними групами, національними меншинами на її території, а також етнічних груп між собою, конфліктів, інтересів, основних суб'єктів етнополітики навколо питань розподілу влади, соціальних і матеріальних благ, збереження і розвитку ідентичності груп.

Етнополітику розуміють як послідовну, цілеспрямовану діяльність держави з урегулюванням відносин між етносами, спрямовану на реалізацію етнічних інтересів, розв'язання суперечностей у сфері міжетнічних відносин. Це науково-обґрунтована система заходів, з допомогою яких і вирішуються ці завдання. Вироблення науково – обґрунтованої етнополітики передбачає диференційований підхід, який би враховував історичні особливості етносів, конкретну політичну ситуацію певної країни, національно-територіальних утворень (етнічний склад населення, співвідношення корінних і некорінних народів, особливості їх традицій, звичаїв, психології, характеру та ін.). Умовою ефективності національної політики є врахування закономірностей, тенденцій розвитку етносів, науковий підхід до аналізу існуючих у цій сфері проблем.

У розвитку сучасних міжетнічних відносин сформувалися і розвиваються дві основні тенденції. Одна з них – етнічна диференціація, тобто відособлення певного етносу, його прагнення до саморозвитку, до національної і політичної самостійності, створення власної держави і т.п. Цю тенденцію ще називають національною. Інша – інтегративна тенденція веде до інтернаціоналізації суспільного життя, розширення зв'язків між різними етносами, взаємного їх співробітництва, сприйняття всього найкращого, що створене іншими народами. Обидві тенденції взаємопов'язані, сприяють прогресу цивілізації, оскільки завдяки першій, відбувається внутрішня консолідація етносів, їх самовдосконалення і розквіт, а друга – сприяє взаємозбагаченню народів, обміну національними цінностями, зміцненню взаєморозуміння, довіри, дружби і співробітництва між ними.

При проведенні етнополітики необхідно врахувати дію цих тенденцій і їх наслідки, визначити пріоритетні, першочергові завдання та завдання стратегічного, довготривалого характеру. Основними завданнями етнополітики є: регулювання відносин між народами, які проживають на території держави, створення рівних умов для розвитку їх культури, мови, традицій; прогнозування, запобігання та недопущення міжетнічних конфліктів, а у разі виникнення останніх – розроблення ефективних політичних шляхів і методів їх вирішення.

Результативність та ефективність етнополітики, розв'язання проблем, які виникають у цій сфері, залежить від дотримання певних політичних принципів, серед яких виділяють:

- 1) рівноправність усіх народів, повага до їх інтересів і етнічних цінностей, взаємовигідне співробітництво в інтересах усіх етносів;
- 2) дотримання права націй на самовизначення;
- 3) цілісність етнополітики, врахування взаємозв'язку усіх її компонентів;
- 4) органічна єдність етнополітики з економічною, соціальною, духовною та іншими видами політики;
- 5) формування і дотримання культури, етики міжетнічних відносин тощо.

Основоположний демократичний принцип урегулювання міжетнічних відносин і здійснення етнополітики, вироблений світовою практикою, передбачає забезпечення вільного волевиявлення націй, реалізацію їх законних прав, розвиток добросусідських відносин з іншими народами; в ньому гармонійно поєднані ідеї національної єдності і взаємодовіри між націями.

Принцип самовизначення передбачає право кожної нації на її відокремлення від держави, до якої вона входить, і утворення власної національної держави. Це право законодавчо закріплене у статуті ООН, у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (1966 р.).

При цьому зауважимо, що відокремлення не є єдиною формою національного самовизначення, воно включає також право особи на вільну етнічну само ідентифікацію в залежності від її свідомості; національно-територіальну або національно – культурну автономію, гарантоване представництво національних менших в органах державної влади, тощо. Своє право на самовизначення можуть реалізувати народи, які мають територію компактного проживання, здатні до економічного самозабезпечення; не мають територіальних та інших претензій до сусідніх народів, гарантують права національних меншин, які проживають на території новоутвореної держави та ін. (Див. схеми 47 і 48).

Ефективність етнополітики залежить також від методів і засобів, з допомогою яких вона здійснюється, шляхів розв'язання внутрішньо етнічних і міжнетнічних суперечностей і конфліктів, їх прогнозування і попередження, від уміння органів влади враховувати у своїй діяльності етнічний склад населення держави і інтереси народів, які проживають на її території. (Див. схему 49).

3. Етнополітична реальність сучасної України, цілі та завдання етнополітики української держави

Україна також є поліетнічною державою, на її території, за переписом населення 2001 р., проживають представники понад 130 етносів. (Див. таблицю №50). До проголошення незалежності Україна була позбавлена можливості розробляти і здійснювати власну етнополітику. Проголошення незалежності дало змогу розробити таку політику і започаткувати створення її правових засад та механізмів. Українською державою були вчасно розроблені заходи щодо збереження етнополітичної стабільності, серед яких – прийняття низки правових актів, утворення державних органів та громадських організацій для регулювання міжнетнічних відносин. Перші роки існування Української держави продемонстрували її прагнення здійснювати власну етнополітику на засадах забезпечення основоположних прав людини відповідно до міжнародних документів, які стосуються, повністю чи частково, захисту прав націй і національних меншин, таких як:

- Загальна декларація прав людини, ухвалена Генеральною Асамблеєю ООН у 1948 р.;

- Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права, ухвалений Генасамблеєю ООН 16 грудня 1996 р.;

- Конвенція ООН про заборону всіх форм расової дискримінації, ухвалена у 1965 р.;

- Заключний пакт Народи із співробітництва в Європі «Про правові засади та основні механізми етнонаціональної політики», прийнятий у Хельсінкі у 1975 р.;

- Віденська декларація і додатки до неї: «Національні меншини» та «Декларація і план дій проти расизму, ксенофобії, антисемітизму та нетерпимості» (1993 р.) та ін.

Україна, яка приєдналася до цих документів, взяла на себе зобов'язання про недопущення будь-яких форм дискримінації особи за національною, мовною, релігійною, расовою ознакою; сприяти розвитку національних мов, культур тощо. Українське законодавство гарантує всім громадянам республіки, незалежно від їх національного походження, культурні права і свободи, право користуватись захистом держави. Правовими актами, що регулюють ці проблеми в Україні є: Конституція України (1996 р.), Закон України «Про засади державної мовної політики» (2013);

Декларація прав національностей України (1990 р.), Закон «Про громадянство України» (1991 р.), Закон «Про освіту» (1991-2015р.р.), Закон «Про вищу освіту»; Закон «Про національні меншини в Україні» (1992 р.) та ін.

Ці документи свідчать про те, що українська держава спрямовує свої зусилля, щоб створити всім суб'єктам етнополітичних відносин необхідні умови для самовиявлення, максимального врахування і збалансування їх інтересів.

Правова база етнополітики України продовжує вдосконалюватись, орієнтуючись на передові ідеї в цій важливій сфері. Створюються і вдосконалюються система державних органів, які безпосередньо здійснюють етнополітику. Для реалізації цієї політики в Україні були створені Державний комітет України у справах національностей та міграції, рада представників всеукраїнських громадських об'єднань депортованих народів Криму. Нині питаннями етнополітики займаються Міністерство освіти та науки, Міністерство культури та ін.

Сучасні міжетнічні відносини в Україні, на відміну від багатьох інших пострадянських держав, характеризуються високою толерантністю, хоча в цій сфері існує низка проблем, пов'язаних з процесами, які відбувалися уже за часів існування української держави.

Це проблеми, пов'язані з поверненням депортованих народів, і перш за все – кримських татар, зменшення чисельності окремих нацменшин за рахунок їх асиміляції чисельно і культурно потужнішими націями (українцями та росіянами), і в той же час, збільшення етнічної різноманітності (про це свідчать результати Всеукраїнського перепису населення 2001 р.), від'їзд представників окремих національних меншин на етнічну батьківщину (євреї, німці) тощо. Іншою проблемою є не сформованість української політичної нації, ще сьогодні зберігається ідеологічний поділ українців на «східних» та

«західних», певна «етнонаціональна індиферентність» перших і загострене почуття етнічної ідентичності других.

Виходячи з наявності окремих етнонаціональних проблем, а також із загального стану мовного і культурного буття як української нації так і інших національностей, що живуть поруч з нею, українська держава спрямовує свою етнонаціональну політику в бік розв'язання таких проблем як:

- гармонізація міжнародних відносин, досягнення міжнаціональної злагоди, утвердження у стосунках між етносами атмосфери толерантності, дружби, високої взаємної довіри, поваги до мов, культур, традицій, звичаїв і релігій;
- правове забезпечення рівних можливостей всім громадянам України участі в управлінні державними і громадськими справами, зміцнення гарантій, які б виключили прояви націонал-екстремізму, дискримінацію громадян за національною, релігійною або мовною ознаками;
- відродження духовної і етнокультурної самобутності етнічних українців і їх динамічного відтворення, піклування про національно-культурні потреби українців у зарубіжжі;
- створення необхідних умов для розвитку національних меншин, захист їх етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності;
- відновлення прав депортованих у радянські часи кримсько-татарського народу та інших національних меншин, здійснення заходів щодо їх правової, політичної, соціально-культурної реабілітації.

Одним із першочергових завдань етнополітики української держави повинна стати підтримка нею етнічних українців, які будучи кількісно переважаючою етнічною спільністю (77,8% від усього населення), поки що недостатньо реалізують свій етнічний потенціал, особливо у східних і південних регіонах країни, де за радянських часів відбулась деформація національної свідомості етнічних українців, деукраїнізація привела до формування комплексу меншовартості, виникли національний песимізм, невпевненість, а іноді й страх, який залишився ще з часів масових репресій проти «українського буржуазного націоналізму» тощо. За таких умов актуальним є питання про відродження в цих регіонах етнічних засад українців – основи національної консолідації, їх політичного і культурного самоусвідомлення.

Українська держава за Конституцією України (ст. 12) дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб української діаспори, тобто етнічних українців, що проживають за межами держави і не є її громадянами, для створення об'єктивних передумов об'єднання світового українства навколо національної ідеї та духовно-культурних цінностей. За різного типу неофіційними даними за межами України проживає більше 11 млн. українців, західна діаспора налічує приблизно 4 млн. (найбільша діаспора у США – 2 млн.

та Канаді – 1 млн. осіб), і східна – 7 млн. українців (у Росії – 4,3 млн. та Казахстані – 900 тис. осіб) (див. таблицю №51, 52). Це сприяє взаємному збагаченню набутками духовної та матеріальної культури, поєднанню інтересів українців у своїй державі та поза нею, залученню етнічних українців до розвитку і зміцненню зв'язків з Україною – своєю етнічною батьківщиною.

Реалізація поставлених цілей можлива за багатьох умов, основною з яких є недопущення міжетнічних протиріч і нейтралізація тих, які дістались Україні у спадок від попередньої системи.

Українська держава, враховуючи поліетнічність українського суспільства, гарантує всім громадянам України, незалежно від їх етнічного походження, рівні політичні, економічні, соціальні і культурні права, підтримку національної самосвідомості і самовизначення у формах, які не створюють загрози територіальній цілісності України. Метою етнополітики української держави є перетворення багатонаціонального складу українського суспільства із потенційно можливого джерела міжетнічних конфліктів і протиріч в опору і силу України.

Разом з тим, ряд обставин заважає зміцненню взаєморозуміння між різними етнічними та мовно-культурними групами країни: це агресивні устремління Російської Федерації щодо України, це вимоги з боку частини російськомовного населення прав надання російській мові статусу другої державної або офіційної, що в свою чергу сприймається українським населенням як спроба обмежити соціальні функції та відродження української мови і в цілому зупинити українське етнічне відродження; це також проблеми, пов'язані з поверненням депортованих народів, зокрема кримсько-татарського народу та ін. Розв'язання цих проблем буде сприяти подальшій консолідації українського суспільства, збереженню міжетнічного миру, допоможе вирішенню економічних, політичних, соціальних проблем, які існують в Україні, забезпеченню незалежності держави та її територіальній цілісності.

Базові поняття та категорії:

Етнос, нація, автохтони, національна ідея, націоналізм, міжетнічні відносини, етнополітика, принцип самовизначення націй, етнонаціональні проблеми, етносоціальна структура суспільства.

Навчальні завдання для самостійної роботи:

- співставте різні тенденції етнонаціонального розвитку в сучасному світі;

- сформулюйте визначення та функції етнонаціональної політики;
- назвіть основні проблеми етнонаціональної політики в сучасній Україні;
- які причини проблем етнонаціональної політики в сучасній Україні.

Питання для самоконтролю:

- 1) Що таке нація?
- 2) Які проблеми у формуванні української нації?
- 3) Які завдання етнонаціональної політики в сучасній Україні?
- 4) Чому єдність українців є передумовою єдності всього суспільства?

Розділ 15

ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

Конфлікти – прояв діалектичної суперечливості життя. Під соціальним конфліктом розуміється зіткнення протилежних поглядів, неспівпадання інтересів і дій окремих людей та їхніх спільностей – професійних і соціальних груп, класів, етносів, конфесійних та інших організацій і груп, держав, їх блоків, регіонів та ін. Як би далеко не заглиблювалась сучасна наука в історичне минуле людства, вона завжди виявляла конфлікт як постійний супутник суспільного розвитку. Скрізь, де є люди, є і конфлікти. Їх широка розповсюдженість, важливість ролі, яку вони відіграють в суспільному житті, привертають до себе увагу з часів глибокої давнини. Невичерпний давньогрецький геній, який створив немало міфів про єдність і злагоду, залишив і чудовий міф про конфлікт, уособленням якого став Прометей.

Проблеми конфлікту завжди привертала до себе увагу вчених різних галузей наук і в різні часи. В стародавніх міфах і релігійних переказах, ідеях і висловлюваннях філософів, істориків, письменників минулих років містяться глибокі думки і зауваження про причини найрізноманітніших конфліктів та шляхах їх подолання.

Беручи до уваги теоретичні джерела сучасних концепцій соціального конфлікту, доробки сучасних конфліктологів, можна зробити висновок, що соціальний конфлікт – це явний або скритий стан протиборства інтересів, цілей і тенденцій розвитку соціальних суб'єктів, які об'єктивно розходяться, пряме або непряме зіткнення соціальних сил на ґрунті протидії існуючому суспільному порядку, особлива форма історичного руху до нової соціальної єдності. (Див. схему 53).

1. Поняття політичного конфлікту

Політичні конфлікти – різновид соціальних – це таке зіткнення протилежних сил, поглядів, яке зумовлене взаємодією політичних інтересів і цілей.

Суб'єктами цих інтересів є держави, класи, страти, соціальні групи, етноси, політичні партії та рухи, а також окремі особи. Поняття «політичний конфлікт» включає в себе взаємну боротьбу цілих суспільств, суспільно-економічних формацій. (Див. схему 54).

Конфлікти розрізняються за рівнем і за суб'єктами. Одним із різновидів політичних конфліктів можна вважати взаємовідносини, що проявляються в протистоянні політичних інтересів. Оскільки інтереси суб'єктів політики мають певну структуру, то їх зіткнення, протистояння може мати більш широкий чи вузький спектр. Відповідно, конфлікти характеризуються як загальні, широкі за позиціями конфронтації, комплексні та відповідно, вузькі як компоненти перших. При цьому взаємодія останніх визначає характер і провідну тенденцію загальних конфліктів.

У найбільш загальному вигляді конфлікти можна поділити на внутрішньополітичні та зовнішньополітичні. До перших належать міжкласові, міжетнічні, міжконфесійні. Оскільки політичне життя відбувається в умовах багатопартійності, то можливі і реально часто трапляються міжпартійні конфлікти, конфлікти між партійними лідерами, а також – між гілками влади та їх лідерами. Останній вид конфлікту в переважній більшості викликає політичну кризу, дестабілізацію в суспільстві, загострення протистоянь, невпевненість мас населення, недовіру до всіх гілок влади. Цей вид конфлікту – це боротьба за провідні посади у політичній системі, а також за завоювання позицій з важливих соціально-політичних питань. Найчастіше він проявляється в перехідний період і посилюється, коли до цієї боротьби залучаються засоби масової інформації.

Особливе місце серед видів внутрішньополітичних конфліктів належить класовій боротьбі – міжкласовим конфліктам. Класова боротьба – це боротьба між класами, інтереси яких не співпадають або суперечать одні одним. Нині по-різному оцінюють місце і роль класової боротьби у розвитку суспільства. Але історія, хід розвитку людського суспільства беззаперечно доводять наявність такої боротьби, конфлікту, які відіграли і відіграють відповідну роль у прогресивному розвитку суспільства. Історія знає різні форми класової боротьби, які вживаються як в широкому, так і в вузькому значенні цього слова. Особливе місце у внутрішньополітичних конфліктах належить таким видам: повстання, політичний страйк, путч, громадянська непокоря, заколот, змова, переворот. (Див. схему 55).

Повстання – масовий відкритий збройний виступ певного класу або соціальної групи проти існуючої влади, панівних класів і груп, національного і релігійного гноблення. Серед видів повстання вирізняють: путч, заколот; найбільш гостра форма – збройне повстання.

Повстання відзначається тим, що панівні сили не віддають владу без опору, вдаються до насильства. Із збройного повстання часто починається революція (взяття Бастилії, жовтневий переворот у Петрограді). Збройне повстання може бути правомірним лише тоді, коли виключена можливість завоювання влади мирним шляхом.

Путч – специфічна форма збройної боротьби за владу, яка спирається на військових, частину армії, які виступають безпосереднім інструментом захоплення влади або засобом психологічного тиску на уряд, на підтримку вимог його повної відставки і передачі влади військовим. За механізмами захоплення влади путчі близькі до двірцевих переворотів. Для них характерні тенденції до утвердження тоталітарних форм правління, створення горизонтальних і вертикальних воєнізованих структур управління та контролю за ситуацією в країні і боротьби з інакомислячими. Оскільки путчисти не мають широкої підтримки в масах, вони використовують репресивні заходи. Характерним для них є прагнення поставити армію у привілейоване становище у суспільстві і забезпечити тим її лояльність до нової влади.

На відміну від заколоту, путч не може перерости в масове збройне повстання проти старої влади. Путчем може бути і спроба до перевороту. **Заколот** – збройний виступ ворожих державній владі сил, спрямований на захоплення влади, зміну форми правління або відокремлення частини території. Заколот має більш широку соціальну базу, ніж путч, проте за рівнем розмаху і залучення мас він не досягає значення збройного повстання, хоч в умовах всебічної кризи суспільства може в нього перерости. Заколот може мати як прогресивну, так і консервативну спрямованість.

До насильницької форми зміни державної влади відносять також **переворот**, в результаті якого політичне управління країною переходить до рук представників армії. Характер перевороту, його політична спрямованість залежить від того, які сили – прогресивні чи реакційні – і з якою метою його здійснюють, інтереси якого класу вони виражають.

До внутрішньополітичних конфліктів відноситься також **змова**, під якою розуміють таємну угоду вузького кола осіб про збройний виступ з метою послаблення або повалення влади, підрив існуючого ладу. Змова військових, як правило, здійснюється реакційними соціальними прошарками, які не можуть розраховувати на підтримку народних мас. Демократичне суспільство виключає змову як форму боротьби за владу. Для нього більш прийнятлива така форма конфлікту як громадянська непокоря, яка може проявлятися у різноманітних формах: ненасильницький виступ якоїсь соціальної групи, партії проти суспільно-політичного порядку, проти існуючих соціальних норм (правових, морально-етичних правил людського співжиття). Гро-

мадянська непоко́ра дістає свій вияв у мітингах, демонстраціях, політичних страйках, а також у протистоянні урядові.

Політичний страйк – є найвищою формою страйкового руху, він проявляється у колективній відмові страйкуючих продовжувати роботу аж до задоволення висунутих страйкуючими політичних вимог. Політичний страйк може супроводжуватись демонстраціями, сутичками з урядовими військами, поліцією чи міліцією. Політичні страйки бувають локальними і загальними (що охоплюють одну або більше галузей економіки), національними (у масштабах всієї країни) і міжнародними.

Другу велику групу складають зовнішньополітичні (міжнародні) конфлікти. В залежності від сутності, змісту і форми даного конфлікту, мети його учасників, засобів, що застосовуються, втягування інших або вихід діючих учасників, індивідуального перебігу і спільних міжнародних умов для розвитку конфлікту, він може проходити різні фази. Фази конфлікту здатні спресовуватись в часі, зливатись, або розпадатись на дрібниці.

Першою фазою міжнародного конфлікту є економічне, ідеологічне, міжнародно-правове, дипломатичне ставлення сторін з приводу певної суперечності чи групи суперечностей, які виражені в конфліктній формі.

Другою фазою конфлікту є визначення своїх інтересів, цілей стратегії та форм боротьби для вирішення об'єктивних чи суб'єктивних суперечностей з урахуванням свого потенціалу і можливостей застосування мирних чи немирних засобів, використання союзників, оцінка загальної внутрішньої та міжнародної ситуації.

Третя фаза пов'язана з втягуванням у конфлікт в тій чи іншій формі інших держав.

Четверта фаза – наростання боротьби до найгострішого політичного рівня – міжнародної політичної кризи, яка охоплює не тільки конфліктуючі держави, а цілі регіони. Уже на цій фазі можливий перехід до практичного застосування військової сили.

П'ята фаза – міжнародний збройний конфлікт, завершенням якого є перемога однієї з сторін, або переговори.

У сучасній західній політології методологічною основою розробки міжнародних конфліктів (з'ясування суті, змісту) є загальна теорія конфліктів, автором якої є Боулдінг. В останній час «загальна теорія конфлікту» досить енергійно опрацьовується в різних модифікаціях соціологами, соціальними психологами, політологами, істориками – міжнародниками та ін.

Ця теорія претендує на створення універсальної методології дослідження, яка в однаковій мірі застосовується як до конфлікту між двома індивідами, що випадково чи не випадково зустрілися на вулиці, конфліктів в сім'ї

чи в групі, між підприємцями однієї чи різних галузей виробництва і, зрештою, до всіх типів міжнародного конфлікту, незалежно від їх конкретно-історичної, соціально-політичної природи та змісту, від ситуації в світі.

«Загальна теорія конфлікту» довгий час не сприймалася політологами, вченими ряду країн колишньої соціалістичної системи, в тому числі, і вітчизняними вченими. Вони виходили з того, що «загальна теорія конфлікту» не враховує систему, структуру і процес міжнародних відносин, в межах яких виник конфлікт, наявні в цій системі закономірності і тенденції розвитку, співвідношення сил двох соціально-економічних систем. Тобто, тут явне намагання пояснювати, обґрунтовувати міжнародні конфлікти з класових позицій, з позицій вивчення змісту сучасної епохи, що розкривалась в матеріалах та документах світового комуністичного руху. Нинішня переорієнтація на «загальну теорію конфлікту» дозволяє підійти до аналізу міжнародних конфліктів більш об'єктивно, науково, універсально. Якраз універсальність цієї теорії робить її життєвою, методологічною основою вчення чи дослідження міжнародного конфлікту.

Інколи міжнародний (зовнішньополітичний) конфлікт розглядається дуже широко. Будь-яка суперечність на міжнародній арені, об'єктивна чи суб'єктивна, істотна чи незначна в практичному житті, економічна, політична, ідеологічна або інша видається за готовий міжнародний конфлікт.

Економічні, політичні, ідеологічні, територіальні, національні, релігійні та інші суперечності мають безпосереднє відношення до системи міжнародних відносин і міжнародних конфліктів, що виникають. Такі суперечності можуть виступати як об'єктивна основа, причина і рушійні сили конфліктів. Ті чи інші реально існуючі суперечності знаходять пряме чи опосередковане, адекватне чи суб'єктивістськи спотворене відображення в суті і типі конфлікту, в інтересах, стратегії, тактиці, засобах їх здійснення державами, політичними силами, в зовнішніх умовах розвитку міжнародного конфлікту.

Суперечності виступають рушійною силою розвитку суспільства; вони існують завжди і мають специфічні форми і методи розв'язання. Конфлікти мають свою специфічну форму, свої фази розвитку, шляхи подолання. Вони завжди існують в конкретному суспільстві, в стосунках між державами, групами держав. Навіть визначення конфліктів і суперечностей не співпадають, більше того, виключають визначення один одного.

Конфлікт – це зіткнення протилежних інтересів, думок, поглядів, серйозні розбіжності, гострі суперечки, переповнені ускладненням і боротьбою ворогуючих сторін різного рівня і складу учасників.

Суперечність – взаємодія протилежних взаємовиключаючих сторін і тенденцій, предметів та явищ які разом з тим перебувають у внутрішній єдності і взаємопроникненні, виступаючи джерелом саморуху.

Отже, між суперечностями і конфліктами неможливо ставити знак тождественності, хоча суперечності між державами інколи приводить до виникнення міжнародного конфлікту.

Не варто також змішувати поняття конфлікт і конфліктність в міжнародних справах. Конфліктність як загальна характерна риса тієї чи іншої політичної ситуації, яка породжена об'єктивно існуючими суперечностями – це ще не міжнародний конфлікт. Конфліктність завжди є вирішальним складовим елементом будь-якого міжнародного конфлікту, де б він не виникав, які б конкретні сили в ньому не брали участі, якого б масштабу він не досягав. Тобто, конфліктність – тільки елемент конфлікту тим більше, міжнародного.

Міжнародний (зовнішньополітичний) конфлікт – цілком конкретний міжнародно-політичний процес, що має певне походження, зміст та форму, систему, структуру і фази розвитку.

В кожному окремому випадку ці тенденції втілюються в життя в специфічних умовах. Будь-яка конкретна міжнародна ситуація, будь-який конкретний міжнародний конфлікт, будучи за своїм змістом унікальним, неповторним, вимагає щоразу серйозного дослідження та індивідуального підходу.

Зміст міжнародного конфлікту, з одного боку, фокусує в собі природу і причини виникнення конфлікту, а з іншого боку, відображається в цілях і стратегії сторін. Зміст конфлікту нерозривно зв'язаний з його структурою. Але цей зв'язок не носить одностороннього характеру. Структура конфлікту, зміни в ній в ході розвитку конфлікту сильно впливають в свою чергу на його зміст, інколи можуть змінити його.

Конфлікт є політичними відносинами двох чи кількох сторін, які в гострій формі відтворюють суперечності, що лежать в основі цих відносин його учасників. Це складає в найбільш загальному вигляді зміст конфлікту.

Не викликає сумнівів те, що в основному конфлікти в ХХ сторіччі носили характер відносин між системами, хоча мали місце і всередині систем.

Окреме місце серед внутрішньополітичних конфліктів займають міжнаціональні конфлікти. Ланцюгова реакція цього типу конфліктів охопила цілі країни, регіони, привернувши до себе увагу світової громадськості. Пояснити те, що відбувається, знайти шляхи подолання міжнаціональної напруженості, попередити подальшу ескалацію ворожнечі між народами, виробити механізм вирішення конфліктів, що виникли, – основне завдання учених та політиків.

Міжнаціональні конфлікти є специфічною формою вияву конфліктів соціальних. В їх основі лежить несприйняття домінування одного етносу над іншим. Це стосується економіки, влади, доступу до культурних цінностей. Таке несприйняття проявляється в різних формах: як мирних, так і насильницьких.

Які основні причини виникнення міжнаціональних конфліктів, напруженості в стосунках між людьми різних національностей? До таких причин слід віднести: помилки в національній політиці, що були допущені в різні періоди життя країни; міграція із інших регіонів; зневажене ставлення до мови, звичаїв, культури людей інших національностей; погіршення економічної ситуації у країні; нездатність центральної влади стабілізувати ситуацію у країні; нездатність місцевої влади вирішувати проблеми, що виникли в регіоні; штучне роздування різними силами національних незгод; діяльність корупційних, злочинних елементів; вплив засобів масової інформації. Таким чином, серед причин національної конфліктності на перше місце виходить економічний чинник – погіршення економічної ситуації, на друге – помилки в національній політиці, на третє – нездатність центральної влади стабілізувати ситуацію в країні та регіонах (політичний чинник). Обидва чинники тісним чином взаємопов'язані.

З'ясування причин виникнення міжнаціональних конфліктів, оцінка стану міжнаціональних відносин дає можливість виробити механізми їх попередження та локалізації. Першим механізмом локалізації конфліктів можна було б назвати створення спільної економічної децентралізованої інфраструктури співробітництва. Другий механізм – створення культурної інфраструктури консенсусу (національні культурні товариства, фестивалі народної творчості та ін.).

Третій механізм – це збільшення відкритості регіону, політика розширення контактів не тільки економічних та культурних, але й інших (туризм, спорт, науковий обмін і т.д.). Четвертий механізм – залучення третьої сторони у подолання конфлікту. У випадку, коли конфлікт набирає затяжного характеру і сторони не можуть домовитись між собою, виникає потреба в «третьому суді».

П'ятий механізм – спеціальні заходи, що витісняють насилля із міжнаціональних відносин і переводять конфлікт у мирне русло.

Шостий механізм – політико-адміністративний: він передбачає введення федералізму і регіональної автономії. Сьомий механізм – це механізм надзвичайного реагування. Він означає обов'язкове введення надзвичайного стану на території, де розвиток міжнаціонального конфлікту набув загрозливої фази.

2. Основні методи врегулювання конфліктів

Подолання конфліктів – це, як в дипломатії, мистецтво можливого, коли невдачі пояснюють скоріше складністю ситуації, неможливістю її подолання, ніж неправильними діями. Подолання конфліктів – це мистецтво і

наука. Вирішення конфлікту може йти різними шляхами в залежності від масштабів, складу учасників, глибин його розвитку, доктрин. Конфліктологія виробила ряд методів подолання конфліктів, які довели свою дієвість на практиці. (Див. схему 56).

Перший метод – це «уникнення» конфлікту. Цей метод найпоширеніший, але не завжди ефективний. За ним передбачається: відхід з політичної арени того чи іншого діяча; звільнення з роботи за власним бажанням, якщо та чи інша особа не може спрацюватися з керівництвом (адміністрацією) або з колективом; еміграція із країни, в якій подальше перебування неможливе; ігнорування супротивника, уникнення зустрічі з ним, відсутність реакції на дії протилежної сторони. Але «уникнення» конфлікту ще не означає кінцевого його вирішення. Сама суперечність, яка привела до конфлікту, залишається.

Другий метод вирішення конфлікту можна назвати як спосіб відкладення конфлікту. Це означає відхід від політичної боротьби взагалі, складання своїх позицій. Цей метод досить таки розповсюджений в практиці політичної боротьби (конфлікт між політичними партіями та їх лідерами, між гілками влади та тими, хто їх очолює, а також між державами).

Але, як і в першому випадку, цей метод не призводить до кінцевого подолання конфлікту. Сторона, яка склала свої позиції, з подальшим накопиченням сил і зміною ситуації на свою користь може поновити свої претензії другій стороні, тобто повернути втрачене.

Кращими прикладами виступають Версальський договір 1919 року, грабiжницький і принизливий по відношенню до Німеччини і деяких інших країн. Наслідки його відомі – друга світова війна.

Третій метод урегулювання конфлікту – це мирне протиборство сторін на основі зближення їх позицій і інтересів через посередника. Роль посередника можуть виконувати слідчі або погоджувальні комісії, а в останній час участь у вирішенні конфліктів у Західних країнах беруть участь менеджери з конфліктів.

Завданням посередників є надання допомоги сторонам в конфлікті.

Цей метод застосовувався ще в стародавні часи та середні віки і відіграв позитивну роль. Практика застосування цього методу була ухвалена Гаазькою конвенцією 1907 року. Процедура діяльності погоджувальної комісії регламентована Лігою Націй в 1928 р. і ООН в 1948 р.

Четвертий метод подолання конфлікту – арбітраж. Конфлітуючі сторони добровільно передають свої суперечності для розгляду третій стороні, рішення якої є обов'язковим для двох сторін. Арбітри, розглядаючи конфлікт, керуються нормами міжнародного права, конституціями конфлітуючих сторін, нормами договорів.

Учені та практики-політики вважають, що даний метод урегулювання конфлікту хоч і розв'язує його на даний момент, але з часом він знову може поновитися.

Найбільш ефективним методом подолання конфлікту є переговори – п'ятий метод подолання конфліктів. Переговори дозволяють прийти до згоди; вони відкривають шлях до злагоди і співробітництва конфліктуючих сторін. Цей метод використовувався з часу виникнення конфліктів взагалі, тобто з виникненням людського суспільства. Однією з найважливіших вимог при проведенні переговорів є відмова від позиційних торгів. Коли стоять твердо на позиціях, не вникаючи в інтереси один одного, згоди, звичайно, не досягають. Той факт, що позиційний торг дуже заважає в переговорах був в свій час добре проілюстрований провалом переговорів про загальну заборону на ядерні випробування при президенті Кеннеді. В сучасних умовах ми бачимо це ж саме навколо подій на Близькому Сході, в Югославії, конфлікт навколо Нагірного Карабаху. Щоб дійти розумного його вирішення, необхідно примирити інтереси, а не позиції. Основна проблема переговорів полягає не в конфліктних позиціях, а в конфліктах між потребами, бажаннями, турботами і побажаннями кожної із сторін. А такі потреби, бажання і є інтересами.

3. Конфліктологічний підхід до сучасної ситуації в Україні

Серед багатьох важливих завдань, що постають перед будь-якою державою в процесі державотворення, особливе місце посідає досягнення національної злагоди, політичної та соціальної стабільності, гарантування прав людини, національних меншин і націй. Це особливо важливо для поліетнічних держав, до яких належать також Україна, на території якої проживають представники понад 100 народів. І хоч загалом можна сказати, що Україна витримує іспит на демократичність у галузі міжнаціональної політики – на фоні загострення різного типу конфліктів у ряді регіонів колишнього Радянського Союзу в Україні тривалий час вдавалось зберегти національну злагоду та стабільність, – але це не означає, що проблем не існує. Проблеми були і проявились у сучасній війні з Росією, незаконній окупації росіянами українського Криму, в бойових діях з сепаратистами та російськими військами на Донбасі тощо. Звичайно, ці трагічні для України проблеми є наслідком багатьох різнопланових причин об'єктивного та суб'єктивного характеру, аналіз яких продовжується та потребує додаткового вивчення.

Конфліктною ситуація в Україні залишається. Для українського суспільства характерним є стрімке зубожіння маси населення, відсутність нео-

хідної легітимності владних структур, специфічні стосунки між гілками влади, протистояння між партіями та їх лідерами. Все це не може впливати на зростання соціальної напруги у суспільстві. Конфлікти у сучасному світі носять глобальний характер і є закономірним явищем. А тому виявлення передумов, об'єктивних і суб'єктивних причин та мотивів конфліктів, моделювання їх, пошуків оптимальних способів їх своєчасного вирішення, локалізації, переведення із насильницької форми у ненасильницьку, упередження назрілого конфлікту, а не слідування за ним, мають принципово важливе значення у політиці. Над цією проблемою працюють науковці, розробляючи практичні рекомендації політикам.

На нинішньому етапі Україна перебуває в стані політичного конфлікту з Росією, з певними проросійськими силами в середині країни. Водночас Україна набуває нового історичного та культурного досвіду. Європейська орієнтація, зміцнення зв'язків з усією прогресивною світовою спільнотою – єдиний правильний шлях для України. Масштаб соціальних перетворень, що відбуваються, можна порівняти з порушенням своєрідних тектонічних плит, які підтримують всю споруду суспільства: змінюються структури економічних відносин, формуються нові суб'єкти власності і політичної діяльності, трансформуються базові цінності улаштування життя і мотивації поведінки, змінюються уклад життя та мислення, сталі традиції.

В сучасному українському суспільстві існують такі форми потенційної конфліктності:

- 1) соціально-економічний потенціал (зростання розшарування на багатих і бідних, несправедливий розподіл власності);
- 2) етнічний потенціал;
- 3) регіональний потенціал (регіони потребують більшої самостійності);
- 4) демократичний потенціал (гілки влади в Україні не можуть порозумітися, вдаючись час від часу до конфронтаційної стратегії);
- 5) трансформаційний потенціал (суспільство перехідного періоду живе в двох системах – відмовившись від старої, воно ще не побудувало нової, у зв'язку з чим, за відсутності позитивних результатів на сьогодні, воно починає ностальгічно вдивлятися у минуле);

6) міжцерковний потенціал – боротьба між церквами проукраїнського спрямування (УПЦ Київського патріархату та ін..) та проросійського спрямування (УПЦ Московського патріархату);

7) віковий потенціал (молодь повністю відмовляється від моделей поведінки «батьків»).

Найраціональнішим способом розв'язання конфлікту є той, який усуває саме його підгрунтя, тобто задовольняє вимогу здійснення бажаних у

суспільстві реформ. Поступ суспільства до реалізації цих реформ в певній мірі може загострити ситуацію в країні, поглибити конфлікт, але за своїм характером носитиме позитивну функцію – конструктивну, стабілізуючу.

Аналіз ситуації в Україні підтверджує, що наша держава попри всі соціально-економічні труднощі, основні проблеми намагається вирішувати цивілізованими методами.

Базові поняття та категорії:

Політичний конфлікт, повстання, путч, заколот, змова, політичний страйк, суперечність, арбітраж, переговори.

Навчальні завдання для самостійної роботи:

- проаналізуйте: в чому полягає суть політичного конфлікту на Сході України, яка роль Російської Федерації в цьому конфлікті.
- яка роль у цьому конфлікті країн Заходу;
- проаналізуйте роль політичних партій та громадських організацій у вирішенні конфлікту в Україні.

Питання для самоконтролю:

- 1) Що таке політичний конфлікт?
- 2) Які види політичних конфліктів Ви знаєте?
- 3) Чим викликаний політичний конфлікт в Україні?
- 4) Які шляхи його вирішення?
- 5) Яка роль церков у політичному конфлікті в Україні?

Розділ 16

СВІТОВА ПОЛІТИКА І МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Україна та її народ є частиною світової спільноти, світової цивілізації, в котрій відбуваються складні глобальні процеси, що містять елементи як інтеграції так і деінтеграції у вирішенні загальних, регіональних та національних проблем. Перебуваючи в складному геополітичному середовищі для України питання світової політики та міжнародних відносин є надзвичайно важливими та відповідальними. Прикладом такої складності є конфлікт з Російською Федерацією, що переріс у збройну агресію останньої проти України. Українська держава, її громадяни заради збереження та зміцнення своєї країни повинні добре знати та використовувати в своїх інтересах весь потенціал світової політики та міжнародних, міждержавних відносин.

1. Міжнародні відносини та їх суб'єкти

До цих пір політика розглядалася у межах національних держав, де її суб'єктами є особи, соціальні групи, політичні партії, рухи, які борються за реалізацію індивідуальних і групових інтересів. Однак незалежні держави не розвиваються у вакуумі, вони взаємодіють одна за одною і є суб'єктами політики більш високого рівня – світової політики. Тобто держави діють у сфері **міжнародних відносин**, які є сукупністю економічних, політичних, правових, ідеологічних, дипломатичних, військових, культурних та інших зв'язків і взаємовідносин між суб'єктами, які діють на світовій арені.

Головною особливістю міжнародних відносин є відсутність у них єдиного центрального ядра влади і управління. Вони будуються на принципах поліцентризму і полієрархії. Тому у міжнародних відносинах велику роль грають стихійні процеси і суб'єктивні чинники.

Міжнародні відносини це простір, на якому відбувається зіткнення і взаємодія на різних рівнях (глобальному, регіональному, багатосторонньому і двосторонньому) різних сил: державних, військових, економічних, політичних, суспільних і інтелектуальних. Усі міжнародні відносини діляться на два типи: відносини суперництва і відносини співробітництва. Міжнародна

політика є ядром міжнародних відносин. Вона являє собою процеси вироблення, прийняття і реалізації рішень, які стосуються життя світового співтовариства. Основними **суб'єктами** світової (міжнародної) політики є **держави і групи держав**. Але сьогодні вималювалася об'єктивна тенденція розширення кола учасників міжнародних відносин. Все більше важливими суб'єктами у міжнародних відносинах є міжнародні організації. Вони діляться на **міждержавні або міжурядові і неурядові організації**. Міждержавні організації є стабільними об'єднаннями держав, які ґрунтуються на договорах, володіють певною узгодженою компетенцією і постійними органами. Неурядові організації мають більш складну структуру ніж міждержавні. Вони можуть бути і суто неурядовими і можуть носити змішаний характер, тобто включати в себе і урядові структури і громадські організації і, навіть, індивідуальних членів.

Як суб'єкти міжнародних відносин міжнародні організації можуть вступати у міждержавні відносини від свого власного імені і в той же час від імені всіх держав, які входять до них. Число міжнародних організацій постійно зростає. Вони охоплюють різні аспекти міжнародних відносин: економічну, політичну, культурну і національну сфери. Як приклад міжнародних організацій назвемо: – **регіональні організації**: Європейське економічне співтовариство (ЄЕС); Ліга Арабських країн; Асоціація держав Південно-Східної Азії і т.д. **Організація економічного характеру**: Міжнародний валютний фонд; Міжнародний Банк реконструкції і розвитку. **Організації у сфері окремих галузей світового господарства**: Міжнародне енергетичне агентство (МЕА); Міжнародне Агентство з Атомної Енергії (МАГАТЕ) та ін. **Політико-економічні організації**: Організація Африканської Єдності. **Професійні організації**: Міжнародна організація Журналістів (МОЖ); Міжнародна організація кримінальної поліції (ІНТЕРПОЛ). **Демографічні організації**: Міжнародна Демократична Федерація Жінок; Всесвітня Асоціація молоді. **Організації в сфері культури і спорту**: Міжнародний Олімпійський комітет, ЮНЕСКО. **Військові організації**: НАТО. **Профспілкові організації**: Міжнародна Конфедерація Вільних профспілок, Всесвітня Конфедерація праці. **Різноманітні організації по підтриманню миру**: Всесвітня рада Миру; Міжнародний Інститут Миру. **Релігійні організації**: Всесвітня Рада Церков; християнська Мирна Конференція. **Екологічні організації**: Грінпіс та ін.

Найбільш значну роль в системі міжнародних відносин грає ООН, створена у 1945 році. До неї входять 193 держави. В межах ООН склалися організації, які ввійшли в систему міжнародних відносин і як структури ООН, і як самостійні організації. Це: **ВОЗ** (Всесвітня організація охорони здоров'я);

МОП (Міжнародна Асоціація Праці); **МВФ** (Міжнародний Валютний Фонд); ЮНЕСКО, МАГАТЕ, Міжнародний Суд.

Великий вплив на світовій арені справляють міжнародні монополії (Транснаціональні Корпорації). До них належать підприємства і організації, метою яких є одержання прибутків. Вони діють через свої філії у декількох країнах.

Важливим суб'єктом світової політики є **релігійні організації**.

Основними суб'єктами світової політики і міжнародних відносин є **держави**. Реальне положення держави на світовій арені визначає: величина території, природні і людські ресурси, структура національної економіки, обсяг і якість промислового і сільськогосподарського виробництва, вміння забезпечувати поступальний розвиток країни, гарантувати екологічну безпеку суспільству, а також здатність країни прогресивно впливати на міжнародний розвиток.

Міжнародні відносини, як систему, неможливо зрозуміти без взаємозв'язку з такою категорією як **«зовнішня політика»**. В кінцевому підсумку міжнародні відносини складаються, перш за все, із сукупності зовнішньополітичної діяльності держав, які є основними учасниками міжнародних відносин і як самостійні суб'єкти, і як члени певних організацій. Зовнішня політика регулює відносини даної країни з іншими країнами, забезпечує реалізацію її потреб і інтересів на міжнародній арені. Зовнішньополітична діяльність для досягнення мети держави реалізується різноманітними засобами: політичними, економічними, військовими, інформаційно-пропагандистськими.

До **політичних засобів** відноситься, в першу чергу, **дипломатія**, яка являє собою офіційну діяльність держави в особі соціальних інститутів і з допомогою спеціальних міроприємств, прийомів і методів, що дозволяються з позицій міжнародного права і мають конституційно-правовий статус. Дипломатія здійснюється шляхом переговорів, візитів, спеціальних конференцій, зустрічей, підготовки і заключення двосторонніх і багатосторонніх угод, дипломатичного листування, участі у роботі міжнародних організацій.

Економічні засоби зовнішньої політики це використання економічного потенціалу даної країни для досягнення зовнішніх політичних цілей. Це може бути **ембарго**, або режим найбільшого сприяння у торгівлі, надання **інвестицій, кредитів і позик** та іншої економічної допомоги.

Військові засоби зовнішньої політики це військова могутність держави, яка включає в себе **армію**, її чисельність і якість озброєння, моральний її стан, наявність **військових баз**, володіння **ядерною зброєю**.

Військові засоби можуть використовуватися як пряма дія і як непряма.

До прямої відносяться **війни, інтервенції, блоками**. Так, за останні 55 років людство жило в мирних умовах 300 років. На протязі цих років було

14,5 тис. війн, у яких загинуло 3,6 млрд. чоловік. До непрямой дії відносяться: **гонка озброєнь, маневри, навчання, загроза застосування сили, випробування нової зброї**. Військові витрати всього світу сьогодні складають 1000 млрд. доларів на рік і більше половини вчених працюють над створенням нових видів зброї. До військових засобів зовнішньої політики відносяться також **розвідка і шпигунство**. Особливий розвиток сьогодні отримало промислове шпигунство.

Пропагандистські засоби включають в себе весь персонал сучасних засобів масової інформації, пропаганди і агітації.

2. Сучасні тенденції розвитку міжнародних відносин

Сучасний етап міжнародних відносин характеризується **стрімкими змінами і новими формами розподілу влади**. У строкатій картині зміни старих і побудови нових міжнародних відносин виділяють декілька тенденцій:

Розосередження влади – іде процес становлення багатополюсного світу. Сьогодні все більшу роль у міжнародному житті набувають нові центри. На світову арену все активніше виходить Японія, Індія та Китай. Останній все більш претендує на роль економічної зверхдержави. Прагне посилити свої позиції Росія. Зміцнюють свої позиції та роль у світовій політиці національні держави, що уворилися на пострадянському просторі. Здійснюються інтеграційні процеси в Європі.

Другою тенденцією розвитку сучасних міжнародних відносин є їх глобалізація. Це інтернаціоналізація економіки, розвиток єдиної системи світового зв'язку, зміни і послаблення функцій національних держав, активізація діяльності і транснаціональних недержавних утворень. На цій основі формується все більш взаємозалежний і цілісний світ; взаємодії в ньому набули системного характеру – зміни в одній частині світу неминуче знаходять відголос у іншому.

Третя тенденція – це **наростання глобальних проблем**. Науково-технічна революція сприяла різкому підвищенню продуктивності праці, привела до гігантського приросту продукції. Але існує й інший бік цієї революції: виникло багато глобальних проблем, які вимагають об'єднання зусиль усіх країн і народів для збереження цивілізації, примноження благополуччя як нинішнього, так і майбутніх поколінь людей.

Усі глобальні проблеми, які стають перед людством, можна розділити на 5 груп:

- а) **накопичення і удосконалення зброї масового знищення;**
- б) важливою проблемою, яка турбує людство є **міжнародний тероризм;**

в) проблема **збереження оточуючого середовища**. Вона органічно пов'язана з різким зростанням господарської діяльності людини, обумовленою закономірними тенденціями суспільного розвитку: збільшенням чисельності населення, його прагненням до прогресу, поліпшення матеріального благополуччя. Надмірна експлуатація людиною природи привела до масового вирубування лісів, погіршення якості водних ресурсів, порушення озонового шару. Підвищується доля вуглекислоти у повітрі, збільшується викид інших хімічних сполук, наслідком якого є «кислотні дощі». Здійснюється потепління клімату на планеті, що веде до парникового ефекту. Наочним показником забруднення оточуючого середовища є Чорнобильська катастрофа. Все це зобов'язує усі країни і народи об'єднувати зусилля, направлені на захист і покращення оточуючого середовища.

г) екологічні проблеми тісно взаємопов'язані з **економічними** – з проблемами росту суспільного виробництва і зростанням у зв'язку з цим **потреб у енергії і сировині**. Природні ресурси не безмежні і потребують раціонального підходу до їх використання. Однак вирішення цього завдання пов'язане з великими труднощами. Одна з них – це різке відставання країн, які розвиваються в рівні споживання енергії на душу населення від промислово розвинутих країн. Інші – викликані недосконалим виробництвом багатьох держав у сфері технологій, в результаті якого перевитрачається сировина, енергія, паливо на одиницю продукції.

д) різноманітні і **соціальні проблеми**. Це зріст серцеечно-судинних і онкологічних захворювань, СНІД, алкоголізм і наркоманія, які набули інтернаціонального характеру. Весь світ не може не хвилювати рівень життя людей у слабо розвинутих країнах. Людей усього світу хвилює також зростання злочинності, посилення впливу мафії і наркомафії.

Четверта тенденція сучасних міжнародних відносин – це **посилення розподілу світу на два полюси – полюс миру, добробуту і демократії і полюс війни, бродіння і тиранії**. Більшість населення планети живе на полюсі бродіння, де панують бідність, анархія і тиранія. На полюсі миру, добробуту і демократії знаходяться 25 країн: країни Західної Європи, США, Канада, Японія, Австралія і Нова Зеландія. В них мешкає 15% населення земної кулі. (У цих країнах від 10 до 30 тис. доларів щорічного прибутку на душу населення і середня тривалість життя 74 роки).

На другому полюсі знаходяться значна частина країн Африки, Азії, Латинської Америки та Республік колишнього СРСР. У цих країнах більш ніж 80 млн. чоловік живуть в умовах абсолютної злиденності, а із 500 млн. голодуючих біля 50 млн. щорічно вмирають від виснаження. (Див. схему 57).

П'ята тенденція – це посилення впливу на світову політику проблем соціального розшарування людства загалом та окремих країн на багатих і бідних та зростання ролі та впливу культурологічних, національних та релігійних чинників у виникненні та вирішенні конфліктів у світовій політиці.

Шоста тенденція – це демократизація як міжнародних відносин, так і внутрішньополітичних процесів. Всебічно розповсюджується політизація мас, які вимагають участі у прийнятті рішень, що їх стосуються – покращення матеріального добробуту і якості життя.

Досягнення постіндустріальної революції – супутниковий зв'язок, кабельне телебачення, телефакси і електронна пошта, глобальна сітка Інтернет – є ознаками повсякденного життя не тільки у економічно найбільш розвинутих країнах, але й отримують все більш широке розповсюдження в всьому світі.

3. Україна в системі міжнародних відносин

Сучасна геополітична ситуація у світі характеризується кардинальними змінами: розпадом Радянського Союзу і світової соціалістичної системи, припиненням «холодної війни». На міжнародній арені з'явилися нові держави і серед них – незалежна держава Україна. За своїми геополітичними складовими (площею, населенням, природними запасами) Україна відразу стала помітним державним утворенням у світовому розкладі сил.

На території України розташований географічний центр Європи.

Площа нашої держави в її сучасних кордонах складає 603,7 тис. кв. км. (включно території незаконно окуповані Росією).

За цим показником Україна посідає друге місце в Європі, поступаючись лише Росії. В Україні проживає понад 40 млн. чол., це – 6 місце в Європі (після Росії, Німеччини, Італії, Великобританії та Франції).

Сьогодні Україна виступає в світі як середня за величиною і рівнем розвитку держава, якій однаково далеко як до найбагатших та найпотужніших країн, так і до тих, що є найбільшими на планеті.

Володіючи майже половиною всіх світових ресурсів родючих чорноземних ґрунтів, могутнім промисловим і науково-технічним потенціалом, досить розвиненою інфраструктурою, Україна відчуває гостру потребу в структурній передумові економіки, відновленні традиційних ринків та зовнішньоекономічних зв'язків.

З одного боку Україна межує з Росією, з якою її об'єднує певна історична спільність, багато в чому загальні стратегічні інтереси (реалізації яких заважають дії сучасних російських політиків, їх імперські амбіції). З іншого боку Україна впритул контактує з цивілізованою Європою з її традиціями

парламентаризму, економічною стабільністю та певною байдужістю до стану нашої держави.

У новому статусі незалежної держави Україна має визначити стратегію свого політичного і економічного розвитку та пріоритети в світі, з'ясувати, в чому полягають її реальні національні інтереси та розробити стратегію і тактику реалізації останніх. У теоретичному плані, це зумовлює необхідність наукових розробок і пошуку відповідного місця держави у світовій глобальній політичній і економічній системах. У практичному – створення механізму реалізації національних інтересів політичного і економічного характеру на регіональному і глобальному рівнях.

Слід зауважити, що сьогодні Україна виступає, передусім, як об'єкт політики інших глобальних гравців, що пояснюється двома основними причинами. Це, по-перше, слабкість державно-політичних структур та війна з Росією. По-друге, Україна на сучасному етапі просто не володіє відповідною економічною базою та організаційною інфраструктурою для реалізації своїх інтересів на міжнародній арені.

Така ситуація надзвичайно небезпечна, оскільки без активної наступальної та узгодженої державно-політичної зовнішньої політики Україна не зможе ефективно реалізувати власні національні інтереси, що може поставити під загрозу самобутність і навіть незалежність держави. Особливе значення має розуміння державно-політичним керівництвом України, всім українським суспільством потреби інтегруватися у певні політичні та економічні об'єднання, а з якими лише співпрацювати. Насамперед, давно назрівшими є потреби входження України в ЄС та військово-політичний блок НАТО, що гарантувало б єність, цілісність та процвітання держави.

Визначаючи роль і місце України в новому геополітичному просторі, слід враховувати зв'язки та конфліктність відносин України та Росії, розширення та зміцнення зв'язків України з іншими країнами світу, зокрема з країнами Євросоюзу.

Стосовно відносин з Росією то на відношення з нею ще певний час будуть впливати такі чинники:

економічний – Україна, ще певний час буде відчувати потребу імпорту енергоресурсів. Це також наявність спільних з Росією фінансово-промислових корпорацій, підприємств;

політичний – важливо враховувати політичну та економічну нестабільність в Росії, її шовіністичну, імперську політику стосовно України, можливість посилення у владі представників ультра націоналістичного спрямування та події, пов'язані з прагненням автономізації окремих районів, і не

тільки на Північному Кавказі, що можуть впливати на українсько-російські відносини. Україна повинна бути готова до цього;

психологічний – чимало громадян України звикли відчувати всю територію колишнього Радянського Союзу «своєю країною». Значна частина українців виступає за економічний і політичний союз двох суверенних держав, оскільки має родичів у Російській Федерації. І навпаки. Зауважимо, що в Україні нині проживають 14 млн. громадян 128 «не титульних» національностей.

Слід враховувати також, що значна кількість громадян Росії розглядають Україну не як незалежну державу, а як тимчасове державне утворення, яке рано чи пізно опиниться в рамках Російської Федерації.

Стратегічні інтереси України вимагають стабільних, дружніх, **рівноправних** взаємовідносин з Росією. У 1997 році був підписаний широкомаштабний (базовий) Договір про дружбу, співробітництво і партнерство України і Росії. Але, за умов російської агресії, незаконної окупації Росією частини територій України реалізація ключових положень цього Договору стала проблематичною.

Росія є нашим сусідом. Україна має співробітничати з нею. Але для України ця перспектива можлива тільки через Європейський простір, тільки коли вона інтегрується у Європу, оволодіє новітніми технологіями європейського рівня та налагодяться відносини з Росією.

Україна також зацікавлена в тому, щоб відносини із сусідніми державами: Білоруссю, Молдовою, Польщею, Словаччиною і Румунією розвивалися комплексно і динамічно.

Стратегічною метою України є інтеграція в європейські та євроатлантичні структури.

Налагодження співпраці з країнами Європейського Союзу, котрий відіграє визначальну роль на європейському континенті і розширюється за рахунок нових економічно розвинутих європейських держав, є для України першочерговим завданням. Наша країна активно веде пошук свого місця в європейських процесах економічної інтеграції. Вступ до ЄС є стрижнем зовнішньої політики України, її стратегічним курсом, адже ідея європейського вибору позитивно сприймається населенням України і могла б мати об'єднуючий характер.

Важливим імпульсом в активізації інтеграції України до Європи і реальним втіленням стратегічного курсу України стало підписання з ЄС у 1994 році Угоди про партнерство і співробітництво. У 1995 році була підписана Тимчасова Угода між Україною і Європейським Союзом, відповідно до якої Україні було видано режим найбільшого сприяння в розвитку торгово-економічних зв'язків. Ця Угода передбачала також створення після 1998 року

зони вільної торгівлі між Україною та ЄС. З Україною підписана політична угода про асоціацію з ЄС, а 1 січня 2016 вступила в дію й економічна угода.

Після підписання політичної частини Угоди про асоціацію між Україною та ЄС на Саміті ЄС 21 березня 2014, обидві сторони підписали всі інші частини 27 червня 2014 року.

16 вересня 2014 року Угода про асоціацію була одночасно ратифікована Верховною Радою та Європейським парламентом.

З 1 листопада 2014 року набуло чинності часткове застосування деяких частин Угоди про асоціацію. Стаття 4 Угоди про асоціацію – у котрій йдеться про встановлення Поглибленої та Всеосяжної Зони Вільної Торгівлі (ПВЗВТ) – вступила в силу 1 січня 2016 року.

Угода про асоціацію набирає чинності в перший день другого місяця, що настає після дати здачі на зберігання останньої ратифікаційної грамоти або останнього документа про затвердження.

Важливе значення в інтеграції України до Європи мало налагодження контактів з Європейським судом з прав людини. З 1996 року до Європейського суду з прав людини був обраний суддя від України, і його кандидатура була підтримана на сесії Парламентської асамблеї Ради Європи. У 1997 році Верховна Рада України ратифікувала Європейську конвенцію з захисту прав і основних свобод людини, згідно з якою громадяни України мають право звертатися до таких міжнародних судових установ, як Європейський суд з прав людини тоді, коли громадянин в судовому порядку виступає проти держави.

Інтеграція України до нової Європи відбувається на тлі реорганізації ЄС і прийняття спільної програми ЄС «Агенда – 2000». Україну активно підтримують Німеччина, Франція, Італія, Іспанія та інші держави, допомагаючи Україні економічно й політично. Ці країни формуватимуть нову цілісну Європу XXI століття. Розширення ЄС – вимога часу. У XXI столітті важливо стає проблема ресурсів, й освоєння їх вимагає спільних зусиль європейських держав і України, а стратегічні завдання вимагають об'єднання цілого континенту в економічному і політичному аспекті. Геополітичне становище України зумовлює її активну участь в європейській політиці.

Шлях України до об'єднаної Європи – це прагнення повернути свою ідентичність європейської держави і стати цивілізованою країною з верховенством законів, дотримання прав меншин, ринковою економікою, конкурентноспроможними товарами тощо. Це залежить як від українських політиків, так і від самого народу, від його прагнення жити в європейській державі.

Відносини між Україною і НАТО визначені підписаною у 1997 році Хартією про особливе партнерство та Декларацією про доповнення Хартії про особливе партнерство (21.08.2009 р.).

Указом Президента України від 24.09.2014 р. № 744/2014 уведено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України від 28 серпня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо захисту України та зміцнення її обороноздатності», яким визначено, що пріоритетним національним інтересом України у сфері зовнішньополітичної діяльності у 2014 та наступних роках є дальший розвиток відносин стратегічного партнерства України з США, ЄС та НАТО.

23 грудня 2014 року Верховна Рада України прийняла рішення про відмову України від позаблокового статусу, який виявився неефективним у контексті забезпечення держави від зовнішньої агресії та тиску. Внесений Президентом України проект (реєстр. № 1014-3 – був розроблений МЗС України) підтримала конституційна більшість народних депутатів України (303 голоси «за»).

Відповідно, внесені зміни до ст. 6, 8 Закону «Про основи національної безпеки України» і ст. 11 Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», згідно з якими, відновлено курс євроатлантичної інтеграції, а основними напрямками державної політики з питань національної безпеки і основними засадами зовнішньої політики України визначено поглиблення співпраці з Організацією Північноатлантичного договору з метою досягнення критеріїв, необхідних для набуття членства у цій організації.

У контексті розвитку відносин України з НАТО на найвищому рівні ухвалені рішення про відмову України від здійснення політики позаблоковості; визначення нової Стратегії національної безпеки України (затверджена Указом Президента України від 5 травня 2015 року №287/2015); проведення комплексного огляду сектору безпеки і оборони України; вдосконалення системи координації співробітництва України з НАТО; підвищення ефективності під час підготовки та реалізації річних національних програм; досягнення Україною максимального рівня взаємосумісності та спільних спроможностей з НАТО; впровадження стандартів НАТО у військовій сфері.

Відносини між Україною та НАТО мають два основних виміри: політичний діалог і практичне співробітництво. Політичний діалог України з Альянсом забезпечується шляхом двосторонніх контактів на всіх рівнях, включно з міжпарламентським виміром. Провідну роль у поглибленні цього діалогу відіграє Комісія Україна-НАТО (КУН), створена в 1997 р. на виконання пологень Хартії про особливе партнерство.

Ключовим системним документом розвитку співробітництва з НАТО та важливим інструментом здійснення реформ в Україні за підтримки Альянсу є Річні національні програми співробітництва Україна-НАТО (РНП), які розробляються з 2009 року.

В українському суспільстві збільшується суспільна підтримка курсу на членство України в НАТО.

Співробітництво з України з НАТО розгортається не тільки у військовій, а й в гуманітарній сфері. Це і спільні наукові програми; відпрацювання дій по боротьбі з наслідками техногенних, природних катастроф; досягнення сумісності технічних стандартів, а також стандартів зв'язку, а нині й у питаннях стримання російського агресора.

Природно, що Україна зацікавлена в прихильності до неї США як могутньої наддержави, статус якої визначається її військовою міццю, рівнем економічного розвитку, незаперечним лідерством у розробці і впровадженні найсучасніших високих технологій в усіх секторах економіки, притягальною силою рівня життя.

Об'єктивно США зацікавлені, щоб Україна розвивалася як демократична країна, увійшла до європейських структур як держава – партнер. Як позитивний фактор США розцінюють набуття і збереження Україною незалежності. Суттєвою є допомога США Україні в боротьбі проти агресії Російської Федерації.

Що стосується економічних взаємовідносин, то США займають перше місце за рівнем інвестицій в економіку України, хоча цей рівень є незначним порівняно з американськими капіталовкладеннями в економіку Польщі й Угорщини. Причина – несприятливий інвестиційний клімат в Україні.

За умов ускладнення геополітичної ситуації, посилення агресивності Росії, незалежна Україна, розташована на перехресті стратегічних інтересів великих держав, повинна послідовно дотримуватися стратегічного курсу – залишатись без'ядерною державою, але, заради своєї безпеки якнайшвидше інтегруватися в Європейські структури, включно і військово-політичні.

Базові поняття та категорії:

Міжнародні відносини, поліцентризм, поліієрархія, міжнародна політика, міжнародні організації, зовнішня політика, дипломатія, війни, інтервенція, блокади, гонка озброєнь, маневри, глобальні проблеми, міжнародний тероризм, національні інтереси, регіональні організації, стратегічний партнер, європейський простір, ЄС, Європейський Суд, Парламентська асамблея, Рада Європи, Європейська Конвенція, НАТО, ООН.

Навчальні завдання для самостійної роботи:

- співставте різні визначення зовнішньої політики;
- намалуйте схему «Функції зовнішньої політики»;

- назвіть основні проблеми глобального розвитку;
- назвіть основні пріоритети зовнішньої політики України.

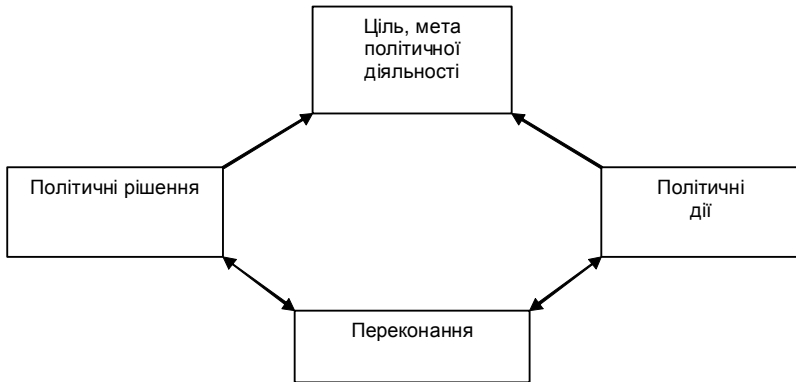
Питання для самоконтролю:

- 1) Що таке зовнішня політика держави?
- 2) Який зв'язок між зовнішньою і внутрішньою політикою?
- 3) Які державні органи визначають і здійснюють зовнішню політику України?
- 4) Що таке глобалізація?
- 5) Хто такі антиглобалісти?
- 6) Яку роль в зовнішній політиці України відіграють ЄС та НАТО ?

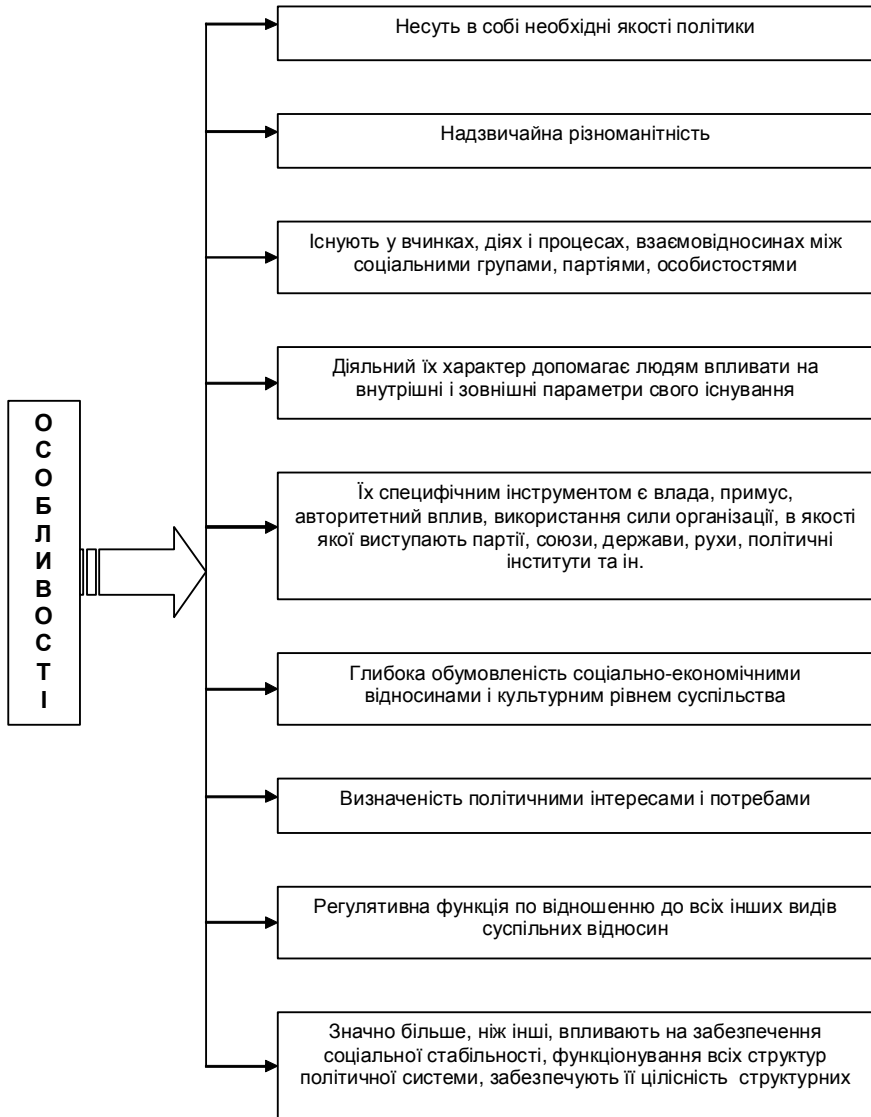
СТРУКТУРНО-ЛОГІЧНІ СХЕМИ ДО РОЗДІЛІВ

Схема 1

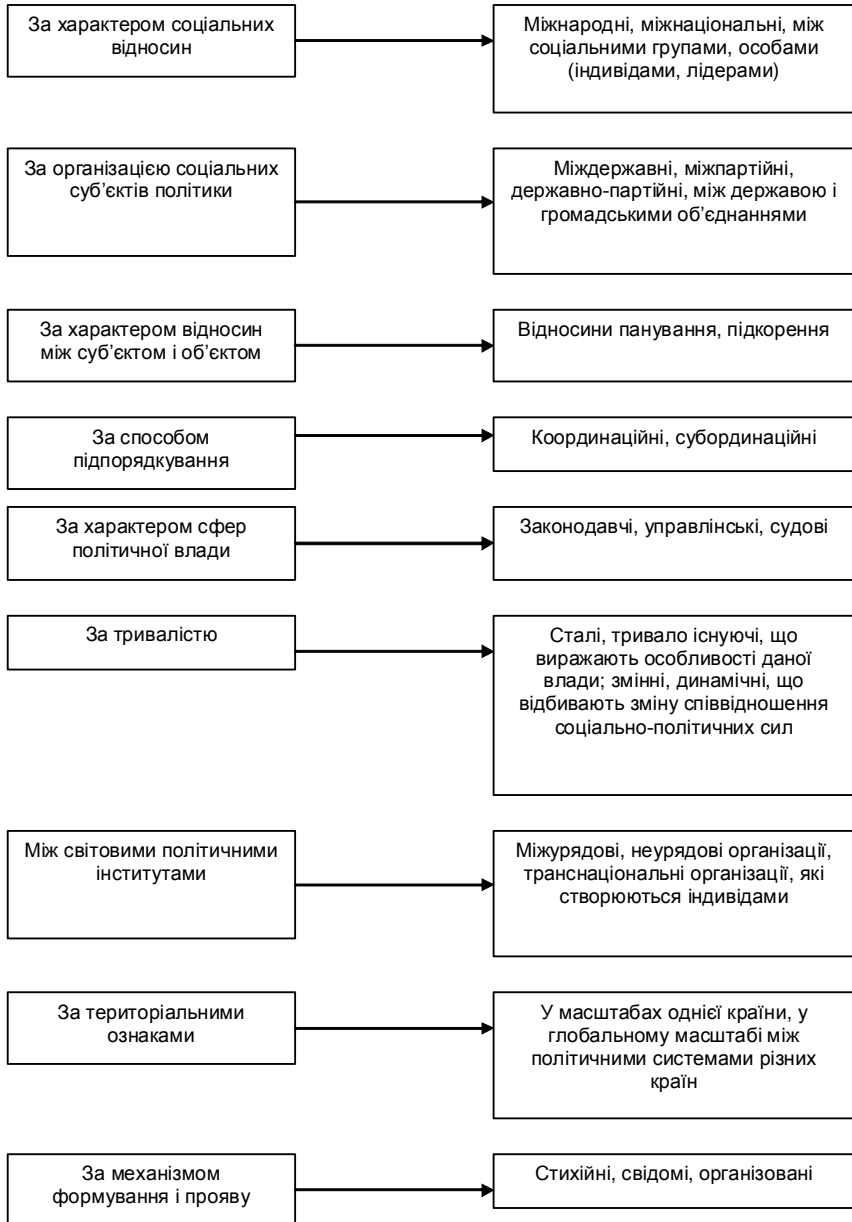
Механізм політичної діяльності

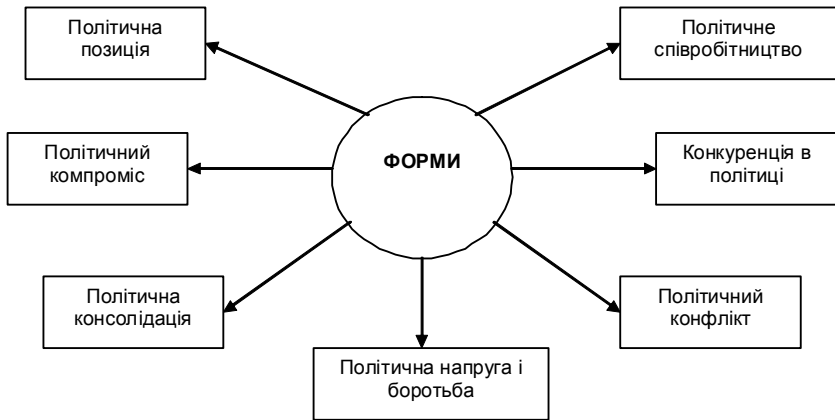
Політичні відносини

Типологія політичних відносин. Критерії. Зміст

Структура політичних відносин

Демократичні основи політичних відносин в суспільстві

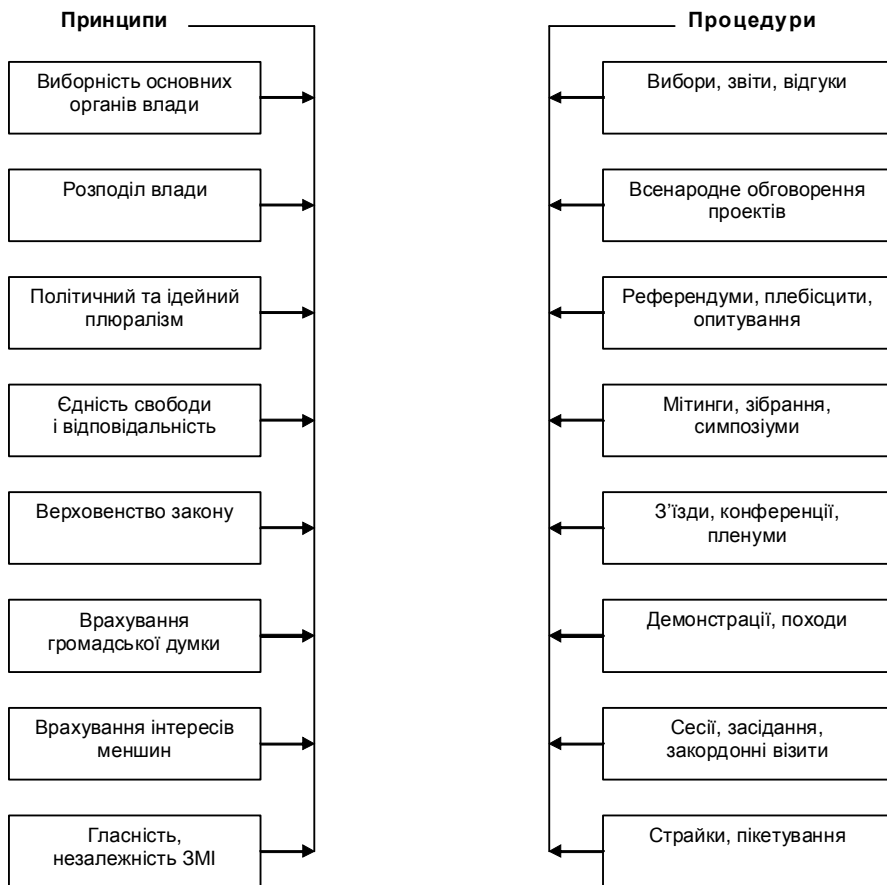

Схема 6

Зміст політичного процесу

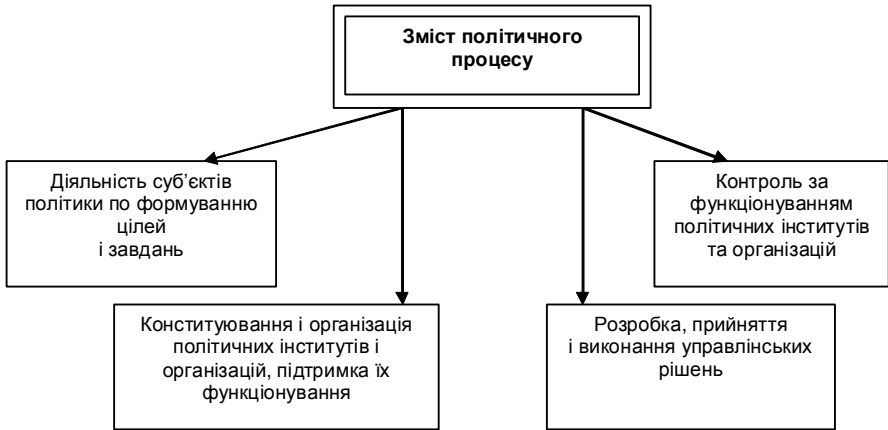
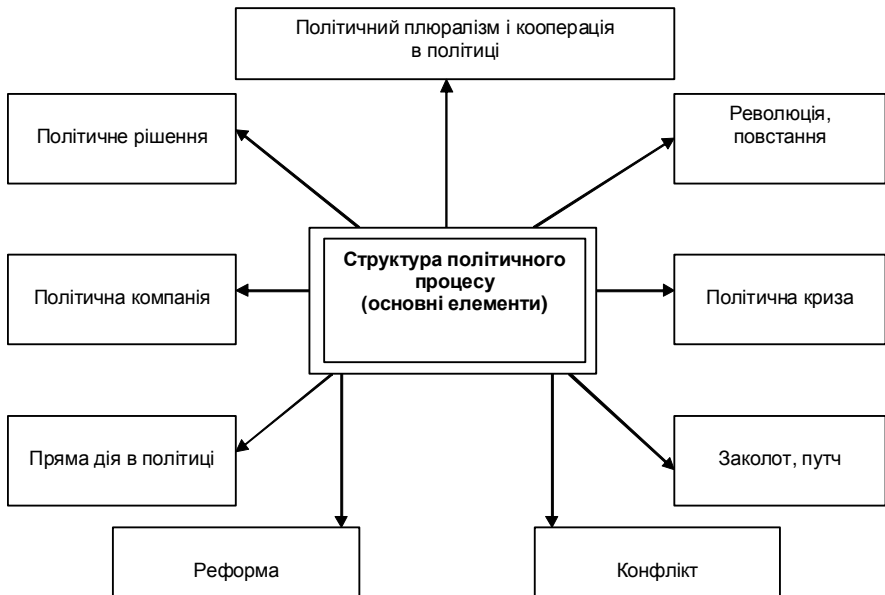
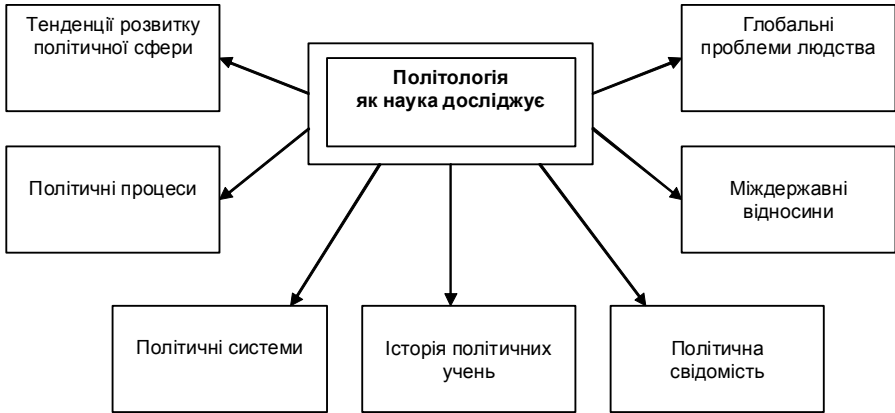

Схема 7

Структура політичного процесу

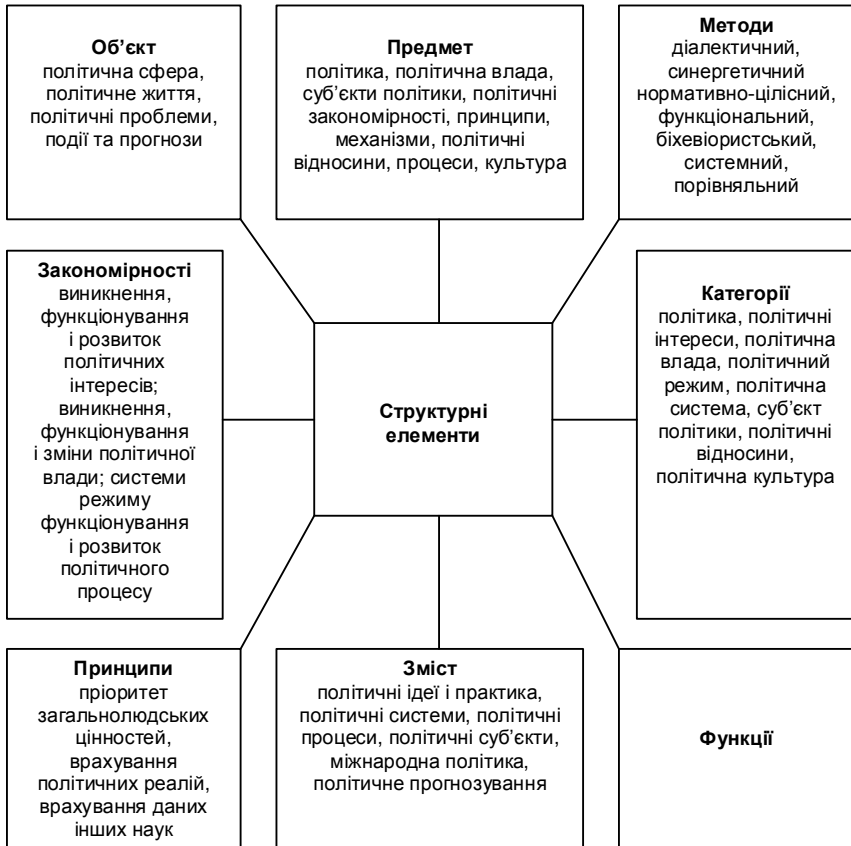
Політологія як наука

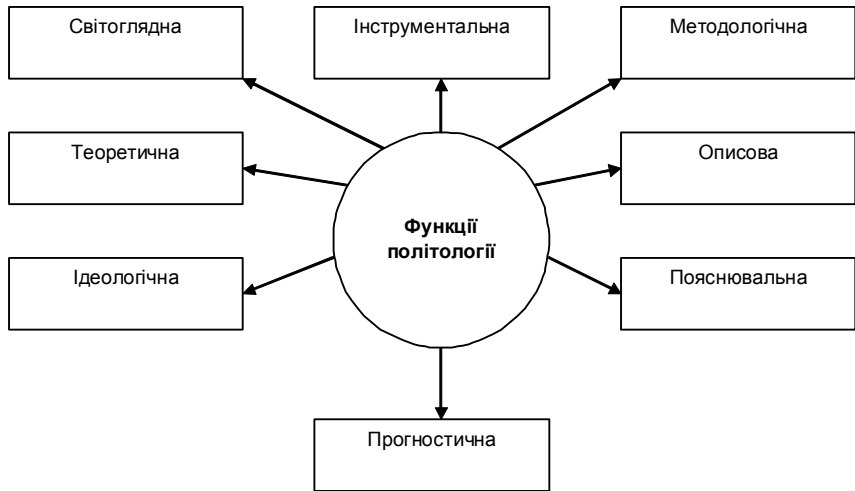
Політологія як навчальна дисципліна

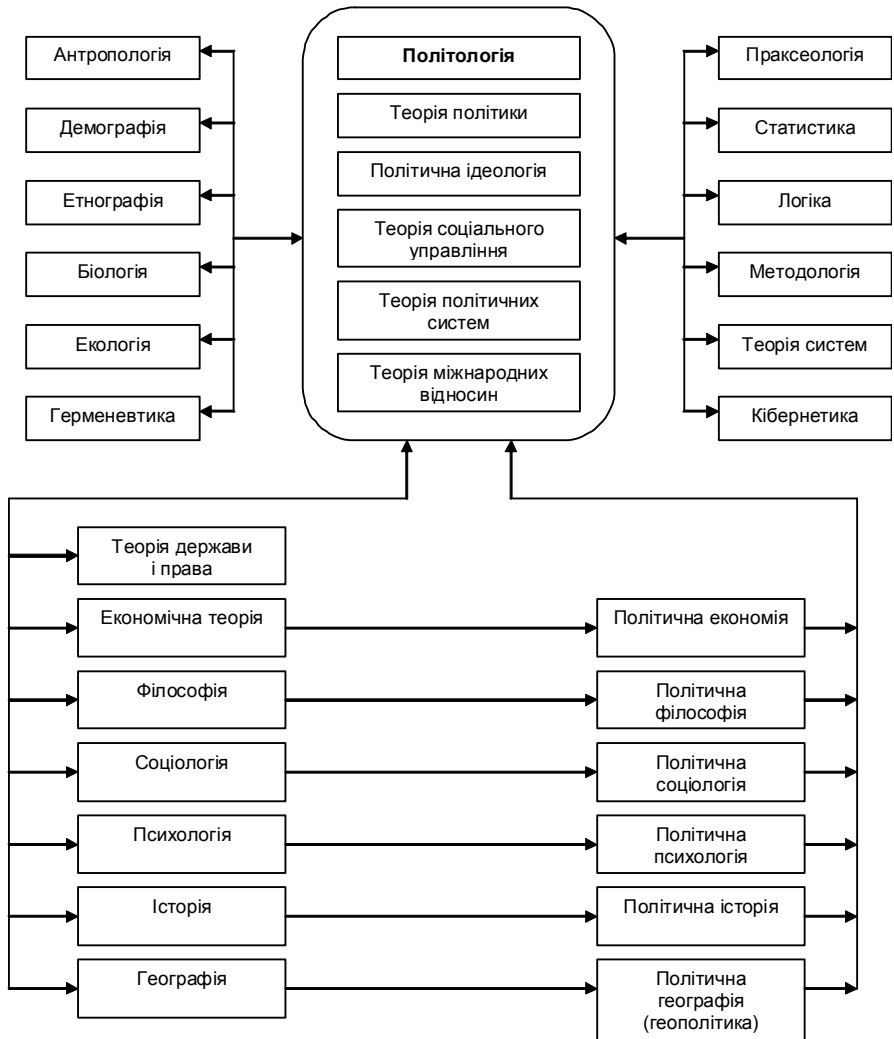
Політологія: предмет і структура

Функції політології

Зв'язки науки про політику з іншими науками

Зростання ролі політології в Україні

Політологія в Україні

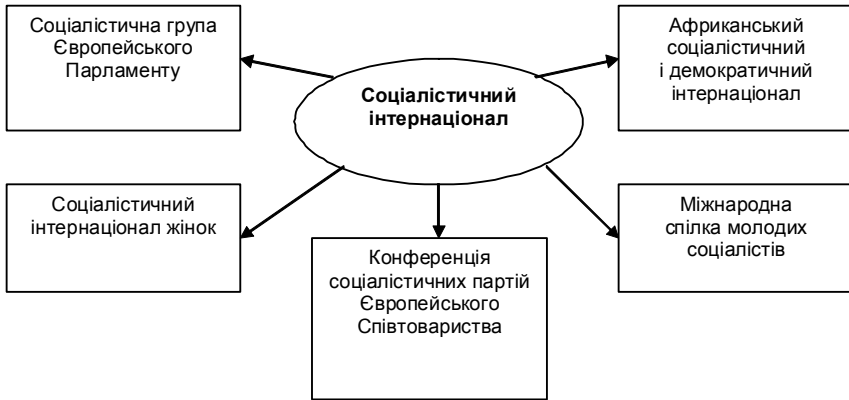
Основні етапи розвитку світової політичної думки

Основні етапи розвитку політичних ідей в Україні

Міжнародні організації соціал-демократії

«Лівий» екстремізм

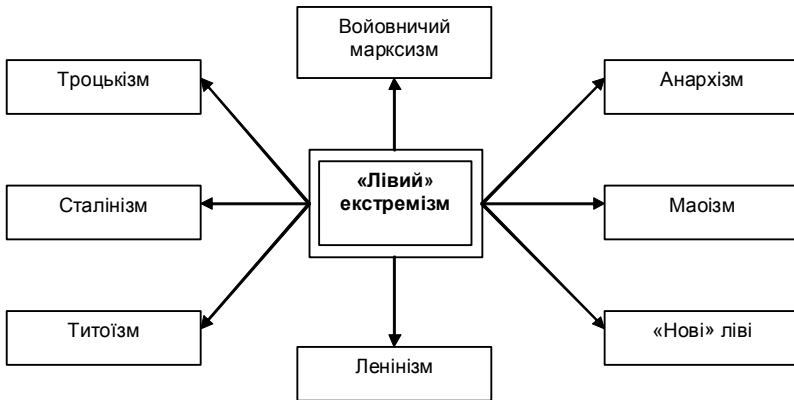

Схема 19

«Правий» екстремізм

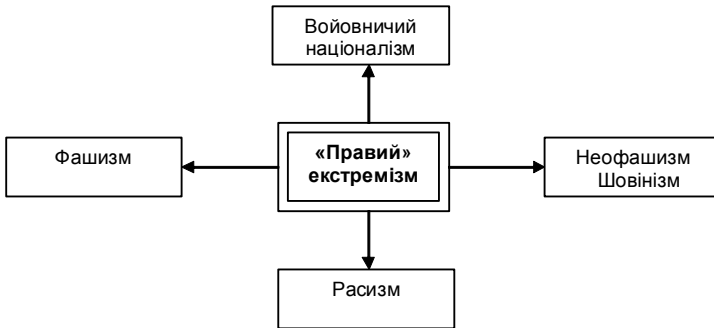

Схема 20

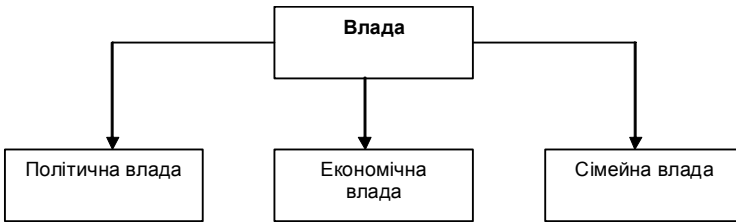

Схема 21

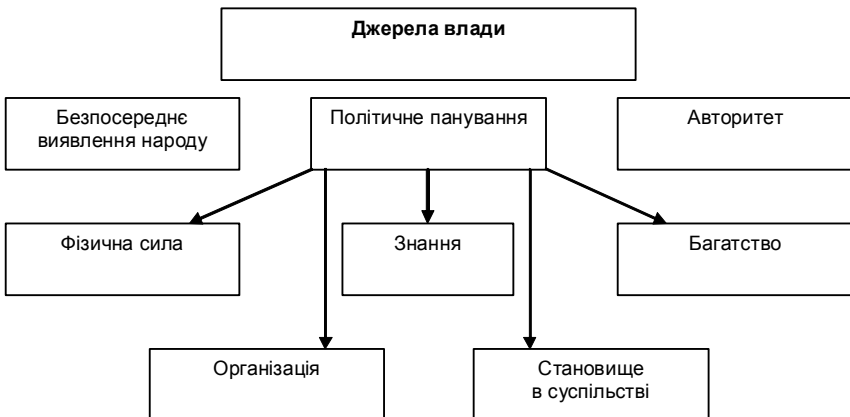

Схема 22

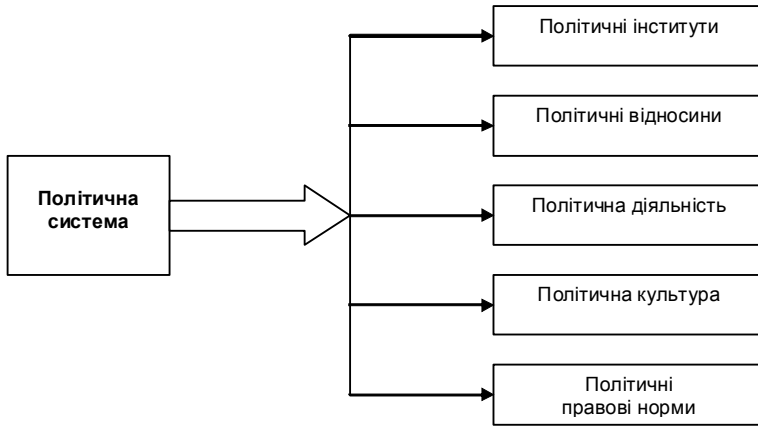
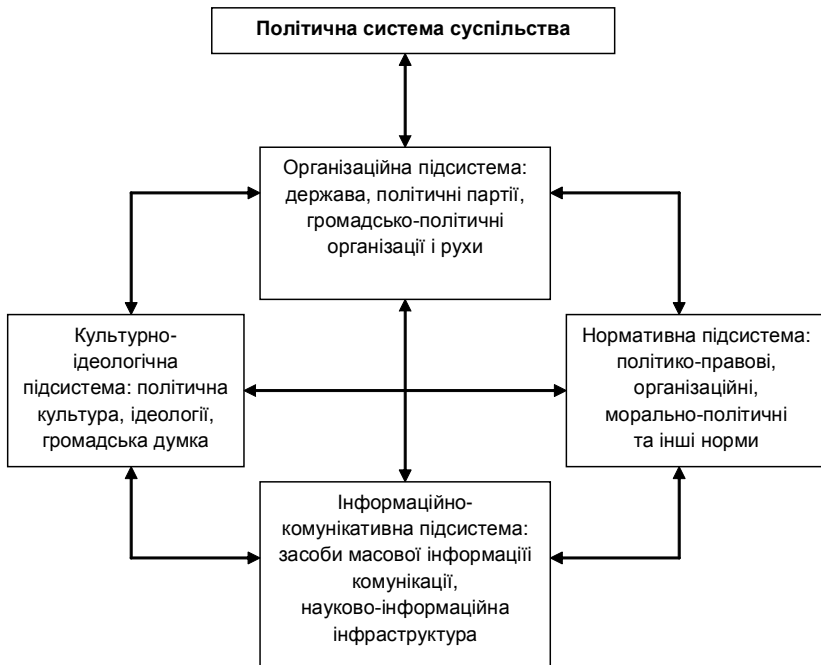

Схема 23

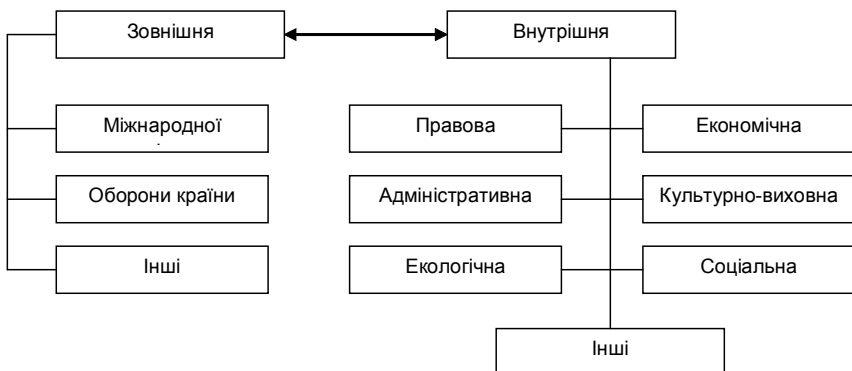
Ознаки держави

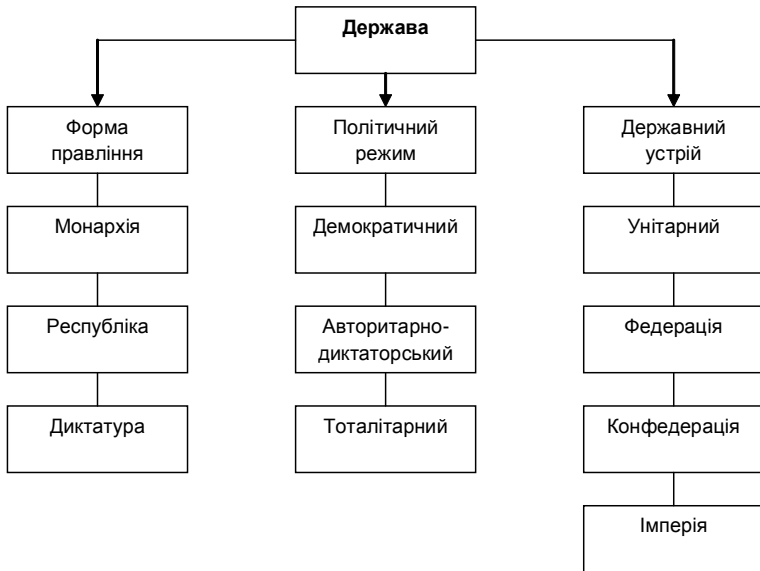

Властивості держави

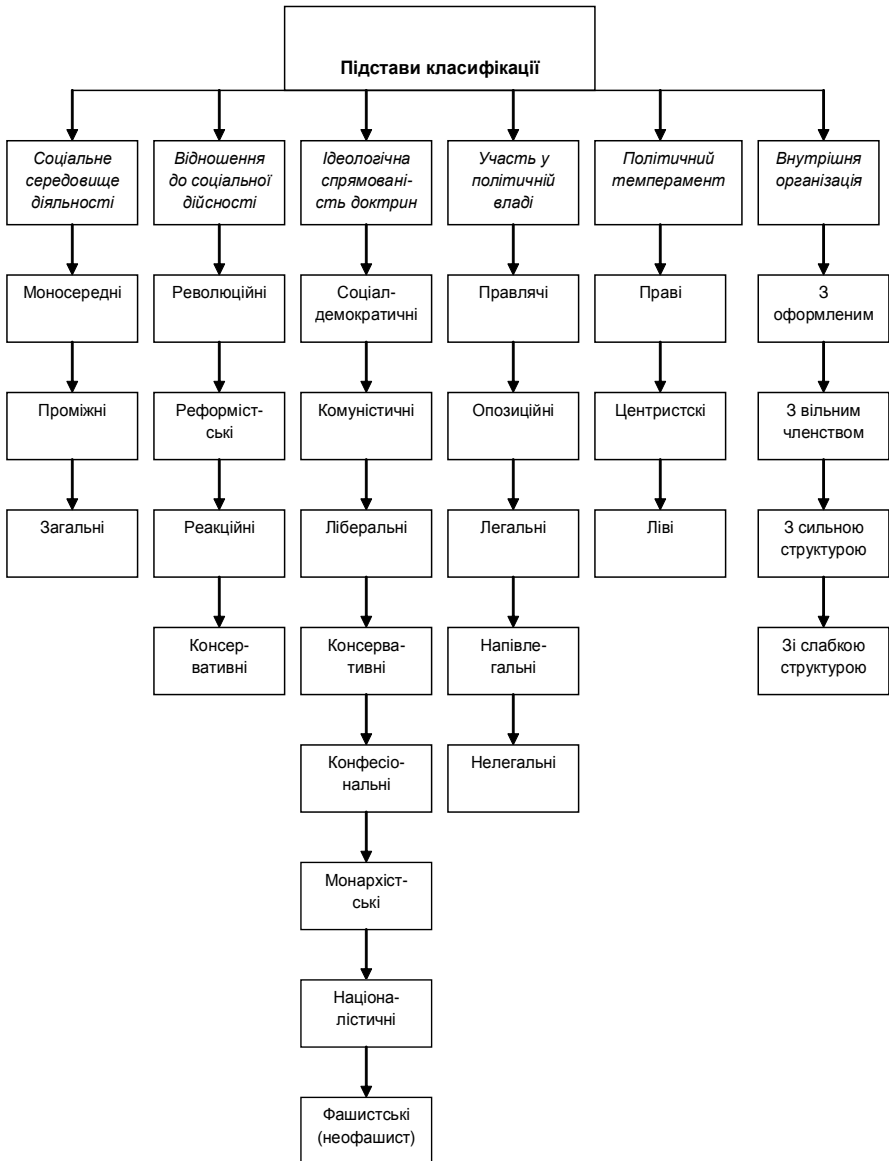

Функції держави

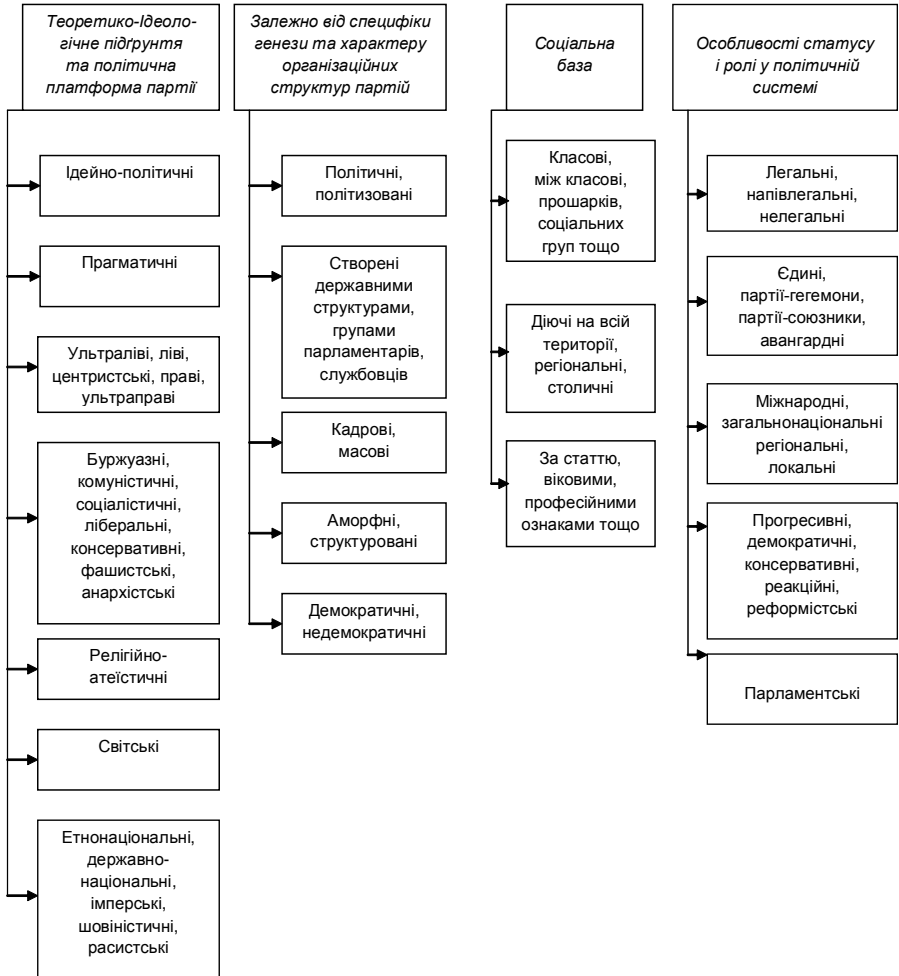

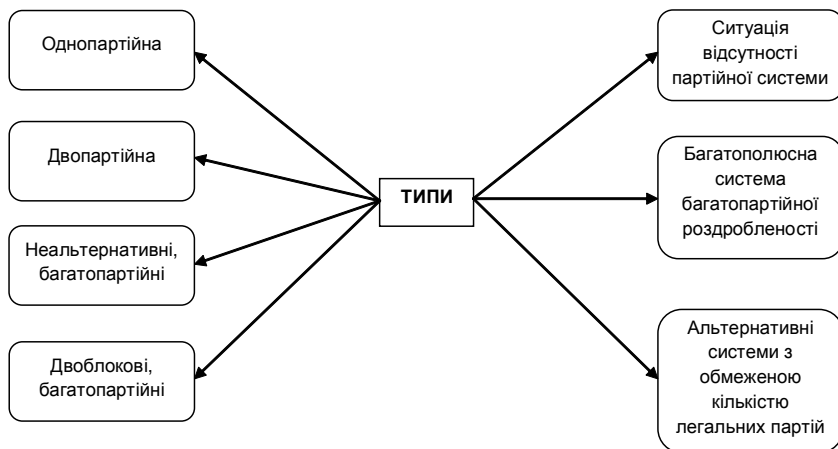
Класифікація політичних партій

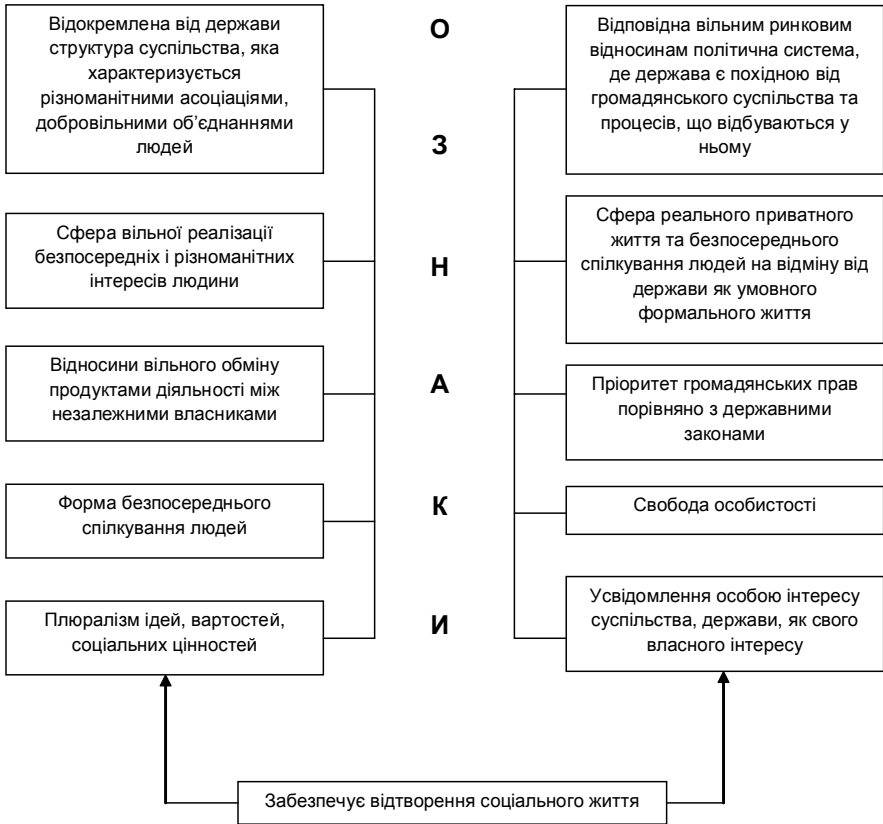
Головні критерії класифікації політичних партій

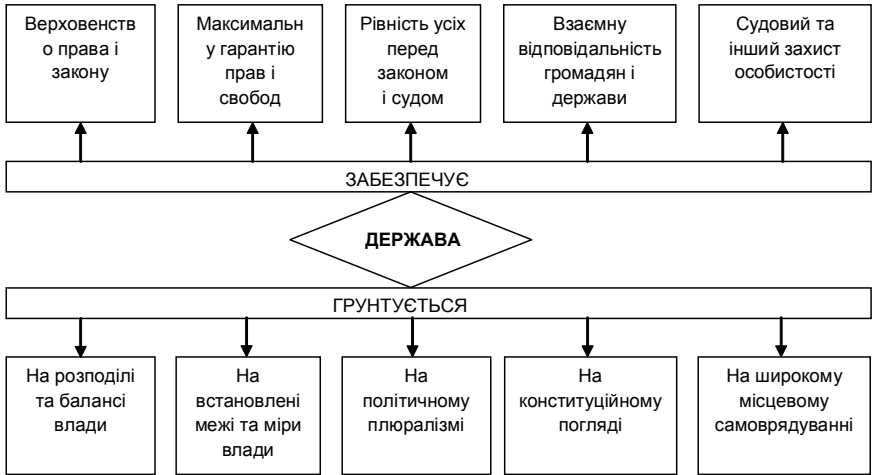
Комплексна класифікація партійних систем

Громадянське суспільство

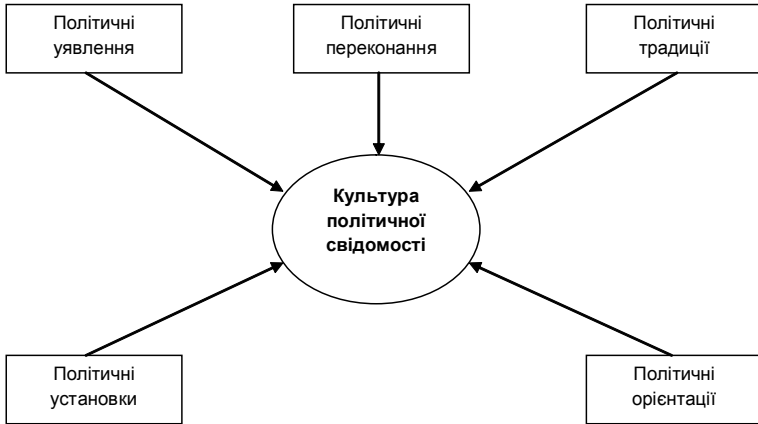
Правова держава

Громадянське суспільство і держава

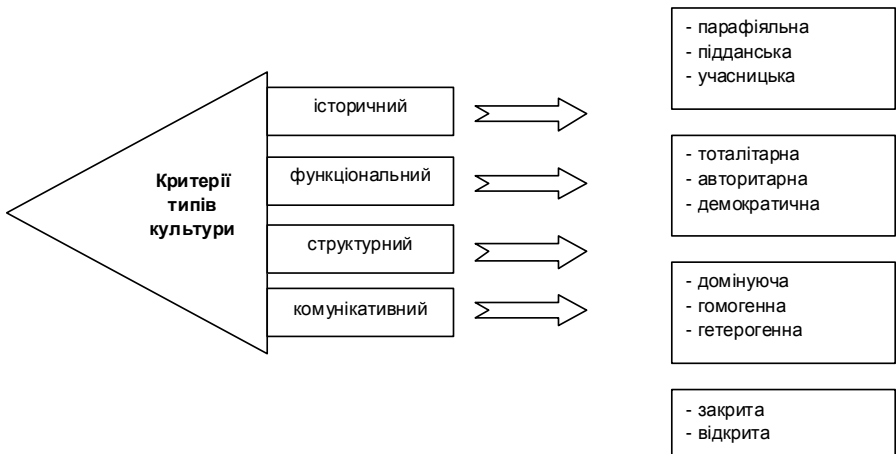

Компоненти політичної культури

Культура політичної поведінки – сукупність типових для тієї або іншої соціальної спільноти форм, зразків та норм політичної участі та політичної діяльності.

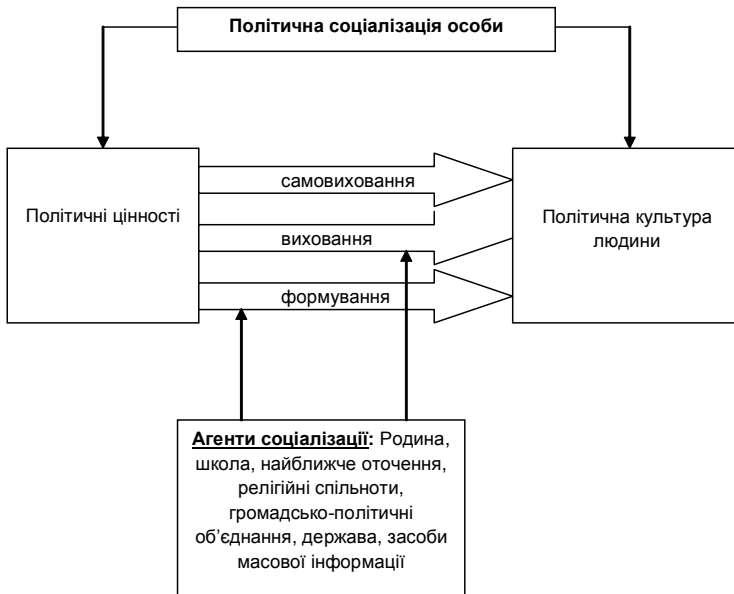
Типологія політичної культури

Виміри людського існування

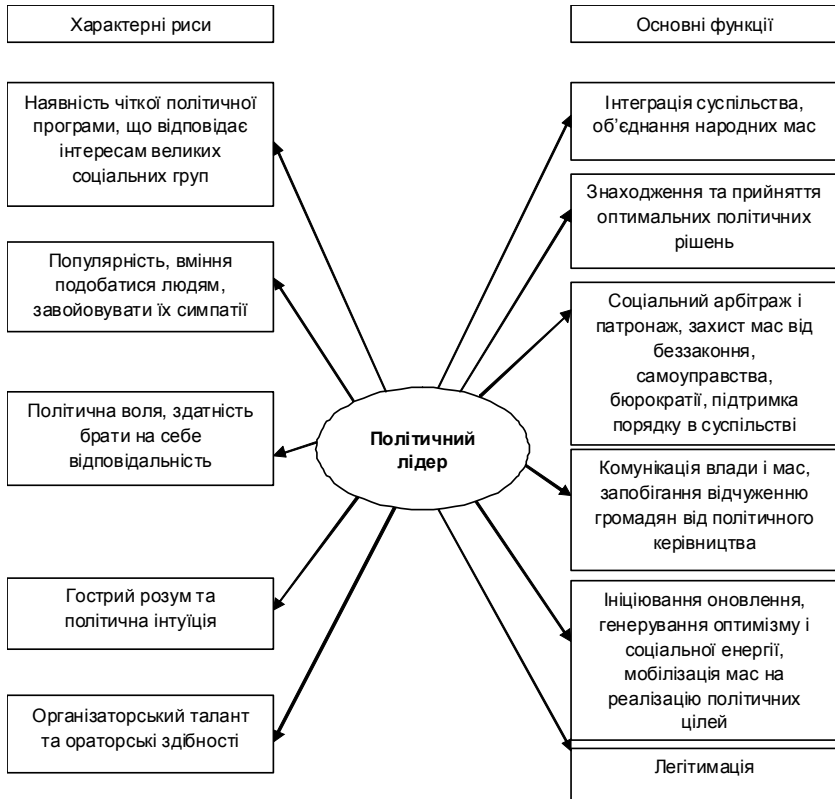
№ п/п	Поняття для позначення людини	Зміст поняття
1.	Людина	Узагальнююча назва для всіх представників людства, яка поєднує в собі відображення всіх спільних якостей людей (як біологічного, так і соціального характеру)
2.	Індивід	Одиничний представник людського роду, окремо взята людина поза її соціальними якостями. Це поняття відображає передусім <u>природно задані властивості</u> людини: стать, вік, фізіологічні особливості та природжені якості її психіки, які відображаються в темпераменті
3.	Індивідуальність	Індивідуальна форма прояву суспільного життя людини, <u>сукупність унікальних та універсальних якостей людини</u> – спільних, типових (загальнолюдські, природні та соціальні ознаки), особливих (конкретно-історичних) та одиничних (неповторних, фізичних і психологічно-духовних характеристик)
4.	Особа	Конкретне виявлення соціальної сутності людства на рівні окремих його представників; сукупність <u>соціально значущих якостей</u> конкретної людини

Отже, кожна людина як носій спільних людських якостей народжується індивідом, формується в процесі суспільного життя як особа і кристалізується в індивідуальність через реалізацію своїх природних, психічних, духовних та соціальних особливостей у соціально значущі якості на протязі всього свого життя.

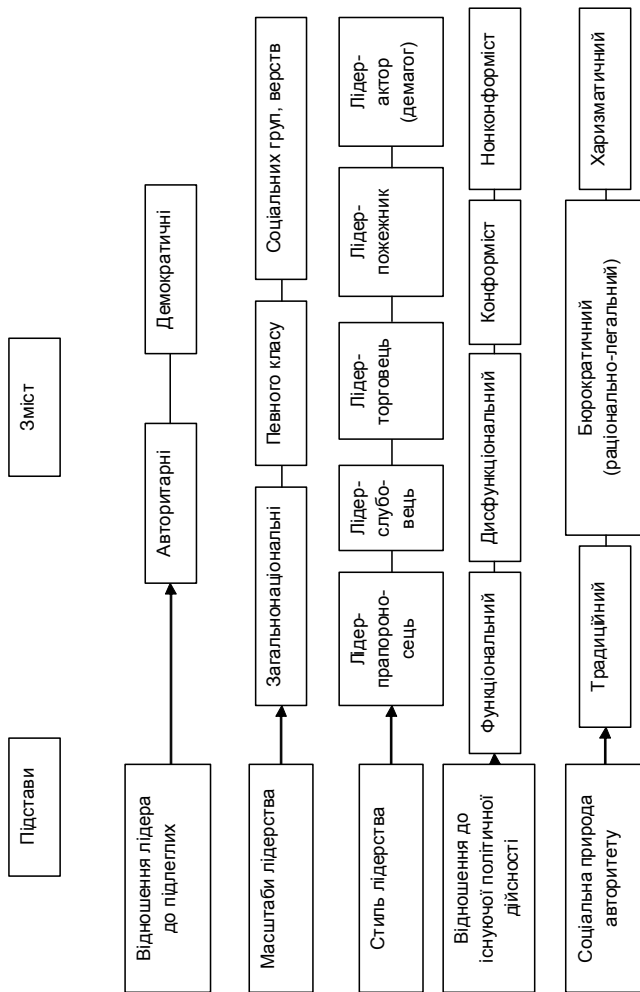

Типи політичної особи і їх відношення до влади

Превалюючі потреби	Відношення до влади	Умови позначення типа особи
Потреба в свободі	Влада як прагнення до незалежності і самостійності	Нонконформіст
Гедонічні потреби	Влада як джерело матеріального благополуччя чи іншої особистої нагоди	Конформіст
Потреба у самостверженні	Влада як превалювання, панування над іншими, джерело престижу, високого статусу, слави	Диктатор
Потреба у самовираженні	Влада як гра	Авантюрист
Потреба бути собою	Влада як служіння людям, суспільству	Демократ

Класифікація політичних лідерів

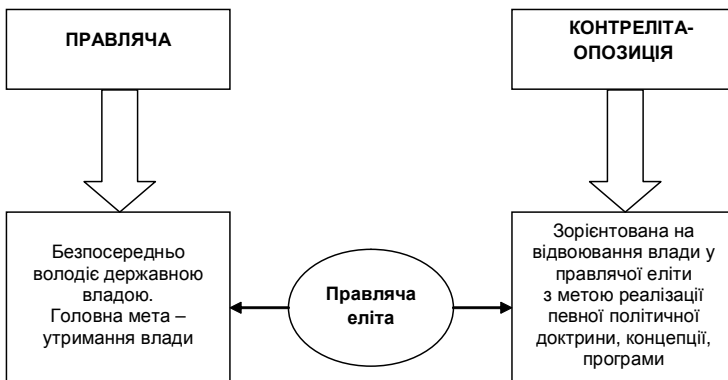
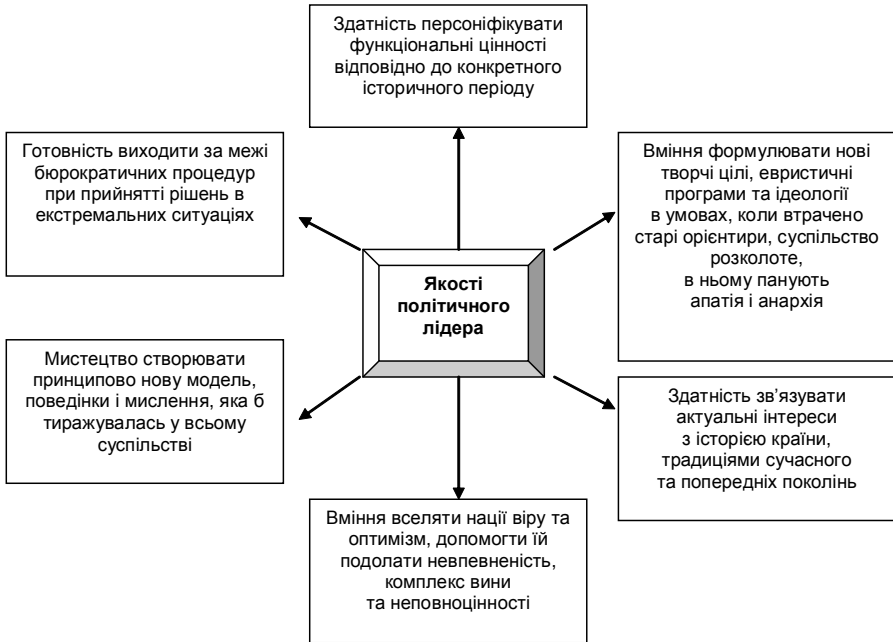
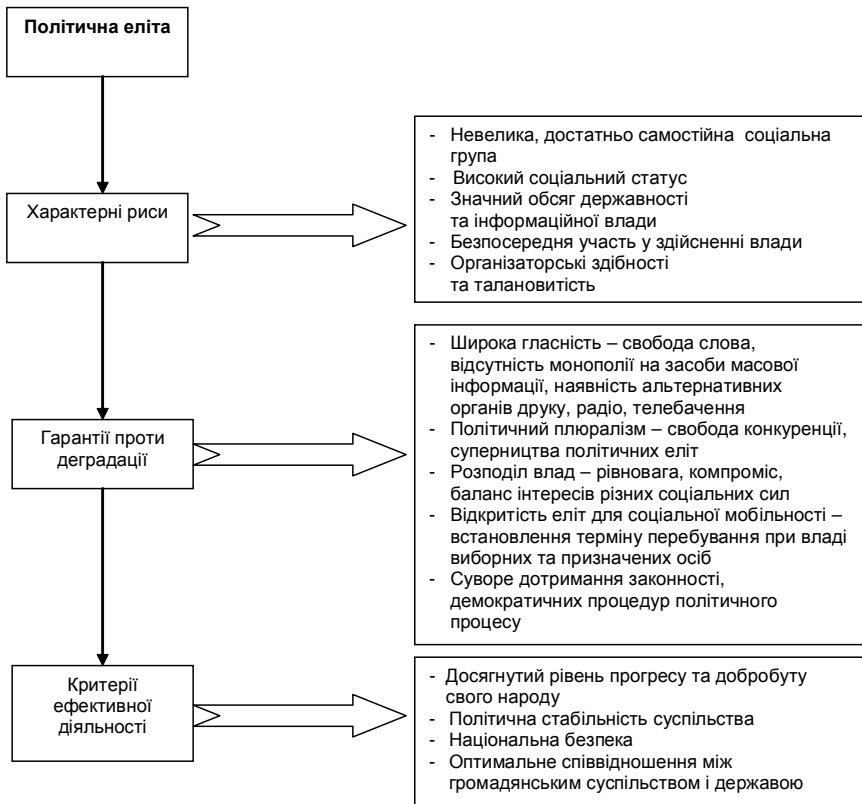
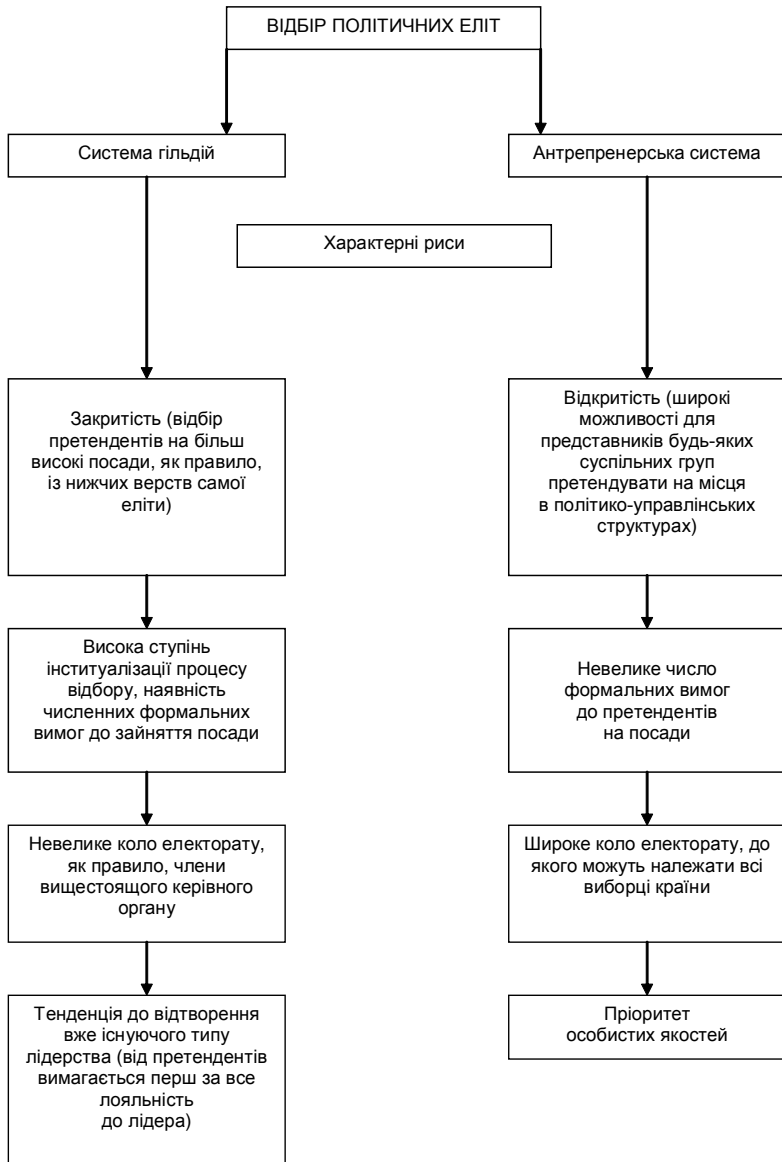

Схема 43

Схема 44

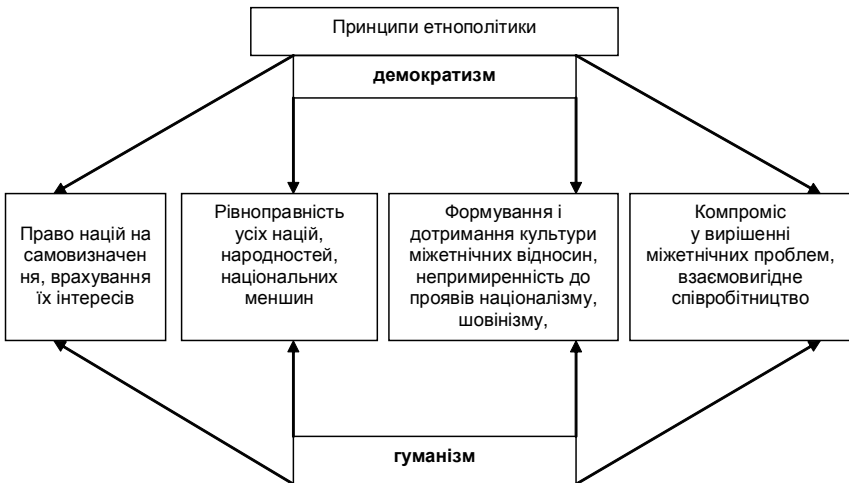

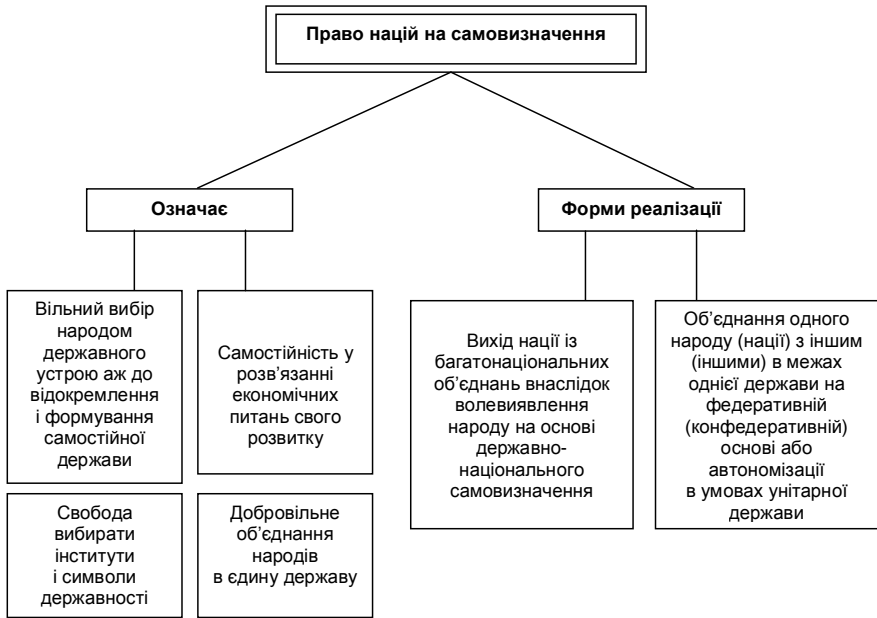

Стадії оцивілізування етнічної людини

Стадії етноісторичного ґенезу народів-етносів	Роди і родові союзи синтезуються в плем'я	Роди, родові союзи і племена синтезуються в народність	Племена та народності синтезуються в нації
Стадії історичної соціалізації етнічної людини	Людина первісна (хомо приматус)	Людина уміюча (хомо хабіліс)	Людина мисляча (хомо сапієнс)
Стадії культурологічної еволюції етнічної людини	Дикість	Варварство	Цивілізація
Стадії інтелектуальної еволюції етнічної людини	Теологічна (релігійно-міфологічна)	Буденно-сенсуалістська («здоровий глузд»)	Абстрактно-теоретична
Стадії політичної соціалізації особи	Апріполітична (дополітична) людина	Аполітична людина (аполітікос)	Політична людина (хомо політікос)

Схема 47

Таблиця 50

Динаміка національного складу населення України (1926-2001)

№	Національність	1926*	1959	1970	1979	1989	2001
1.	Українці	23 218 860	32 158 493	35 283 857	36 488 951	37 419 053	37 541, 7
2.	Росіяни	2 677 166	7 090 813	9 126 331	10 471 602	11 355 582	8334, 1
3.	Євреї	1 574 391	840 311	775 993	632 610	486 326	103, 6
4.	Білоруси	75 842	290 890	385 847	406 098	440 045	275, 8
5.	Молдовани	257 794	241 650	265 902	293 576	324 525	258, 6
6.	Болгари	92 078	219 409	234 390	238 217	233 800	204, 61
7.	Поляки	476 435	363 297	295 107	258 309	219 179	44, 1
8.	Угорці	869	149 229	157 731	164 373	163 111	156, 6
9.	Румуни	1530	100 863	112 141	121 795	134 825	151, 0
10.	Греки	104 666	104 359	106 909	104 091	98 594	91, 5
11.	Татари	2 228	61 527	72 658	83 906	86 875	73, 3
12.	Вірмени	10 631	28 024	33 439	38 646	54 200	99, 9
13.	Цигани	13 578	22 515	30 091	34 411	47 919	47, 6
14.	Кримські татари	—	—	3554	6636	46 807	248, 2
15.	Німці	393 924	—	29 871	34 139	37 849	33, 3
16.	Азербайджани	—	6680	10 769	17 235	36 961	45, 2
17.	Гагаузи	—	23 530	26 464	29 398	31 967	31, 9
18.	Грузини	1260	11 574	14 650	16 301	23 540	34, 2
19.	Інші національності	—	—	60 918	64 857	80 174	177, 2

* Без Криму, Закарпаття, Західної України, Північної Буковини і Бессарабії

Таблиця 51

Кількісний склад українців за кордоном

Країна	Рік	Кількість українців	Країна	Рік	Кількість українців
США	1986	2 000 000	ФРН	1991	25 000
Канада	1989	1 000 000	Австрія	1991	5000
Бразилія	1989	400 000	Бельгія	1991	4000
Аргентина	1989	250 000	Польща	1991	300 000
Уругвай	1989	10 000	Країни колишньої Югославії	1991	60 000
Парагвай	1990	10 000			
Венесуела	1991	4000			
Австралія	1991	35 000	Словаччина	1980	39 260
Франція	1991	40 000	Чехія	1980	15 322
Велика Британія	1991	30 000	Угорщина	1991	3000

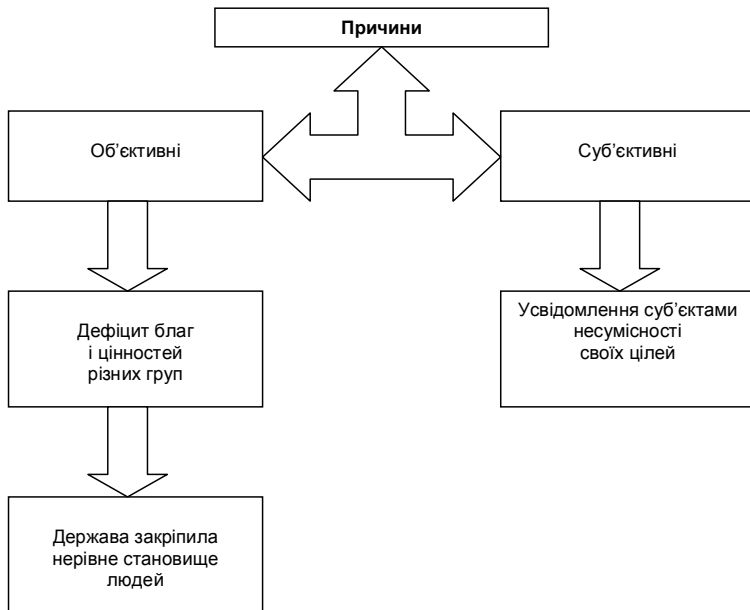
Таблиця 52

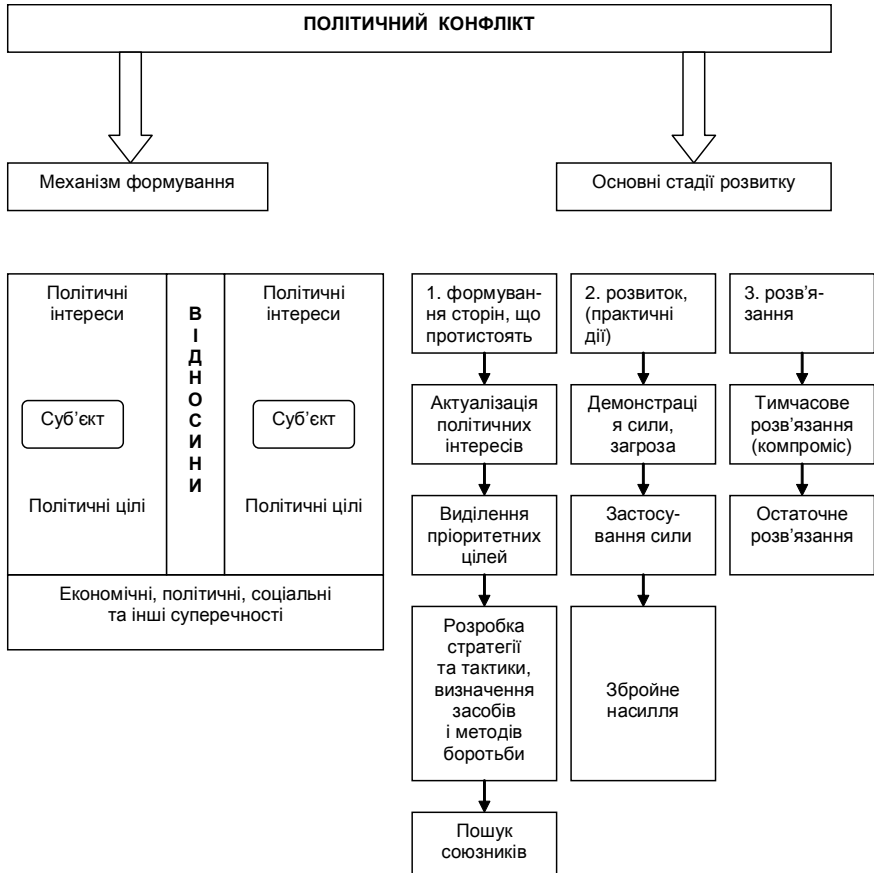
Кількісний склад українців у новоутворених державах

Країна	Усього українців	Українців від усього населення, (%)	З них вважають рідною українську мову, (%)
Росія	4 362 872	2,9	42,8
Казахстан	896 240	5,4	36,6
Молдова	600 366	13,8	61,6
Білорусь	291 008	2,9	45,4
Узбекистан	153 197	0,8	49,2
Киргизстан	108 027	2,5	34,1
Латвія	92 101	3,4	49,5
Грузія	52 443	0,9	53,4
Естонія	48 271	3,1	44,2
Литва	44 789	1,2	51,1
Таджикистан	41 375	0,8	50,3
Туркменистан	37 118	1,3	54,6
Азербайджан	32 345	0,5	65,3
Вірменія	8341	0,1	59,5

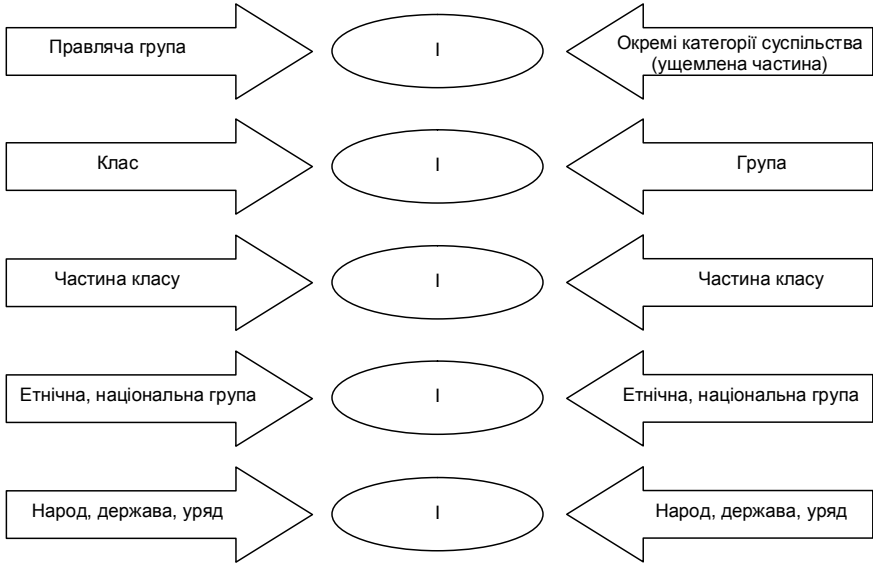
Схема 53

Соціальні конфлікти

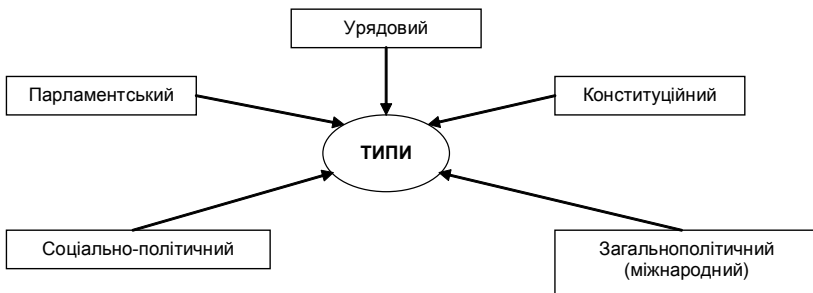
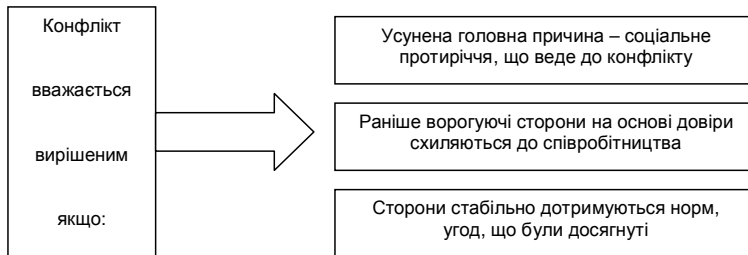

Конфліктуючі сторони

Активні послідовні цілеспрямовані дії по нейтралізації (ліквідації) джерела конфлікту

СЛОВНИК ПОЛІТОЛОГІЧНИХ ТЕРМІНІВ

Аболіціонізм – суспільний рух за скасування якогось закону.

Абсентеїзм – ухилення громадян, які мають виборче право, від участі у виборах.

Автократія – система правління, за якої необмежена верховна влада у державі належить одній особі й не контролюється представницькими органами.

Авторитаризм – державний устрій, характерними ознаками якого є режим особистої влади, відсутність демократичних інститутів, диктаторські методи правління.

Авторитет влади – одна з форм легітимного здійснення влади. Це якість, яку може мати або не мати суб'єкт влади.

Активність політична – одна з форм суспільної активності, діяльність соціальних суб'єктів, яка має на меті впливати на прийняття політичних рішень, здійснення своїх інтересів. Політична активність властива як індивідам, так і масам, буває усвідомленою і стихійною.

Амбівалентність політична – двоїстість чуттєвих переживань, котра виражається у тому, що один і той самий об'єкт викликає в людини одночасно два протилежних почуття, тобто неоднозначність у ставленні людини до навколишнього середовища і визначенні системи цінностей.

Аполітичність – ухилення від участі у політичному житті.

Виборча система – сукупність правил і законів, що забезпечують певний тип організації влади, участь суспільства у формуванні державних представницьких, законодавчих, судових і виконавчих органів, вираження волі тієї частини населення, яка за законодавством вважається достатньою для визначення результатів виборів легітимними.

Влада – 1) центральне, організаційне й регулятивно-контрольне начало політики, здатність, право і можливість суб'єкта політики нав'язувати власну волю, розпоряджатися іншими людьми, суспільними групами, державами за допомогою авторитету, закону, примусу тощо; 2) система керівних (державних) органів.

Волюнтаризм – 1) напрям політичної свідомості, який розглядає людську волю, суб'єктивізм як головний чинник політики; 2) політична

діяльність, зумовлена передусім суб'єктивною волею керівних осіб і лідерів панівних політичних угруповань.

Вотум – рішення, прийняте голосуванням. У парламентській практиці часто виражає довіру чи не довіру урядові.

Вплив політичний – ДІЯ (або утримання від дії) суб'єкта політики щодо інших суб'єктів або суспільства в цілому з метою реалізації власних цілей і політичних програм.

Геноцид – винищення окремих груп населення за расовими або релігійними мотивами. Конвенцією ООН (1948) геноцид оголошено злочином.

Геополітика – політична доктрина, яка надає переважного значення в обґрунтуванні політики зовнішнім чинникам.

Глобалізм – стиль у політиці, за якого певне питання розглядається і вирішується у контексті загальнонародських проблем, що потребують для свого розв'язання спільних зусиль.

Громадянство – формально зафіксований правовий зв'язок людини з державою, який передбачає певну сукупність взаємних прав та обов'язків.

Громадянське суспільство – сфера політичних відносин у суспільстві (економічних, духовних, релігійних, приватних, сімейних та ін.), галузь самовияву інтересів і волі вільних індивідів. У демократичних системах громадянське суспільство зумовлює і визначає сферу діяльності держави та її органів.

Громадські організації – добровільні об'єднання громадян, які сприяють розвиткові їхньої політичної, трудової активності й самодіяльності, задоволенню і захисту багатогранних інтересів та запитів, діють відповідно до завдань, цілей, закріплених у їхніх статутах.

Демагогія – облудні гасла, нездійсненні обіцянки, викривлення фактів, використовувані політичними лідерами або угрупованнями для досягнення власних цілей, переважно здобуття або утримання влади, маніпулювання свідомістю мас.

Демократія – форма політичної організації суспільства, яка визначає джерелом влади народ, його право вирішувати державні справи, водночас захищаючи громадянські права і свободи.

Демократизація – втілення демократичних принципів у організації суспільства.

Діяльність політична – невід'ємна складова загальної людської діяльності, специфічна сутність, якої полягає в сукупності дій окремих індивідів і великих соціальних груп, спрямованих на реалізацію їхніх політичних інтересів, насамперед завоювання, утримання і використання влади.

Екстремізм – схильність до крайніх політичних поглядів (як «правих», так і «лівих»), прибічники яких вдаються до радикальних (у тому числі на-

сильницьких, терористичних) засобів з метою загострення політичної ситуації, дестабілізації політичного життя.

Електорат – сукупність громадян, яким надано право брати участь у виборах певного органу, політичної партії чи конкретної особи.

Ідеологія – упорядкована, струнка система поглядів, які виражають ставлення до дійсності, цілі й програми, спрямовані на закріплення, розвиток чи зміну суспільних відносин. Як і політика, ідеологія має універсальний характер, тобто охоплює найрізноманітніші галузі думки, діяльності, поведінки, визначає їх спрямованість, цілі й засоби.

Імідж політичний – образ, що цілеспрямовано формується й покликаний справити емоційно-психологічний вплив на певних осіб з метою популяризації, політичної реклами і т. ін. Населення формує своє уявлення про політика не на підставі безпосередніх контактів, як при звичайному знайомстві, а на основі його символічних уявлень в межах суспільних комунікацій.

Інавгурація – урочиста церемонія вступу на посаду глави держави або посвячення в сан.

Інтрига політична – збіг у часі і просторі низки різнопорядкових політичних подій і процесів, який завдає якісно новий напрям розвитку політичної ситуації. Як правило, вона є результатом цілеспрямованих зусиль гри політичних сил або окремих політичних діячів для досягнення власних політичних цілей.

Квота – мінімум голосів, необхідних для отримання на виборах депутатського мандата.

Клерикалізм – політична течія, спрямована на посилення впливу релігії та церкви на всі сфери суспільного життя.

Коаліція – союз політичних партій або угруповань, створений на добровільних засадах для спільної участі у виборах або створення спільного (коаліційного) уряду.

Комюніке – офіційне повідомлення про хід і наслідки переговорів між державними і громадськими діячами, делегаціями у міжнародних відносинах.

Консенсус – політичні та практичні позиції, ідеї, питання, які дають змогу різним політичним силам, суб'єктам політики під час переговорів досягти згоди, взаємоприйнятних рішень, встановити взаєморозуміння і взаємодію.

Консерватизм – політична ідеологія і практика суспільно-політичного життя, що орієнтується на збереження і підтримання існуючих форм соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад.

Конфедерація – союз суверенних держав, об'єднаних спільними керівними органами, створений для певних цілей, зокрема координації дій у сфері політики (переважно у зовнішньополітичних і військових справах).

Конформізм – згода, примирення, пристосовництво до різних думок і позицій, пасивне сприйняття існуючого ладу, панівних тенденцій, брак власної позиції у політиці.

Корупція – злочинна діяльність щодо використання посадовими особами довірених їм прав і владних можливостей з метою власного збагачення. Типові вияви – підкуп чиновників, політичних діячів, хабарництво, протекціонізм.

Легітимація – процедура суспільного визнання, пояснення і виправдань якоїсь дії особи, факту. Не означає юридично оформленої законності й цим відрізняється від легалізації.

Лібералізм – політична та ідеологічна течія, що об'єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва і демократичних свобод.

Лідер політичний – глава держави, керівник політичної партії, громадської організації, народного руху тощо, який має високий авторитет, реальну владу і здатний здійснювати її задля розв'язання соціальних і політичних завдань.

Люмпени – декласовані й деморалізовані верстви населення, які опинилися на «дні» суспільства й нездатні до самостійного організованого руху, хоча висувають завищені соціальні вимоги й претензії.

Люмпенізація – процес втрати якимось класом, соціальним прошарком характерних рис, перехід в нижчий соціальний статус. Л. здебільшого супроводжується втратою професіоналізму та соціальної ініціативи, безробіттям, правовим нігілізмом, зниженням рівня культури.

Масова свідомість – один із видів суспільної свідомості, конкретна форма її реалізації. Функціонує як на груповому, так і на індивідуальному рівні. Характеризується збігом у певний момент і за певних умов основних компонентів свідомості великої кількості різних суспільних груп, у М.с. дістають відображення знання, уявлення, норми, цінності, які поділяють маси і які вироблені в процесі спілкування, спільного сприйняття соціально-політичних реалій, інформації тощо.

Монархія – форма правління, за якої верховна державна влада цілком або частково зосереджена в руках однієї особи і передається у спадок. Розрізняють М. абсолютну (необмежену) – Саудівська Аравія, Оман; конституційну (обмежену) – Бельгія, Данія; виборну – Малайзія, Бутан; теократичну – Катар, Бахрейн.

Націоналізм – 1) світогляд і система політичних поглядів, яка проголошує пріоритет національних цінностей щодо усіх інших; 2) один з основних принципів державного устрою, коли нація розуміється як одержавлений етнос.

Національна ідея – акумулятор прогресивних національних програм, політичних ідей, гасел, цінностей, рушій національного прогресу, основа національно-визвольних рухів, національної самосуверенізації. Н.і. становить платформу національної ідеології, визначає теоретичні засади національної свідомості.

Національна свідомість – сукупність теоретичних, буденних, масових, елітних, власне національних і зарубіжних ідей, настанов, прагнень, культурних набутків, які сприяють прогресивному розвитку нації в усіх сферах її функціонування. Н.с. – універсум буття нації. Основні рівні: буденний, теоретичний, політико-державний.

Національні відносини – відносини між різними соціально-етнічними спільнотами, з одного боку, й урядами, державними і політичними організаціями, установами – з іншого.

Нація – 1) історична соціоетнічна, політична, духовна спільнота людей з певною психологією, самосвідомістю, спільними територією, культурою, мовою, економічним життям; 2) сукупність громадян однієї держави.

Обструкція – спосіб вияву протесту, один із методів політичної боротьби, який полягає у спонуканні до зриву засідань або зборів (наприклад вчинення галасу), щоб не допустити або затримати прийняття небажаного для опозиції рішення, законопроекту тощо.

Олігархія – форма державного правління, за якої політичне та економічне правління здійснюється невеликою групою людей, а також сама ця група.

Опозиція – 1) протиставлення своєї політики політиці інших політичних сил; 2) виступ проти думки більшості у законодавчих, партійних та інших структурах. Розрізняють опозицію помірковану, радикальну, лояльну, конструктивну, деструктивну (руйнівну).

Опортунізм – політичний курс, який характеризується пристосованістю, безпринципністю, угодовством, зрадою інтересів певної політичної сили чи ідеології.

Охлократія – 1) ситуація заколотів, погромів, безладдя, в якій господарем становища є натовп; 2) влада суспільно-політичних груп, що апелюють до популістських настроїв у їх примітивних, масованих варіантах. Така влада динамічно реагує на суспільні настрої, стереотипи масової свідомості, орієнтується на люмпенізовані та маргінальні верстви, вдається до провокацій для спонукання масових пристрастей і заворушень. Перебування О. у владних структурах спричинює публічний галас, безвихідні ситуації, різні авантюри, бешкети, корупційні скандали. Тому О. – загрозливий політичний феномен, що може призвести суспільство до загальнонаціональної катастрофи.

Паблік рилейшнз – спеціалізована діяльність державних і громадських організацій, що забезпечує взаєморозуміння і доброзичливість у кон-

тактах з масами (публікою), соціальними групами. Реалізується поширенням інформації, що розкриває механізми здійснення влади, контактами, які імітують довіру у взаємовідносинах влади і мас. П.р. – важлива складова управлінської діяльності, покликана забезпечити взаєморозуміння, довіру між сферою управління і широкими суспільними верствами, соціальним середовищем.

Пацифізм – антивоєнний рух, представники якого виступають проти будь-яких воєн незалежно від їх характеру й мети.

Плебісцит – форма загального голосування, різновид референдуму.

Плюралізм – система влади, заснована на взаємодії та співпраці основних політичних сил і організацій.

Політична доктрина – система настанов, які визначають цілі, що за певних конкретно-історичних умов можуть бути прийняті для реалізації державою, партією чи рухом, а також засоби їх досягнення.

Політична культура – сукупність соціально-психологічних настанов, цінностей і зразків поведінки соціальних верств, окремих громадян, які стосуються їх взаємодії з політичною владою. П.к. охоплює рівень знань та уявлень про політику, емоційне ставлення до неї, що мотивує політичну поведінку громадян.

Політична система – впорядкована сукупність державних, політичних, громадських організацій та інститутів, сфера політичного життя суспільства. П.С. конкретного суспільства визначається його класовою природою, соціальним ладом, формою правління, типом держави, характером політичного режиму, політико-ідеологічними та культурними відносинами у суспільстві, політико-правовим статусом держави, історичною та національною традиціями політичного устрою.

Політична соціалізація – засвоєння особою соціального й політичного досвіду шляхом включення її у політичну систему, в управління політичними процесами. Найважливішими результатами П.с. є політичні переконання, почуття, цінності й норми політичної діяльності, що роблять суспільство спроможним забезпечити збереження, модернізацію чи зміну політичного режиму.

Політичний режим – сукупність засобів і методів здійснення політичної влади, яка відображає характер взаємовідносин громадян і держави. Визначається способом і характером формування представницьких установ, органів влади, співвідношенням законодавчої, виконавчої і судової влади, центральних і місцевих органів, становищем, роллю та умовами діяльності громадських організацій, рухів, партій, правовим статусом особи, ступенем розвитку демократичних свобод. Розрізняють демократичні, автори-

тарні, тоталітарні, ліберальні, диктаторські, фашистські, екстремістські, парламентські, президентські, монархічні, республіканські, надзвичайного правління, абсолютистські та інші П.р.

Політичні відносини – відносини між суб'єктами політики у процесі здобуття та утримання політичної влади, реалізації інтересів у сфері політики.

Політичні інститути – сукупність суб'єктів, які беруть участь у політичному житті суспільства (органи державного правління, законодавчі, судові органи, політичні партії, рухи, фронти тощо).

Популізм – загравання влади з народом для забезпечення популярності, що характеризується демагогічними гаслами, необґрунтованими обіцянками.

Правова держава – форма організації державної влади, за якої верховенство в усіх сферах життя належить закону. В П.д. усі державні органи й громадяни однаковою мірою відповідальні перед законом; реалізуються всі права людини; здійснюється розподіл влади на (законодавчу, виконавчу, судову).

Самоврядування – надане законом і державною владою право місцевих органів самостійно розв'язувати коло питань, що входять до їхньої компетенції; діяльність щодо реалізації цього права.

Соціалізм – учення про суспільний устрій, для якого характерний підхід до розв'язання всіх соціальних проблем з погляду суспільства як єдиного цілого. Основні тлумачення: 1) марксистське – перша фаза комуністичної формації; суспільство, засноване на загальній власності на засоби виробництва; 2) соціал-демократичне – процес реалізації Ідеалів свободи, справедливості, солідарності та інших цінностей; розуміється як вічне завдання.

Суверенітет – незалежність держави, що полягає у її праві на власний розсуд вирішувати свої внутрішні і зовнішні справи, без втручання будь-якої іншої держави. С народу – визнання всіх громадян країни джерелом політичної влади. С особи – право керуватися власними інтересами у взаємовідносинах з іншими політичними суб'єктами.

Теократія – форма державного правління, за якої політична влада належить духовництву або главі церкви.

Терор – особлива форма політичного насильства, що супроводжується жорстокістю, цілеспрямованістю та удаваною ефективністю. Широко використовується як засіб політичної боротьби в інтересах держави, організації чи певної групи осіб. Головний елемент Т. як метод політичної боротьби у мирний і воєнний час; індивідуальний, організований Т. і Т. як політика держави; Т. як метод внутрішньополітичної боротьби і міжнародні терористичні акти.

Технократія – соціологічна концепція, за якою керівною силою суспільства є науково-технічна інтелігенція.

Тоталітаризм – політичний устрій, за якого державна влада здійснює повний контроль за всіма сферами життя суспільства. Характерні ознаки: відсутність демократичних свобод, громадянського суспільства, насильство, терор влади проти народу, наявність єдиної державної ідеології, обов’язкової для всіх громадян.

Унітарна держава – єдина неподільна держава, яка не має у своєму складі інших державних утворень (наприклад автономій), в якій функціонують єдині система права та конституція.

Фашизм – правоекстремістська політична течія та ідеологія, що спирається на войовничий антидемократизм, расизм, шовінізм, доведені до істерії, на звеличування тоталітарної держави, обстоювання сильної, авторитарної партії, що забезпечує абсолютний контроль над людиною і державою.

Фундаменталізм – радикальне і войовниче неприйняття принципів, форм і цілей будь-якої модернізації, обстоювання традиційних життєвих і світоглядних форм.

Харизматичний лідер – громадсько-політичний діяч, ватажок, вождь, авторитет якого ґрунтується на вірі громадян у, його надприродні, видатні здібності, виняткові якості, непогрішність, святість.

Шовінізм – крайній вияв націоналізму, що полягає у надмірному звеличенні своєї нації, наданні їй винятковості, робить ставку на гноблення, поневолення «малих» народів, таврування їх за прихильність до своєї культури.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Абетка української політики: Довідник. – К.: Смолоскип, 2001. – 328 с.
2. Актуальні питання ідеології та ідеологічної роботи в українському війську: монографія / Алещенко В.І., Кобзар А.О., Кринець Л.В. // під заг. ред. В.Ф. Баранівського. – К.: «Золоті ворота», 2014. – 232 с.
3. *Архiepиcкoп Димитрій (Рудюк)*. Церква і держава: історія взаємовідносин і сьогодення / Духовні засади розвитку людства в епоху глобалізації та українська перспектива. – К.: Національна академія управління, 2005. – С. 12-15.
4. *Антонюк О.В.* Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методологічні засади / О.В. Антонюк. – К.: Державна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 1999. – 282 с.
5. *Базив Д.П.* Геополитическая стратегия Украины / Д.П. Базив. – К.: Институт государства и права им. В.М. Корецкого НАН Украины, 2000. – 192 с.
6. *Баранівський В.Ф.* Політологія: курс лекцій / В.Ф. Баранівський. – К.: ВНЗ «Національна академія управління», 2015. – 201 с.
7. *Баранівський В.Ф.* Релігія та церква в системі культурологічних та ідеологічних протистоянь сучасної України / Науковий діалог «Схід-Захід» // Матер. 4 всеукр. наук.-практ. конфер. з міжнар. участю. (м. Кам'янець-Подільський, 25 травня 2015 р.): у 2-х частинах. – Дніпропетровськ: Видавництво «Інновація», 2015. – Ч. I. – С. 3-6.
8. *Баранівський В.Ф.* Ідеологія центрizmu у забезпеченні духовної єдності українців / Науковий діалог «Схід-Захід». Матер. III всеукр. Наук. конфер. з між нар. участю. (м. Кам'янець-Подільський, 7 червня 2014 р.): у 4-х частинах. Дніпропетровськ: Видавництво «Інновація», 2014. – Ч. I. – С. 3-6.
9. *Баранівський В.Ф.* Ідеології та війни в сучасному світі: огляд актуальних проблем / Науковий журнал «Філософія та політологія в контексті сучасної культури». – 2014. – Випуск №8, ДНУ ім. Олеся Гончара. – С. 7-11.
10. *Баранівський В.Ф.* Концептуальні основи методології прогнозування векторів політичних процесів в Україні / Сучасна українська політи-

- ка. – Спецвипуск: Політична наука в Україні: стан та перспективи розвитку. – К.: Вид-во «Центр соціальних комунікацій», 2013. – С. 107-118.
11. *Баранівський В.Ф.* Держава та церква в Україні: чи настане гармонія відносин? / В.Ф. Баранівський // Політичний менеджмент, №4 (49), 2011. – С. 3-7.
 12. *Баранівський В.Ф.* Гуманітарна політика держави: стан та особливості в Збройних Силах України / В.Ф. Баранівський // Вісник НАОУ, №2 (5). – К., 2008. – С.119-125.
 13. *Баранівський В.Ф.* Вчення Карла Маркса та наслідки спроб його реалізації / В.Ф. Баранівський // Політичний менеджмент, №2 (29), Київ, 2008. – С. 161-166.
 14. *Баранівський В.Ф.* Політична культура як основа центризму та єдності в Україні / В.Ф. Баранівський // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. Вип.10. – Київ, 2007. – С. 51-60.
 15. *Баранівський В.Ф.* Збірник наукових праць: Філософія. Політологія. Освіта і культура. Військова справа / В.Ф. Баранівський – К.: НАОУ, «Міленіум», 2005. – 538 с.
 16. *Баранівський В.Ф.* Політологія (навчально-методичний посібник) / В.Ф. Баранівський – К., ВНЗ «Національна академія управління», 2001. – 53 с.
 17. *Бебик В.М.* Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика / В.М. Бебик. – К.: МАУП, 2000. – 384 с.
 18. *Бебик В.М., Головатий М.Ф., Ребкало В.А.* Політична культура сучасної молоді / В.М. Бебик. – К.: Український НДІ проблем молоді, 1996. – 112 с.
 19. *Бекешкіна І.Е.* Конфліктологічний підхід до сучасної ситуації в Україні / І. Е. Бекешкіна. – К.: Абрис. 1994. – 48 с.
 20. *Бжезінський З.* Велика Шахівниця / З. Бжезінський. – Л.. Ів-Фр.: Лілея-НВ, 2000. – 236 с.
 21. *Брегедда А.Ю.* Основи політології: Навч. посіб. / А.Ю. Брегеда. – К.: Київський національний економічний ун-т, 2000. – 310 с.
 22. *Бубир І.Г., Пушкін В.Ю., Токар В.А., Удод О.А.* Політична наука у категоріях, поняттях, схемах та діаграмах: Навч. посіб. / І.Г. Бубир. – К.: Видавництво «Генеца», 1998. – 192 с.
 23. *Бурдяк В.І., Ротар Н.Ю.* Політична культура, ідеологія, психологія: Навч. посіб. / В.І. Бурдяк. – Чернівці: Рута, 2000. – 104 с.
 24. Виклики української ідентичності: політико-економічні та соціо-культурні проблеми. – К.: Національна академія управління, 2008. – 288 с.
 24. *Гаджиев К.С.* Введение в политическую науку / К.С. Гаджиев. – М.: Издательская корпорация «Логос», 1997. – 544 с.

25. *Гелнер Э.* Условия свободы: гражданское общество и его исторические соперники / Э.Гелнер. – М.: РОССПЭН, 1995. – 293 с.
26. *Білорус О.Г., Лук'яненко Д.Г.* Глобалізація і безпека розвитку: Монографія / О.Г. Білорус. – К.: КНЕУ, 2001. – 733 с.
27. *Головатий М.Ф.* Політична психологія: Навч. посіб. / М.Ф. Головатий. – К.: МАУП, 2001. – 136 с.
28. *Головаха Е.И., Бекешкина И.Э., Небоженко В.С.* Демократизация общества и развитие личности: от тоталитаризма к демократии / Е.И. Головаха. – К.: Наук. думка, 1992. – 126 с.
29. *Горбатенко В.П.* Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть / В.П. Горбатенко. – К.: Академія, 1999. – 239 с.
30. *Гриценко О.М., Шкляр В.І.* Преса і політика: проблеми, концепції, досвід / О.М. Гриценко. – К.: Ін-т журналістики Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка, 2000. – 70 с.
31. Декларація про державний суверенітет України: До першої річниці з дня проголошення: 16 липня 5991 р. – К: б.в., 1991. – б.п.
32. *Демидов А.И., Федосеев А.А.* Основы политологии: Учеб. пособ. / А.И. Демидов – М.: Высш. шк., 1995. – 271 с.
33. *Дікон Б., Холе М., Стабс П.* Глобальна соціальна політика: Міжнародні організації й майбутнє соціального добробуту / Б. Дікон. – К.: Основи, 1999. – 346 с.
34. Духовні засади розвитку людства в епоху глобалізації та українська перспектива. – К.: Національна академія управління, 2005. – 288 с.
35. *Ерышев А.А.* История политических и правовых учений: Учеб. пособ. / А.А. Ерышев – К.,: МАУ, 2001. – 152 с.
36. Етнополітична карта світу ХХІ століття: Методичний і предметний коментар. – Тернопіль: Мандрівець, 2000. – 240 с.
37. Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи/ Ю. Шаповал, І. Курас, Л. Нагорна та ін. – К.: Інститут національних відносин і політології НАН України, 1997. – 211 с.
38. Етнос і соціум / Б.В. Попов, В.А. Піддубний, Л.Є. Шкляр. – К.: Наук. думка, 1993. – 172 с.
39. *Ирхин Ю.В.* Политология: Учеб. пособ. / Ю.В. Ирхин. – М.: Изд-во РУДН, 1996. – 463 с.
40. *Картунов О.В.* Вступ до етнополітології: Науково-навчальний посіб. / О.В. Картунов. – К.: Ін-т економіки, управління та господарського права, 1999. – 300 с.
41. *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму: Монографія / Г. Касьянов. – К.: Либідь. 1999. – 352 с.

42. *Кін Дж.* Громадянське суспільство: старі образи, нове бачення / Дж. Кін. – К.: К.І.С.: Аналітично-дослідницький центр «АНОД», 2000. – 191 с.
43. Конституція України, прийнята на V сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К.: Парламентське вид-во, 1996. – 95 с.
44. Конституції нових держав Європи та Азії / Упор.: С. Головатий. – К.: Право, 1996. – 544 с.
45. Концепция (основы государственной политики) национальной безопасности Украины / Зеркало недели, 18 января 1997 г.
46. *Коцур А.Л.* Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII-поч. XX ст. / А.Л. Коцур. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – 423 с.
47. *Кресіна І.* Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз): Монографія / І. Кресіна. – К.: Вища шк., 1998. – 392 с.
48. *Кухта Б.П., Теплоухова Н.Т.* Політична еліта і політичне лідерство / Б.П. Кухта. – Львів: Ін-т внутрішніх справ, 1995. – 199 с.
49. *Лебедева М.М.* Политическое урегулирование конфликтов: Подходы, решения, технологии / М.М. Лебедева. – М.: Аспект Пресс, 1999. – 272 с.
50. *Литвиненко О.В., Бінько І.Ф., Потіха В.М.* Інформаційний простір як чинник забезпечення національних інтересів України / О.В. Литвиненко. – К.: Чорнобильінтерінформ, 1998. – 48 с.
51. *Мармазов В.Є., Піляєв І.С.* Україна в політико-правовому просторі Ради Європи: Досвід і проблеми / В.Є. Мармазов. – К.: Вентурі, 1999. – 399 с.
52. *Матвієнко В.Я.* Соціальні технології: Навч. посіб. / В.Я. Матвієнко. – К.: Українські пропілеї, 2001. – 446 с.
53. *Мигул І.* Політичні ідеології: порівняльний аналіз / І. Мигул. – К.: Фонд «Українська перспектива», 1997. – 52 с.
54. *Михальченко Н.И.* Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее. Монография / Н.И. Михальченко. – К.: ИПиЭНИ имени И.Ф. Кураса НАН Украины, 2013. – 340 с.
55. *Михальченко Н.* Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы / Н. Михальченко. – К.: Ин-т высшей школы, 2001. – 440 с.
56. Національна держава: національний і наднаціональний виміри / Ю. Римаренко, Д. Білий, В. Ігнатов та ін. – К.: Донецчина; Донецьк, 1998. – 255 с.
57. Национальная безопасность стран переходного периода. – К.: Наук. думка, 1996. – 298 с.
58. *Нагорна Л.П.* Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. – К.: Ін-т національних відносин і політології НАН України, 1998. – 230 с.

59. *Невмержицький Є.В., Шульженко Ф.П.* Корупція і національна безпека / Є.В. Невмержицький. – К.: Вид. Центр КДЛУ, 2000. – 194 с.
60. *Нижник Н.Р., Ситник Г.П., Білоус В.Т.* Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку) / Н.Р. Нижник. – К.: Преса України, 2000. – 304 с.
61. *Острогорський М.Я.* Демократия и политические партии / М.Я. Острогорский. – М.: РОССПЭН, 1997. – 639 с.
62. *Павловський М.* Стратегія розвитку суспільства: Україна і світ (економіка, політологія, соціологія) / М. Павловський. – К.: Техніка, 2001. – 312 с.
63. *Перепелиця Г.М.* Без'ядерний статус і національна безпека України / Г.М. Перепелиця – К.: Національний ін-т стратегічних досліджень, 1998. – 108 с.
64. *Піча В.М., Хома Н.М.* Політологія: Навч. посіб. / В.М. Піча. – К: Каравела; Львів: Новий Світ, 2001. – 314 с.
65. *Поливаева Н.П.* Политическая культура и политическое сознание: Учебное пособие по политологии / Н.П. Поливаева. – Воронеж: Воронежский гос. ун-т, 1999. – 60 с.
66. *Политическая мысль второй половины XX века: Хрестоматия для студентов вузов.* – Пермь: Звезда, 1999. – 483 с.
67. *Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку* / І.Ф. Курас, Ф.М. Рудич, Р.В. Балабан та ін. – К.: Парламентське вид-во, 1998. – 350 с.
68. *Політичні структури та процеси в сучасній Україні (Політологічний аналіз)* / Ф.М. Рудич, В.Б. Безверхий, М.Т. Кириченко та ін. – К.: Наук. думка, 1995. – 266 с.
69. *Політологічний енциклопедичний словник: Навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів* / В.П. Горбатенко, А.П. Саприкін. Ю.С. Шемшученко та ін. – К.: Генеза. 1997. – 395 с.
70. *Политология: Курс лекций* / Под ред. Н.П. Денисюк. – Минск: Тетра Системе, 1997. – 384 с.
71. *Політологія: Історія та методологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів* / За ред. Ф.М. Кирилюка. – К.: «Здоров'я», 2000. – 632 с.
72. *Колодій А., Харченко В., Климанська Л., Космина Я.* Політологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / А. Колодій. – К.: Ельга-Н, Ніка-Центр, 2000. – 584 с.
73. *Політологія: Навчальний посібник.* – К.: ВД «Професіонал», 2004. – 320 с.
74. *Політологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів* / За ред. Кременя В.Г., Горлача М.І. – К.; Харків: Єдинорог, 2001. – 640 с.

75. Політологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2001. – 528 с.
76. Политология: Учебное пособие для студентов вузов / Под ред. М.В. Василика. – СПб.: 000 «Издат. Дом «Бизнес-Пресса», 1998. – 420 с.
77. *Потульницький В.* Нариси з української політології (1819-1991) / В. Потульницький. – К.: Либідь, 1994. – 320 с.
78. Проблеми самоідентифікації сучасного українського суспільства: політичні, економічні, соціальні та культурні аспекти. – К.: Національна академія управління, 2009. – 252 с.
79. *Пугачев В.П., Соловьев А.И.* Введение в политологию: Учебное пособие для студентов вузов / В.П. Пугачев. – М.: Аспект-Пресс, 1995. – 320 с.
80. Регіональна політика та управління у країнах Європи: Матеріали до навч. курсу. – Ужгород: Ужгородський національний ун-т, 2001. – 246 с.
81. *Речицкий В.* Политологическая активность. Конституционные аспекты / В. Речицкий. – К.: Сфера, 1999. – 496 с.
82. *Рудич Ф.М.* Много ли власти нужно власти? (Украина в контексте трансформации политических систем в странах СНГ и Балтии, Центральной и Восточной Европы) / Ф.М. Рудич – К.: Довіра, 1999. – 192 с.
83. *Рудич Ф.* Політологія: Підручник для студентів вищих навч. закладів / Ф. Рудич. – К.: «Либідь», 2006. – 478 с.
84. *Рябов С.Г.* Державна влада: проблеми авторитету і легітимності / С.Г. Рябов. – К.: Національний ін-т стратегічних досліджень. 1996. – 117 с.
85. *Рябов С.Г., Томенко М.В.* Основи теорії політики / С.Г. Рябов. – К.: Тандем, 1996. – 192 с.
86. *Рябов С.Г.* Політичні вибори. Навч. посіб. / С.Г. Рябов. – К.: Тандем, 1998. – 96 с.
87. *Рябов С.Г.* Політологічна теорія держави / С.Г. Рябов. – К.: Тандем. 1996. – 239 с.
88. *Рябчук М.* Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави» / М. Рябчук. – К.: Критика, 2000. – 272 с.
89. *Себайн Д., Торсон Т.* Історія політичної думки / Д. Себайн. – К.: Основи, 1997. – 838 с.
90. *Селезнев Л.И.* Политические системы современности: сравнительный анализ / Л.И. Селезнев. – СПб.: Петрополис, 1995. – 254 с.
91. *Скрипнюк О.* Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики / О. Скрипнюк. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. – 599 с.

92. Сучасна політична нація: духовно-моральні, культурно-етичні та соціально-економічні засади розвитку: матеріали XIV науково-практичної конференції. – К.: Національна академія управління, 2014. – 332 с.
93. *Таран В.О.* Ідеологія перехідного суспільства (соціально-філософський аналіз ідеологічного процесу в пострадянській Україні) / В.О. Таран. – Запоріжжя: Запорізький юридичний ін-т, 2000. – 316 с.
94. *Тимофеева Л.Н.* Политическая конфликтология / Л.Н. Тимофеева. – М.: Академия, 1996. – 239 с.
95. *Тимошенко В.І.* Правова держава (теоретико-історичне дослідження) / В.І. Тимошенко. – К.: Либідь, 1994. – 198 с.
96. *Трипольський В.О.* Демократія і влада / В.О. Трипольський. – К.: Парламентське вид-во, 1999. – 174 с.
97. Українська національна ідея і сучасність / Під ред. Г.І. Гончарука. – Одеса: АетроПринт, 1999. – 256 с.
98. *Халипов В.Ф.* Введение в науку о власти / В.Ф. Халипов. – М.: Технологическая школа бизнеса, 1996. – 380 с.
99. *Халипов В.Ф.* Власть: Основы кратологии / В.Ф. Халипов. – М.: Луч, 1995. – 304 с.
100. *Цуладзе А.* Политические манипуляции или покорение толпы / А. Цуладзе – М.: ООО «Университет», 1999. – 142 с.
101. *Шевченко В.О., Іващенко М.М.* Концепція національних інтересів України / В.О. Шевченко. – К.: Слов'янський світ, 1996. – 64 с.
102. *Шкляр В.* Преса і політика: проблеми, концепції, досвід / В. Шкляр – К.: Інститут журналістики Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка, 2000. – 70 с.
103. *Шляхтун П.П.* Політологія: історія та теорія: Підручник / П.П. Шляхтун. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 472 с.
104. *Шульженко Ф.П., Андрусак Т.Г.* Історія політичних і правових вчень: Навч. посіб. / Ф.П. Шульженко. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 304 с.
105. *Щедрова Г.П.* Громадянське суспільство, правова держава і політична свідомість громадян / Г.П. Щедрова. – К.: Східнослов'янський державний ун-т, 1994. – 113 с.
106. *Юдин Ю.А.* Политические партии и права в современном государстве / Ю.А. Юдин. – М.: Форум, Инфра, 1998. – 288 с.
107. *Яблонський В., Латко Я.* Сучасні політичні партії України: Політикам і початківцям / В. Яблонський. – К.: Альтерпрес, 1999. – 227 с.
108. *Studia Politologica Ucraino-Polona.* Випуск 5. – Житомир-Київ-Краків : ФОП Євенок О.О., 2015. – 312 с.

Навчальне видання

Василь Федорович Баранівський

ПОЛІТОЛОГІЯ

Підручник

Відповідальний технічний редактор та комп'ютерна верстка
Цаплюк І.В.

Підп. до друку 19.02.2016. Формат 60x84/₁₆
Папір офс. Гарнітура Times New Roman. Друк офс.
Ум. друк. арк. 13,27. Обл.-вид. арк. 11,55
Тираж 300 прим. Зам. 188.

Національна академія управління,
01011, м. Київ, вул. Вінницька, 10, км. 410.
тел. 246-24-45, 246-24-44, 280-80-56,
www.nam.kiev.ua, eco@nam.kiev.ua,
NAU-kniga@ukr.net

Віддруковано в типографії
ТОВ «Наш формат», 02105,
м. Київ, пр-т Миру, 7